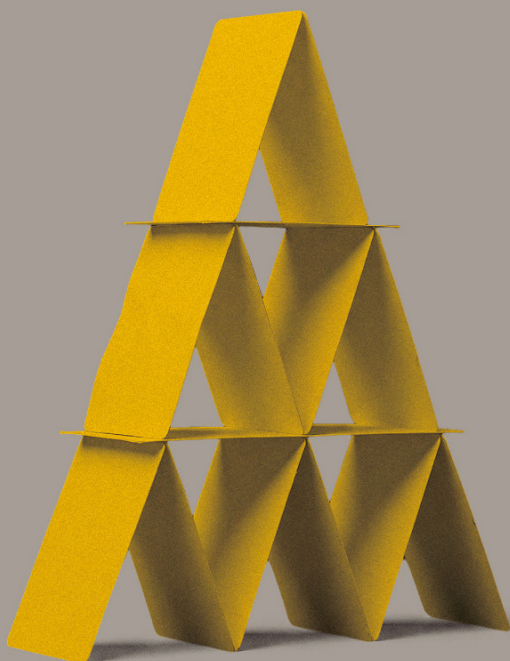

Quim Brugué

Democràcia **La fortalesa de** **la fragilitat**

Universitat
de Girona

Democràcia

La fortalesa de la fragilitat

Quim Brugué

 Universitat
de Girona

Dades CIP recomanades per la Biblioteca de la UdG

CIP 340.231.6 BRU

Brugué, Joaquim, autor

Democràcia : la fortalesa de la fragilitat / Quim Brugué. –

Girona : Universitat de Girona - Edicions UdG, novembre

de 2025. – 1 recurs en línia (258 pàgines)

Descripció del recurs: 7 d'abril de 2026

ISBN 978-84-8458-750-7

1. Democràcia – Història 2. Democràcia 3. Igualtat 4. Participació
Social 5. Llibres electrònics

CIP 340.231.6 BRU

Amb el suport de

Generalitat de Catalunya
**Departament de Recerca
i Universitats**

Universitat de Girona
Consell Social

Diputació de Girona

Correcció del text original: Tradusling

Disseny de la coberta: Documenta Universitaria

© del text: Quim Brugué

© de l'edició: Universitat de Girona

ISBN: 978-84-8458-750-7

DOI: 10.33115/b/9788484587507

Girona, novembre de 2025

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari— a una llicència Creative Commons de tipus Reconeixement-NoComercial (BY-NC) v.4.0. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font i que no en feu un ús comercial. La llicència completa es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.ca>

**Universitat
de Girona**

Índex

Introducció.....	9
------------------	---

BLOC I. Les bases remotes: la democràcia dels antics

1. Uns orígens mítics: la democràcia dels antics	31
Els antecedents: progrés, optimisme i confiança.....	32
Descobrir l'equilibri i la tragèdia	33
La ciutat: un espai per a la democràcia	37
Igualtat, entre la confiança i l'elitisme	41
La llibertat com a independència i com a obediència.....	45
Participació ciutadana, però quina?.....	48
2. Declivi i lliçons de la democràcia dels antics	51
L'esgotament d'una forma innovadora i exitosa de govern.....	51
La reflexió des de la crítica platònica i l'equilibri aristotèlic.....	61
Les lliçons de la primera extinció democràtica.....	67

BLOC II. Els orígens propers: la democràcia dels moderns

3. Les llavors liberals de la democràcia moderna.....	73
Un llarg parèntesi democràtic.....	73
De Locke a les revolucions del segle XVIII: la lenta reaparició de la democràcia	77
De les pinzellades de John Locke a les precaucions d'Alexis de Tocqueville	82
L'essència liberal de la democràcia moderna	85
4. Debats liberals i democràcia electoral.....	89
Del liberalisme virtuós clàssic a les arrels utilitaristes del neoliberalisme.....	90
De la democràcia formativa a la democràcia procedimental.....	97

L'aposta electoral i representativa de la democràcia moderna	102
De la democràcia econòmica a la democràcia de partits: promeses i dificultats	109
5. Enemics externs i interns de la democràcia moderna	115
Les amenaces externes: feixismes i totalitarismes a la primera meitat del segle xx.....	116
L'estat del benestar, un projecte econòmic i moral d'enfortiment democràtic	123
Apareixen els enemics interns de la democràcia	129

BLOC III. Reptes del present, expectatives de futur

6. Una crisi persistent: primers diagnòstics, respostes temptatives ...	135
La burocràcia és culpable, la resposta és la Nova Gestió Pública	139
Els polítics són els culpables, la resposta és la governança democràtica.....	149
7. De la participació ciutadana a la democràcia deliberativa	163
Participació ciutadana: del mite a la banalització i la clientelització democràtica	164
Racionalitat tecnocràtica i racionalitat deliberativa	170
Democràcia agregativa i democràcia deliberativa	178
Democràcia deliberativa: de la teoria a la pràctica	183
Un futur democràticament deliberatiu?	191
8. Populisme: transformació o degradació democràtica?	199
El fogós desequilibri populista.....	202
Un poble, unes emocions i un lideratge	207
Una teoria populista de la democràcia.....	217
De les veus als ulls de la ciutadania.....	228

Conclusions

Factors estructurals: quanta desigualtat pot suportar la democràcia?.....	241
Factors institucionals: quanta polarització pot suportar la democràcia?	247
Factors culturals: quant individualisme pot suportar la democràcia?.....	251
L'equilibri democràtic: la fortalesa de la fragilitat.....	256

A la Margo, l'Arnau, en Ferran, l'Àlex i l'Olesya

Introducció

L'any 1975 jo tenia dotze anys, de manera que la transició de la dictadura franquista a la democràcia va ser l'escenari de la meva joventut. Per edat, en vaig ser més espectador que protagonista, però atresoro records intensos i diversos d'aquella època. Tots ells contenen una violència latent, però també estan impregnats de colors i esperança. Era un moment grandiloqüent, farcit de reptes estimulants. Uns desafiaments desbordants que, més que paralitzar-nos, ens omplien d'energia. Ens sentíem forts i capaços de transformar el món, de fer-ne un lloc millor per viure-hi. Per molt estrany que resulti avui, érem una generació orgullosament polititzada.

Els meus tres fills han nascut al tombant del nou mil·lenni. No vull ni puc parlar per boca d'ells, però reconec que a mi —professor de ciència política des de fa més de trenta anys— em sorprèn la seva relació distant i desconfiada amb la política. Per a nosaltres, la política era la palanca que ens impulsava, mentre que per als meus fills sembla ser la llosa que els immobilitza. Nosaltres abraçàvem la política com si, per fi, ens retrobéssim amb una vella amiga. Ells la consumeixen amb la mateixa indiferència que —usant la metàfora d'Oriol Bartomeus—¹ trien els múltiples iogurts disponibles a les lleixes de qualsevol gran supermercat.

Efectivament, la meva generació va culminar el trànsit de la dictadura a la democràcia; però avui, entre les noves generacions, són freqüents les veus que dubten d'aquest procés i que, fins i tot, n'impugnen el resultat assolit. Malgrat l'entusiasme inicial, sembla que no hem estat capaços de fer una bona feina. I encara menys de construir un món millor. Les amenaces s'han multiplicat i s'han intensificat, mentre que les nostres formes de governar-les es mostren cada vegada més impotents i més desprestigiades.

¹ Mentre escric aquestes línies, llegeixo un magnífic treball sobre el paper de les generacions en l'esfera política. Un llibre que no podeu deixar de llegir: Bartomeus, O. (2023). *El peso del tiempo. Relato del relevo generacional en España*. Barcelona: Debate.

Tot plegat descriu un escenari ombrívol, dominat pel fatalisme i, també, cosa molt significativa, per l'emprenyament.

I mentre contemplo i comparo aquests escenaris, he passat més de trenta anys impartint cursos i conferències sobre polítiques públiques i teories de la democràcia, he participat en múltiples projectes de recerca sobre alternatives democràtiques innovadores, he treballat amb institucions locals que han desplegat pràctiques democràtiques participatives i, fins i tot, durant cinc anys, vaig assumir el càrrec de director general de Participació Ciutadana a la Generalitat de Catalunya. Unes experiències i unes tasques professionals diverses que, sense dubte, m'haurien de permetre explicar als meus fills la importància de la política i de la democràcia; convèncer-los que, malgrat les males pràctiques freqüents, la política continua essent la solució, no el problema. Voldria fer-los veure que la democràcia és un sistema imperfecte, com ho som els éssers humans sobre els quals es construeixen les seves institucions; però que precisament aquesta imperfecció tan humana és allò que fa de la democràcia l'eina més esmolada per construir un futur compartit. Hauria de poder parlar-los de política i de democràcia, però no aconsegueixo explicar-me. Les meves paraules arriben amb el pes d'un temps —de nou parafrasejant Oriol Bartomeus— que ja no és el seu.

Tanmateix, estic davant l'ordinador escrivint un text per explicar-me. Un text sobre la democràcia, que recull allò que penso que haurien de saber els meus alumnes de Ciències Polítiques, però també el que m'agradaria explicar als meus fills. Un text escrit amb paraules de la meua generació, però destinat a una altra generació. Les meves paraules no seran mai les seves, però m'atreveixo a pensar que els poden ser útils. Les noves generacions no podran construir el món amb materials del passat, però necessiten saber d'on venen. La velocitat d'aquest segle XXI ens fa pensar que no hi ha passat, ni present gairebé, que som pura acceleració. És una falsa impressió. La velocitat s'adapta perfectament a les metàfores sobre la fluïdesa postmoderna; però la vella solidesa dels temps moderns continua essent imprescindible, encara que només sigui per marcar els solcs pels quals circularà com un llampec l'actual societat líquida.²

En aquest llibre, doncs, em proposo recollir els continguts del meu curs sobre Teories de la Democràcia, però voldria fer-ho superant els murs de contenció de l'ortodòxia acadèmica. No es tracta, en cap cas, de renunciar als coneixements acumulats, sinó de posar-los al servei d'un escenari, el de les noves generacions, que no hauria de caure en el desànim. Voldria ajudar a pensar el moment polític actual amb certa solidesa; emprant

² Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Oxford: Polity Press.

l'arsenal que ens proporciona la teoria de la democràcia i, alhora, posant-lo a l'abast d'una ciutadania que ha de recuperar la iniciativa, les paraules per parlar sobre allò que ens està passant i sobre cap a on hem d'anar. Aquest text no oferirà cap solució màgica, simplement perquè no existeix; però sí que pretén esmolar les eines per continuar treballant-hi.

He escollit la democràcia com a fil conductor d'aquest llibre no només perquè és el meu àmbit d'especialització acadèmica. Ho faig també des del convenciment que, malgrat tots els dubtes i les àcides crítiques rebudes, la democràcia és allò que ens salvarà. Sempre repeteixo la definició que ens proposava Daniel Innerarity: «Democràcia és allò que ens permet viure junts quan som diferents».³ Aquesta frase encapsula el desafiament del present (convivre en una situació d'una diversitat explosiva) i, simultàniament, ens indica on podem trobar la solució de futur (en la mateixa democràcia). Així doncs, si la democràcia és la solució, ens caldrà entendre de què parlem i com ens pot «salvar» aquesta forma de govern.

He trigat a decidir-me a escriure aquest llibre, que fa anys que em volta pel cap. En l'àmbit acadèmic, existeixen múltiples manuals dedicats a les teories, les formes i les experiències democràtiques. Citaré alguns d'aquests llibres, escrits per experts amb sòlids coneixements sobre la matèria. No puc aspirar a millorar les seves aportacions. També han proliferat, sobretot durant la darrera dècada, múltiples aportacions en forma d'assaig. Hem acumulat, així, una interessant bibliografia sobre la situació actual de la democràcia i sobre les seves —sovint obscures— expectatives de futur. Dificilment, la meua contribució podria resultar significativa i original, entre tantes aportacions i tan bones.

Finalment, en tot cas, m'he decidit i m'he posat a escriure; intentant fer una cosa molt pròpia de la democràcia: situar-me en una zona intermèdia, en un espai d'equilibri delicat i perillós. El text que presento vol ser una barreja inusual entre dos formats que normalment són vistos com antagònics: el manual i l'assaig. El manual sol ser un llibre estrictament acadèmic on es recullen les certeses d'un àmbit de coneixement, mentre que l'assaig aporta una lectura particular d'aquesta realitat, basada en opinions i en interpretacions que queden obertes al debat. El manual se sol adreçar als estudiants que han d'aprovar una assignatura; l'assaig, en canvi, va dirigit a un públic més ampli i interessat a participar en la discussió pública sobre el present i el futur de la democràcia.

Combinar tots dos formats no és senzill, però ho intentaré precisament perquè és el que intento fer a les aules universitàries. És clar que el meu

3 Innerarity, D. (2011). *La democracia del conocimiento. Por una sociedad inteligente*. Barcelona. Paidós.

alumnat ha de superar una assignatura i ha d'adquirir uns coneixements bàsics sobre les teories de la democràcia; però també ho és, al meu parer, que han de ser ciutadans formats per participar, amb les seves perspectives particulars, en el debat sobre com governem les nostres societats. Formem persones que seran futures expertes en determinades matèries, però també hem d'educar ciutadans i ciutadanes amb capacitat crítica i amb voluntat de transformar la realitat. Els manuals estan especialitzats en els futurs experts, mentre que els assajos estimulen la capacitat reflexiva i constructora de la ciutadania. Intentant fer ambdues coses, us presento —emprant l'expressió d'un bon col·lega, en Carles Ramió— «un manual en forma d'assaig». A veure què en surt.

L'estructura del llibre, inspirant-me en el professor de Yale Robert A. Dahl, probablement el teòric de la democràcia més important del segle xx, adopta la forma d'un viatge al llarg del temps:

Dahl siempre ha utilizado la metáfora del viaje para referirse a la evolución de la democracia por la historia, un trayecto que se inicia en la Grecia y Roma antiguas, debe atravesar después largos desiertos, con algún que otro oasis aquí y allá, y entra de nuevo en un territorio que, salvo por recesos ocasionales, se va haciendo cada vez más frondoso hasta llegar al tiempo presente.⁴

Un llarg trajecte de més de vint-i-cinc segles durant els quals la democràcia ha estat discutida, defensada, atacada, practicada i abandonada sense aconseguir mai, en paraules de Robert Dahl, «un acord sobre alguna de les qüestions fonamentals». En aquest llibre, per tant, plantegem un viatge tan llarg com farcit de cruïlles que ens obligaran a parar-nos i a dubtar sobre quin és el millor camí a emprendre. Inicialment, em proposava que aquest text es convertís en un mapa per orientar-nos en temps de desconcert democràtic, tot i que, un cop enllestida la seva redacció, em sembla més un laberint. Espero, en tot cas, que el lector pugui gaudir del recorregut i que, malgrat els dubtes i les contradiccions, al final entengui una mica millor aquest concepte de democràcia, alhora tan familiar i tan difícil d'entendre.

L'esquema del llibre és clar i clàssic, atès que es dedica el primer bloc a la democràcia dels antics, el segon a l'emergència i l'evolució de la democràcia liberal moderna i, el tercer, potser més complicat, a revisar

⁴ Vallespín, F. (2012). Robert Dahl y la teoría de la democracia, pròleg a Dahl, R. A. (2012). *La democracia*. Barcelona: Ariel.

els debats democràtics des de mitjans del segle xx fins a l'actualitat. Una revisió àmplia, però també selectiva, ja que amb una perspectiva temporalment tan extensa i amb una temàtica tan prolífica, era inevitable imposar una tria expositiva. Ho he fet de manera conscient i orientant-me a partir del subtítol del llibre: la fortalesa de la fragilitat. Una idea que no és original, però que m'ha ajudat a donar coherència no només al relat que trobareu a les pàgines següents sinó, sobretot, a la manera com he pensat sobre els seus continguts.

Punt de partida: el desconcert democràtic

Malgrat la retòrica antipolítica, hem inaugurat el nou mil·lenni vivint la política amb passió i intensitat. Com les tertúlies esportives més *hooligans*, els programes de debat polític acaparen audiències. Els anomenats «analistes polítics» són estrelles mediàtiques, que aprofiten la popularitat per convertir les seves opinions —sovint improvisades— en *best-sellers*. La política també ha entrat en els nostres cercles privats, envaint converses i espais de relació molt diversos. Probablement sempre havia estat així, però l'efecte amplificador de les xarxes socials fa que la seva presència sigui gairebé asfixiant. Fins i tot ho notem a la universitat, on els estudis de ciència política, fins fa pocs anys gairebé clandestins, avui són populars i demandats per un nombre creixent d'alumnes.

En el centre de la tempesta política, les referències a la democràcia resulten les més clamoroses. A Catalunya fa una dècada llarga que ho constatem. La intensitat política del procés independentista s'ha expressat durant la darrera època de diverses maneres, però sempre ha usat les referències democràtiques com a pedra angular. L'expressió «això va de democràcia» s'ha emprat molt i, almenys en la seva versió inicial, significava que l'objectiu central del moviment independentista no era tant la pròpia independència com la capacitat de decisió (democràtica) que havia de ser restituïda a la ciutadania catalana. Això de la independència ja ho veure'm, però el que de veritat resultava intolerable per als estrategues del procés era la *demojàbia* —quin gran descobriment, aquest terme— de les institucions polítiques espanyoles. Unes institucions que no ens deixen votar, que no escolten la veu del poble i que, en definitiva, es caracteritzen per una baixa qualitat democràtica.

Davant d'aquestes acusacions, des de les institucions polítiques espanyoles s'ha respòs defensant l'estat de dret i l'imperi de la llei, elements constitutius i indispensables en el funcionament de les democràcies modernes. Contra les acusacions independentistes, les institucions espanyoles no només han defensat la importància democràtica del respecte a les regles del joc, sinó que han contraatacat acusant els polítics nacionalistes de practicar tàctiques populistes i d'instrumentalitzar les institucions públiques de manera partidista. En definitiva, tot i que la independència és l'objectiu de la discussió política, els plats que ens hem tirat pel cap anaven plens de democràcia i, com era de preveure, la democràcia n'ha sortit ben atonyinada.

Els catalans no som pas gaire originals i, de fet, aquesta tensió política i democràtica ha estat molt freqüent al nostre entorn. La polèmica democràtica ha estat especialment dramàtica als Estats Units. Donald Trump es va imposar a Hilary Clinton presentant-se com el defensor del poble ras, una reivindicació democràtica que es convertia en acusació davant les elits de Washington, que representava la candidata del Partit Demòcrata. Enfront de les oligarquies dominants que donaven suport a Hilary Clinton, Donald Trump invocava el suport popular del ciutadà del carrer. Tanmateix, la victòria de Trump, i la seva posterior derrota davant de Joe Biden, van tornar a posar el focus en el mateix concepte de democràcia i en la polarització que desperta la seva pràctica al segle XXI. Mentre que per alguns Trump representa una mena de salvador de la democràcia americana, per a d'altres no és més que una opció populista que ens condueix cap al feixisme —com ja havia novel·lat Philip Roth a *La conjura contra Amèrica*. Més recentment, dos prestigiosos professors de la Universitat de Harvard, Steven Levitsky i Daniel Ziblatt,⁵ formulaven una inquietant hipòtesis segons la qual «avui escollim a les urnes aquells que demà destruiran la democràcia». Pensar en Trump i en l'assalt al Capitoli resulta inevitable. Mentre escric aquestes línies, ja iniciat l'any 2025, Donald Trump ha tornat a guanyar les eleccions als Estats Units i han començat uns primers mesos de presidència d'allò més convulsos i desconcertants. Ens caldrà esperar per valorar com evoluciona aquest nou mandat, però ara per ara els pitjors auguris democràtics ja es van materialitzant.

La vella Europa també ha protagonitzat diversos episodis inquietants en termes democràtics. D'una banda, a través de l'arribada al poder de forces polítiques de caire populista amb temptacions autoritàries més o menys explícites. En són exemples la Polònia dels germans Kaczynski i l'Hongria de Viktor Orbán, però també la Dinamarca de Kristian Thulesen

⁵ Levitsky, S. i Ziblatt, D. (2018). *Cómo mueren las democracias*. Barcelona: Ariel.

Dahl, l'Holanda de Geert Wilders, la França de Marion Maréchal, la Gran Bretanya de Nigel Farage, la Itàlia de Meloni o, tornant a casa nostra, l'Espanya de Santiago Abascal. Els noms esmentats encara no representen posicions hegemòniques a la UE, però van situant-se als arcs parlamentaris i, sobretot, van incrementant la seva influència tant en l'agenda política com en les maneres de practicar la democràcia. La periodista conservadora Anne Applebaum analitza en detall la deriva del neoliberalisme dels anys vuitanta i noranta cap a les formes polítiques autoritàries que amenacen avui la llibertat i el pluralisme —les base de la democràcia moderna.⁶

D'altra banda, des de la perspectiva de la ciutadania, la democràcia es veu sotmesa a pressions cada cop més difícils de suportar. Ara s'afirma de manera recurrent que l'ingredient fonamental per al funcionament correcte de la democràcia és la mateixa ciutadania, alhora que cada cop resulta també més evident el dèficit de ciutadania a les societats actuals. Alguns autors han destacat la recent pèrdua del sentit d'allò públic i la manca de compromís comunitari que ens convertiria en ciutadans demòcrates. En aquest sentit, hem oblidat la distinció clàssica entre els ciutadans —que assolien aquesta condició participant en la cosa pública— i els idiotes —que són incapaços d'anar més enllà dels seus interessos particulars.⁷

De fet, si ens fixem en les darreres dècades, podem detectar dos elements que han idiotitzat la ciutadania, posant en risc el funcionament de la democràcia. D'una banda, a partir dels anys vuitanta, la crisi de l'estat del benestar i l'arribada dels discursos i les pràctiques gerencials van provocar que la lògica econòmica de l'eficiència i l'eficàcia s'imposés a la lògica política de la igualtat i el benestar col·lectiu. Els ciutadans es van convertir en clients i, com a tals, van passar de participar en un debat democràtic que cercava punts d'equilibri a expressar demandes particulars que exigien respostes maximitzadores de les seves preferències. Així, la democràcia deixava de ser útil per construir un projecte compartit. És a dir, aquells que esperen que la democràcia resolgui els seus problemes el que fan, en realitat, és provocar el fracàs de la mateixa democràcia. La política ha estat derrotada per l'economia i, de retruc, s'ha generat un escenari hostil a la supervivència de la mateixa democràcia.

D'altra banda, sobretot a partir de la crisi de 2007 i de la pandèmia de 2019, aquells clients que, com afirma la dita, sempre tenen raó i que,

6 Applebaum, A. (2021). *El ocaso de la democracia. La seducción del totalitarismo*. Madrid: Debate.

7 Félix Ovejero ha explorat aquesta tesi en el seu llibre *¿Idiotas o ciudadanos?* (2013), i jo mateix vaig usar aquests termes a *És la política, idiotas* (Brugué, 2012).

en conseqüència, són sobirans que han de ser satisfets per les institucions públiques, descobreixen la seva fragilitat i són presa del pànic davant d'un futur cada cop més incert i amenaçador. Són els vells clients que evolucionen des de la supèrbia i l'optimisme de finals del segle xx a la fragilitat i el desconcert del segle xxi. Es creien que eren els amos de l'univers i resulta que el món els cau a sobre en forma de canvi climàtic, epidèmies, intensificació de les desigualtats, extensió del risc de pobresa, precarització laboral, dificultats per accedir a l'habitatge i tants altres perills. I, com bé sabem, davant la por —com ens expliquen Hannah Arendt⁸ o José Maria Lassalle—⁹ apareixen les temptacions totalitàries que amenacen la democràcia. Quan ens sentim atemorits, busquem salvadors que ens tranquil·litzin amb promeses de salvació. Sabem —o més ben dit, hauríem de saber— que són falsos salvadors i falses promeses, però ens hi arrapem igualment; obrint la porta al populisme i a l'autoritarisme. Primer, vam debilitar la democràcia convertint els ciutadans en clients, i ara intensifiquem la seva fragilitat amb uns clients que, a més de ser superbs, estan espantats. Una mala combinació.

En el seu llibre més recent, els ja citats Levitsky i Ziblatt es refereixen a la por com l'espurna que encén el foc antidemocràtic.¹⁰ La democràcia implica acceptar de manera pacífica la derrota electoral o, com afirmava Adam Przeworski, «la democràcia és aquell sistema en el qual els partits perden eleccions».¹¹ En canvi, avui no es tolera la derrota; s'ha instal·lat la por —potser seria millor parlar del pànic— de perdre. I aquesta por és una força antidemocràtica molt intensa.

Aquest primer apartat, però, no és el lloc adient per desenvolupar aquests debats, que obren amplis espais de discussió. Ara, només es tracta de situar-nos en allò que anomeno el desconcert democràtic; un context on la democràcia sembla sobreviure gràcies a la respiració assistida, preocupada per saber si superarà els múltiples cops que ha patit i, en tot cas, si se'n surt, ignorant encara en quines condicions serà. Aquest desconcert democràtic descriu una situació en la qual els dubtes són més rellevants que els atacs o les defenses de la democràcia. Certament, la democràcia avui és un tema central en converses tant privades com institucionals i acadèmiques; però

8 Arendt, H. (2006). *Los orígenes del totalitarismo*. Barcelona: Alianza Editorial.

9 Arguments que desenvolupa a *Ciberleviatán* (2019) i a *El liberalismo herido* (2021), ambdós publicats per Arpa, Barcelona.

10 Levitsky, S. i Ziblatt, D. (2023). *Tyranny of the Minority*. Crown: Nova York.

11 Przeworski, A. (1991). *Democracia y mercado*. Cambridge. Cambridge University Press.

la manera de parlar-ne no és a través de crítiques contundents ni d'apostes alternatives clares. Se'n parla amb un vocabulari vacil·lant, dominat pels subterfugis i les incerteses. Vivim moments de desconcert democràtic.

No soc ni prou capaç ni prou visionari per desencallar aquest desconcert, però sí que puc compartir una aproximació bàsica en relació amb la democràcia. Durant la resta del llibre hi anirem aprofundint, però ara per ara ens limitarem a presentar els fonaments etimològics de la democràcia, un terme que és com un vell conegut. Tothom se sent còmode parlant-ne, fins i tot alligant sobre com funciona i com es podria millorar. Mentre altres conceptes vinculats a la filosofia política —com la llibertat, la igualtat, la justícia o el poder— són observats amb certa cautela, gairebé qualsevol persona es considera capaç de discutir sobre el perquè, el què i el com de la democràcia. Forma part del paisatge, i tothom s'hi acosta amb seguretat i naturalitat. La democràcia és percebuda com el nostre hàbitat; un espai que ens ve donat, que coneixem i que, malgrat les dificultats que avui pateix, segur que seguirà entre nosaltres. Una confiança democràtica que contrasta amb el desconcert democràtic que hem esmentat anteriorment.

Acostumo a començar el curs de Teories de la Democràcia, que s'ofereix al darrer any del grau en Ciències Polítiques de la Universitat de Girona, demanant als alumnes que formulin una definició de democràcia que sigui senzilla, adient per a compartir en un sopar familiar o en una trobada amb amics i amigues. També els demano que identifiquin els punts febles que avui pateix la democràcia i que suggereixin alguna proposta per superar-los. Atès que estan finalitzant els estudis de ciència política, seria lògic pensar que no es tracta de preguntes gaire complicades. Com podrien no saber què és la democràcia i no estar pendents i interessats en el debat sobre la seva situació actual? Qui es podria imaginar que els estudiants de Ciències Polítiques no tenen moltes coses a dir al respecte? De fet, des de la confiança democràtica, no sembla que aquests interrogants hagin de suposar cap dificultat per als meus estudiants. Curiosament, però, les respostes són més vacil·lants del que podríem esperar. Sembla com si, malgrat el somriure burleta amb el qual inicialment entomen una pregunta tan òbvia i senzilla, ràpidament el desconcert s'imposés a la confiança i la seguretat democràtica.

Les definicions que formulen solen ser mecàniques, expressades amb paraules aïllades o frases que no aconsegueixen trenar un argument. Encara és més difícil articular un diagnòstic sòlid dels reptes que ha d'afrontar la democràcia. Paradoxalment, tenen solucions tan màgiques com simples per als seus problemes. En tot cas, són raonaments influïts més per l'espectacle de les tertúlies que per l'anàlisi pacient de la realitat

política. En pocs mesos, aquells joves seran graduats en Ciències Polítiques, però després de quatre anys d'estudi no sembla que hagin estat capaços de desempallegar-se del desconcert democràtic.

Més enllà del major o menor encert a l'hora de definir la democràcia, cal destacar la importància implícita d'aquestes definicions. Quan els alumnes, o qualsevol altra persona, defineixen el terme *democràcia* normalment expressen les expectatives que hi dipositen. Es tracta de definicions prescriptives (normatives) que ens indiquen allò que pensem que hauria de ser la democràcia; estableixen uns criteris i uns valors a partir dels quals contrastar les característiques *de facto* de la democràcia actual. En l'exercici fet a l'aula, no només els instava a fer-ne una definició, sinó també a identificar quines són avui les mancances de la democràcia i com podríem superar-les. El que apareixen són els ideals democràtics que, en el context actual, es perceben allunyats i deteriorats. Ens anem traslladant del desconcert a la frustració democràtica.

Però no tothom respon amb ideals. Alguns estudiants opten per aproximar-se al terme *democràcia* no a partir d'allò que hauria de ser, sinó d'allò que pensem que és materialment. Una aproximació descriptiva (positiva) que tendeix a pensar que la democràcia és, sobretot, un procediment; una manera de prendre decisions. Mentre la perspectiva prescriptiva considera que la democràcia és portadora d'uns valors específics, l'òptica descriptiva la concep com un mecanisme. Un mecanisme atrotinat i desajustat que ara ens trasllada del desconcert a la incompetència democràtica.

Així doncs, observant les respostes obtingudes entre l'alumnat, podem diferenciar entre aquells que veuen la democràcia com un ideal i aquells que la perceben com una realitat; entre aquells que defineixen la democràcia com una forma de convivència basada en valors com la igualtat i la llibertat i aquells que la identifiquen amb un conjunt d'institucions i procediments decisionals. Tots parteixen d'un desconcert que es transforma tant en frustració com en reconeixement de la incompetència democràtica. Per tant, necessitem construir les bases que ens permetin recuperar certes, satisfaccions i competències. El camí per aconseguir-ho és llarg i costerut, però podem començar per l'aproximació més senzilla, la que invoca la definició etimològica del terme *democràcia*.

L'aproximació etimològica a la democràcia

Certament, la manera més compartida i òbvia d'explicar el terme *democràcia* a un auditori no especialitzat passa per la referència etimològica: el *demos* (poble) i el *kratos* (poder); és a dir, la democràcia entesa com *el poder del poble*. És una definició clara i indiscutible, però també ambigua. Definint la democràcia com *el poder del poble* ho deixem tot dit i, alhora, no concretem res. Es tracta d'una definició satisfactòria en termes conceptuals, però buida de contingut quan volem aprofundir-hi i fer-la operativa; una definició que simultàniament serveix per tot i per res. Identificar la democràcia amb el poder del poble és, doncs, una aproximació satisfactòria però del tot insuficient. Satisfactòria perquè ofereix un punt de partida compartit, però insuficient perquè deixa sense resposta interrogants crucials per entendre de què parlem.

Invocar el poder del poble és satisfactori perquè aquesta aproximació etimològica, en la seva concisió, capta l'essència de la democràcia tal com va ser concebuda en els seus orígens a la Grècia del segle VI aC. Aquell moment històric, sovint definit com la *il·lustració hel·lènica*, va situar els humans al centre del món i, consegüentment, va humanitzar tant la comprensió dels seus conflictes com la seva resolució. Aquesta és la base de la política democràtica tal com encara l'entendem avui.

D'entrada, es pressuposa que entre els ésser humans existeixen uns conflictes d'interessos i de valors inevitables —com ho il·lustra la tragèdia *Antígona*, de Sòfocles.¹² Els humans es troben atrapats en aquests conflictes, però ja no es veuen condemnats a resoldre'ls a través de la força i la guerra, sinó que, dotats d'un *logos* (coneixement) que controla la *hybris* (desmesura), són capaços de fer-ho pacíficament des del diàleg i en el marc d'unes regles compartides. Així, en aquest període de progrés econòmic, dinamisme social i esplendor cultural, els valors homèrics clàssics de la valentia i la victòria bèl·lica van deixar pas als valors humanístics de la llibertat, la igualtat i la justícia. Assistiem al naixement de la política al món occidental, entesa com una forma pacífica d'abordar els conflictes entre persones amb valors i interessos que col·lideixen.

A més de la política, la democràcia també emergeix com una de les principals innovacions d'aquest període. De nou, la centralitat de l'ésser humà és essencial, ja que la introducció dels primers ingredients democràtics en l'exercici de la política es podrien resumir com el pas del govern dels déus al govern dels homes. Aquests humans són els nous dipositaris del

¹² Vegeu Steiner, G. (1987). *Antígonas. La travesía de un mito universal por la historia de Occidente*. Barcelona: Gedisa.

poder. És a dir, no només es van humanitzar els conflictes, sinó també la manera d'abordar-los. Així com la invocació als déus o la consulta als oracles era la manera tradicional de trobar respostes, ara aquestes depenen de les persones, dels éssers humans, que així es fan responsables del seu propi govern a través de l'exercici del poder. Es reconeix, primer, com ja havíem esmentat, que els homes estan dotats de *logos* (coneixement); mentre que, a continuació, les primeres formes de govern democràtic —les primitives constitucions espartanes— s'explicaven precisament com una manera de convertir aquest *logos* en *nomos*; és a dir, el coneixement humà transformat en llei que regula la convivència.

En realitat, situar el poder i la capacitat de resolució dels conflictes en mans dels humans era tant una conquesta com una tragèdia —novament Antígona—, atès que traslladava totes les expectatives a unes persones que, òbviament, disposaven d'unes capacitats més limitades que els déus o que altres forces sobrenaturals. L'essència democràtica que neix a la Grècia clàssica consisteix tant a atorgar la capacitat per a governar al poble com a assimilar que es tracta d'una forma de govern humana i, per tant, imperfecta i limitada. Aquesta idea de la imperfecció democràtica serà important quan comentem la seva situació actual i, de fet, és un dels fils conductors d'aquest text: la fortalesa de la fragilitat.

Entendre la democràcia com el poder del poble ens serveix, doncs, per disposar d'uns fonaments sòlids, però això ens diu ben poca cosa sobre l'enorme edifici que s'ha construït a partir d'aquests fonaments. És més, no ens ajuda gens a fer-nos càrrec de les diferents construccions que es poden erigir sobre aquesta base. Expressant-ho com el mestre Giovanni Sartori,¹³ la definició etimològica del terme *democràcia* és rellevant, però deixa els grans interrogants sense resposta. Ens ajuda a situar-nos, però necessitem alguna cosa més per començar a moure'ns.

Com a mínim hi ha dues grans preguntes que ens hem de fer a partir de la definició etimològica de la democràcia: aquella que fa referència a què entenem per poder i aquella que s'interroga sobre qui és el poble. Tots podem mostrar-nos d'acord en la definició etimològica de la democràcia, però fa segles que discutim sobre la naturalesa del poder i sobre qui n'és el dipositari i com l'exerceix. Depenent de com responguem aquests interrogants, podem estar construint, a partir dels mateixos fonaments, edificis democràtics molts diferents.

13 Sartori, G. (1987). *¿Qué es la democracia?* Madrid: Taurus Pensamiento.

Sobre l'ambigüitat del poder en democràcia

Amb relació al primer interrogant, la teoria democràtica ha jugat molt amb les preposicions; sobretot en distingir entre el poder «del» poble i el poder «per al» poble. És a dir, s'afirma que la democràcia implica tant que el poder està en mans del poble com que el seu exercici s'orienta a la satisfacció de les seves expectatives. Els ciutadans som simultàniament els titulars i els beneficiaris del poder, de manera que la democràcia esdevé una mena de vaixell que navega sempre en la bona direcció, seguint inevitablement les demandes d'un poble sobirà. Darrerament, des d'aquesta posició certament privilegiada del poble, s'observa amb desconcert —de nou el desconcert democràtic— com sovint els governs democràtics no expressen amb fidelitat la voluntat de la ciutadania ni aborden adequadament els seus problemes i les seves demandes. Del desconcert a la incongruència democràtica.

Hauríem de reconèixer, però, que una aproximació al poder que només utilitzi les preposicions «del» i «per al» poble resulta insuficient. De fet, per entendre el poder ens hem de preguntar com s'exerceix no només des del poble i per al poble, sinó també «sobre» el poble. El poder, inevitablement, d'una manera o altra, és allò que obliga o incita a fer alguna cosa que altrament no es faria. El poder és allò que requereix un exercici de l'autoritat, entenent que aquest binomi poder-autoritat és imprescindible per governar societats on els humans hem optat per resoldre els nostres conflictes sense recórrer a la guerra —una manera més directa i indiscutible de discernir qui són els guanyadors i els perdedors. Tanmateix, que no recorrem a la guerra no implica que desapareguin els conflictes i els enfrontaments que generen guanyadors i perdedors. La política democràtica no pot fer que tothom resulti guanyador, així que requereix poder i autoritat per tal d'imposar decisions sobre un poble format per una pluralitat de ciutadans i ciutadanes amb interessos divergents i, sovint, enfrontats.

Sense poder no es pot governar. Tampoc la democràcia. Per tant, quan abordem aquest interrogant d'una manera excessivament voluntariosa, limitant-nos a parlar del poder del i per al poble, obviant que aquest poder també s'exerceix sobre el poble, estem oblidant que el poder surt del poble per tornar-hi en forma de decisions de compliment obligat. Així doncs, que la democràcia no doni satisfacció a totes les demandes i expectatives del conjunt de la ciutadania no hauria de provocar gens de desconcert. Al contrari, la democràcia només pot sobreviure si entenem que és una forma d'exercici del poder i de prendre decisions públiques que no sempre satisfarà totes les nostres expectatives individuals. En cas contrari —recuperarem aquest tema quan parlem de la situació actual de la democràcia—, estarem

banalitzant-la i demanant-li, fins i tot exigint-li, que faci allò que no pot fer. I aquest és el camí més directe cap al seu col·lapse.

Finalment, l'interrogant sobre qui exerceix el poder ens situa en el debat entre la democràcia directa i la democràcia representativa. La primera posaria l'accent en el poder del poble, exercit sense intermediació, mentre que la segona optaria pel poder dels representants sobre el poble. La democràcia va néixer sense intermediació, es va expandir gràcies a ella i avui viu allò que alguns han definit com una crisi d'intermediació.¹⁴

En aquesta discussió, que aprofundirem al llarg del llibre, sempre apareix com a condició de fons el concepte de legitimitat. El poble directament o els seus representants indirectament podran exercir el poder amb més o menys facilitat depenent de la capacitat de dotar-se de legitimitat; un atribut que, per acabar-ho de complicar, no és immutable, sinó que evoluciona i es transforma. Malgrat que la font originària del poder es troba en el poble, la seva projecció a través, per exemple, del sistema electoral, no sempre assegura que el govern estigui legitimat per exercir-lo. Partint d'aquesta dificultat, és habitual afirmar que el veredict de les urnes no pot ser l'únic paràmetre de legitimitat democràtica, sinó que cal sotmetre's a altres mecanismes de control i validació. És el que Pierre Rosanvallon defineix com el triple imperatiu de la imparcialitat, la reflexivitat i la proximitat.¹⁵ En tot cas, com veurem tot seguit, el debat sobre qui exerceix el poder està molt relacionat amb com definim el terme *poble*.

La polèmica sobre com definir el poble

El *poble* és un concepte aparentment clar i unívoc. Tanmateix, resulta curiós observar com alguns idiomes s'hi refereixen en singular i d'altres

¹⁴ Tenim un text clàssic per analitzar la lògica representativa a l'obra de Pitkin, H. (2014). *El concepto de representación*. Madrid: CEPC. Quant a la crisi de la intermediació, trobem dues aportacions recents interessants referides específicament al cas espanyol: els llibres d'Urquizu, I. (2016). *La crisis de representación en España*. Madrid: Catarata i de Sánchez-Cuenca, I. (2022). *El desorden político. Democracias sin intermediación*. Madrid: Catarata. En l'àmbit internacional, cal esmentar l'èxit editorial de Van Reybrouck, D. (2017). *Contra las elecciones. Cómo salvar la democracia*. Barcelona: Taurus.

¹⁵ Rosanvallon, P. (2010). *La legitimidad democrática. Imparcialidad, reflexividad y proximidad*. Barcelona: Paidós. També del mateix autor: *La contrademocracia. La política en la era de la desconfianza* (2007) i *El buen gobierno* (2016), ambdós publicats a Buenos Aires, a Manantial.

—més excepcionalment— en plural. Així, el terme en català (*poble*), en castellà (*pueblo*), en italià (*populo*), en francès (*peuple*) o en alemany (*volk*) és singular. En canvi, al país on va néixer la democràcia liberal moderna, Anglaterra, la seva formulació idiomàtica és en plural (*people*). Aquesta diferència no és anecdòtica i ens serveix per referir-nos a una doble aproximació a allò que entenem per *poble*.

Des d'una aproximació en singular, el poble és vist com una unitat orgànica. Un cos que palpita al mateix ritme, es mou en la mateixa direcció i pensa d'una manera homogènia. Malgrat que el pluralisme és un component fonamental de la nostra tradició liberal, la idea d'un poble que actua unitàriament i sent com un sol cor segueix resultant molt atractiva. Així, en moments d'insatisfacció amb el sistema polític, és temptador contraposar la voluntat unitària de poble amb les ineptes respostes de les elits governants. El poble representa un únic sentiment i expressa unes demandes clares i compartides que no són escoltades ni satisfetes per una combinació d'incompetència i corrupció dels professionals de la política. Davant la frustració política, la invocació al poble en singular no és només temptadora, sinó que també és una arma política molt eficaç a l'hora de convertir les insatisfaccions ciutadanes en proclames contra els adversaris polítics. Però també és una arma amb uns efectes potencialment devastadors. La negació del pluralisme i la invocació del poble és el primer argument en qualsevol manual populista. Tornarem a abordar aquest tema quan discutim la complexa situació de la democràcia actual.

Des del punt de vista de la mecànica d'un govern democràtic, aquesta visió unitària del poble es fonamenta o bé en assolir consensos o bé en practicar l'aritmètica de la majoria. Atès que en societats tan complexes com les nostres el consens acostuma a ser una situació poc probable, la invocació al poble se sol articular a través de formes de democràcia electoral amb capacitat per identificar la veu del poble. La veu única del poble. Una veu en singular que s'expressa per mitjà de les demandes compactes d'una majoria que encarna el conjunt. Una veu guanyadora que, tanmateix, col·lideix amb aquell argument segons el qual l'oposició —les minories perdedores— no són només veus descartades, sinó veus vitals per a la salut democràtica. Menystenir la veu de la minoria perdedora, tal com ens recordava Giovanni Sartori, significa suprimir la sobirania del poble. Dit amb les seves paraules:

El meollo del argumento es que [...] el principio mayoritario absoluto activa un mecanismo que inmediatamente se atasca. De acuerdo con dicho principio, el pueblo puede reducirse, en el caso extremo,

a un 51 % que excluye a otro 49%; y encima se trata de un 51 % inmovilizado, prisionero de su primera elección. Eso implica que la democracia no es (como demasiado simplemente se dice) *majority rule*, y que la teoría democrática debe forzosamente arribar —aunque ello disguste a los impacientes— al principio mayoritario moderado: la mayoría tiene el derecho de prevalecer dentro de los límites, es decir, respetando los derechos y las libertades de las minorías. Sí, ¿pero cómo? ¿Cómo se consigue, en la práctica, limitar el poder de quien tiene todo el derecho a ejercerlo?¹⁶

La resposta als interrogants amb els quals acaba la cita prèvia no és òbvia i, en tot cas, exigeix que ens desplacem del singular (*poble-pueblo-populo-peuple-volk*) al plural (*people*). Aquesta perspectiva pluralista permet substituir la rigidesa de la homogeneïtat per un reconeixement de la complexitat i de l'heterogeneïtat. La democràcia ja no és allò que expressa la veu del poble, sinó un espai que articula les veus diverses. La democràcia, emprant de nou l'expressió de Daniel Innerarity, és «allò que ens permet viure junts quan som diferents». Amb unes altres paraules, mentre la invocació a un poble unitari pretén generar consensos majoritaris, el reconeixement d'un poble en plural cospa la dissensió i la diversitat d'opinions i interessos, que poden ser canviants i contraposats.

El pluralisme i la dissensió deixen de ser descartats i es converteixen en els límits que la democràcia no pot ultrapassar. Les veus úniques, encara que es presentin com democràtiques, acaben conformant una societat tancada i opressora. La democràcia, llegida en plural, en canvi, exigeix una societat lliure i oberta; una societat on totes les veus hi siguin presents i siguin respectades. La democràcia no identifica una raó única, sinó que articula les raons d'uns i d'altres. Afirmar, com sovint es fa de manera banal, que «el poble sempre té raó» o usar aquell eslògan tan contundent de «nosaltres manem, ells obeeixen» són camins cap a una democràcia que empresona el pluralisme i la riquesa que aquest expressa.

Especialment des d'una mirada liberal clàssica, la posició pluralista reconeix la necessitat de convertir la democràcia en un espai que accepti i articuli la diversitat de veus. Un reconeixement que implica construir la democràcia de manera descriptiva com un estat de dret (dotat d'unes regles i unes institucions); però sobretot identificar-la normativament amb principis conformadors (llibertat, igualtat i, també, tolerància). És a dir, procediments i valors.

¹⁶ Sartori, G. (1987). *¿Qué es la democracia?* Madrid: Taurus Pensamiento, p. 32.

En definitiva, la democràcia és una forma de governar a través de certes regles i procediments, però també un terme amb fortes connotacions normatives que entronca amb un debat filosòfic sobre el poder, el poble i els valors que han d'inspirar una forma de govern basada en el respecte als individus i en la voluntat de constituir una comunitat. La pragmàtica i els ideals són les dues ànimes, complementàries i sovint també contradictòries, que es troben en l'essència de la democràcia.

La doble ànima de la democràcia

Sovint, als estudiosos de la ciència política ens exigeixen definicions clares i concises que permetin saber exactament de què estem parlant quan usem un terme tan popular com el de democràcia. Només des d'un punt de partida prou sòlid com el que oferiria aquesta definició unívoca, podrem valorar el funcionament millor o pitjor de les diverses experiències democràtiques. Es tracta d'una demanda lícita i previsible, però, si els que ens dediquem a aquests camp del coneixement som prou honestos, haurem de reconèixer la nostra incapacitat per respondre a aquests tipus d'interrogants i d'expectatives. Almenys en un format breu i definitiu.

La democràcia, com ja hem esmentat, és un dels termes més debatuts i discutits en la història del pensament polític. Un terme que ha esdevingut polisèmic, la qual cosa explicaria les diverses dimensions i els múltiples objectius que li hem anat atorgant. El concepte de democràcia no sol arribar en solitari, sinó acompanyat de parelles de ball molt diverses: democràcia directa, democràcia representativa, democràcia popular, democràcia elitista, democràcia agregativa, democràcia deliberativa, democràcia real, democràcia participativa, etc. Aquesta profusió d'adjectius hauria de fer-nos sospitar sobre la naturalesa complexa de la democràcia com a substantiu. Un terme que, per tant, no pot ser simplificat amb una definició clara i concisa, sinó que ens exigeix una aproximació que incorpori les seves múltiples i variades dimensions. Unes dimensions que no sempre es complementen, sinó que sovint col·lideixen i generen contradiccions.

Múltiples dimensions i múltiples objectius que formen un equilibri fràgil, i que converteixen la proposta política democràtica en una cerca permanent d'estabilitat. Així doncs, l'experiència democràtica és essencialment inestable i es troba sempre amenaçada per aquells desequilibris que —en la terminologia de Nadia Urbinati— «utilitzen les

fissures de les seves contradiccions per a desfigurar-la».¹⁷ Recuperarem aquestes amenaces i aquestes desfiguracions quan parlem de la crisi democràtica actual, mentre que ara ens limitem a subratllar aquesta naturalesa complexa i contradictòria de la democràcia. Per fer-ho ens valdrem de la metàfora de les «dues ànimes de la democràcia» que ens proposa Margaret Cannovan:¹⁸ l'ànima pragmàtica i l'ànima redemptora. Dues ànimes complementàries i, alhora, contradictòries.

D'una banda, la democràcia es defineix a partir d'un conjunt d'institucions que serveixen per abordar els problemes de convivència entre persones i grups socials. Des d'aquesta perspectiva, la democràcia és aquell sistema politicoadministratiu que gestiona els conflictes del present; la resolució dels problemes quotidians. La democràcia és un conjunt de regles de joc i d'institucions que regulen les trobades —potser podríem dir les topades— entre els diferents i eviten que aquestes diferències es converteixin en antagonismes irresolubles. Aquesta ànima democràtica —institucional i procedimental— no desperta ni fortes adhesions emocionals ni elevades expectatives de transformació; però sí que es tracta d'una forma de govern capaç de mitigar el conflicte i assegurar una certa estabilitat social.

D'altra banda, la democràcia també disposa d'una ànima redemptora que invita la ciutadania a interpretar-la com una promesa de salvació, com una utopia de futur. La democràcia representa la veu del poble i expressa el seu anhel de construir una societat formada per persones lliures i iguals que conviuen en una comunitat fraternal i benestant. La democràcia, doncs, no és només un disseny institucional, sinó que també expressa una visió de futur i reivindica el seu sentit etimològic original: el poder del poble i per al poble. En aquest sentit, la democràcia també és l'emoció de formar part d'aquest projecte de futur compartit. Enfront de la fredor institucional, l'ànima redemptora reclama l'entusiasme i la calidesa d'una llar compartida.

El repte de la democràcia és mantenir en equilibri aquests dos pols que, com podem intuir fàcilment, tendeixen a entrar en tensió. Emprant els termes de Tzvetan Todorov:¹⁹

17 Urbinati, N. (2014). *Democracy Disfigured. Opinion, Truth and the People*. Cambridge: Harvard University Press.

18 Cannovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy a *Political Studies*, XLVII, p. 2-16.

19 Todorov, T. (2012). *Los enemigos íntimos de la democracia*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, p. 11.

El régimen democrático se define a partir de una serie de características que se combinan entre sí para formar una entidad compleja, en cuyo seno se limitan y se equilibran mutuamente, ya que, aunque no se oponen frontalmente entre sí, tienen orígenes y finalidades diferentes. Si se rompe el equilibrio, debe saltar la señal de alarma.

La democràcia és, doncs, equilibri, i aquest equilibri sembla que s'ha trencat durant les darreres dècades. Primer, per un excés de fredor procedimental i, més tard, per la passió corrosiva d'un populisme redemptor. Més endavant, analitzarem com el desequilibri, decantat cap a una o altra de les ànimes democràtiques, es converteix en amenaça per a la mateixa democràcia. Una democràcia que pateix quan és sotmesa a una tensió excessiva i és obligada a prendre partit. Entre la fredor tecnocràtica i l'escalfor populista es filtren els enemics que posen en perill la continuïtat de la democràcia. Abans d'abordar el futur, però, hem de saber d'on venim i on som.

BLOC I.

Les bases remotes: la democràcia dels antics

1. Uns orígens mítics: la democràcia dels antics

Tot i no disposar d'una partida de naixement que fixi el dia, el mes i l'any de l'efemèride, sí que gaudim d'un ampli consens a l'hora de situar els orígens de la democràcia: la Grècia clàssica del segle VI aC.¹ Uns orígens mítics que se solen invocar en moments de desconcert democràtic. No és només que els vells temps sempre foren millors, sinó que en aquest cas expressarien aquella essència democràtica que s'hauria anat degradant. Invocar la saviesa de l'antiguitat ens fa recordar la centralitat de l'àgora com l'espai on es reunia l'assemblea (*ekklesia*), les formes de selecció dels càrrecs públics a través del sorteig o l'aposta per una democràcia directa que no es deixa sotmetre pels partits polítics ni delega les decisions en representants electes, i posa tota la seva confiança en el *demos*, en la ciutadania.

Davant d'un parlament devaluat, d'uns càrrecs públics desacreditats i d'una profunda crisi de la representació, la democràcia dels antics ens ofereix una alternativa que pot resultar molt atractiva. En podem extreure idees, efectivament; però també ens cal evitar mitificacions excessives. Al segle VI aC van aparèixer les primeres experiències democràtiques, però han passat vint-i-vuit segles i, per tant, traslladar-les mecànicament al moment actual pot resultar excessiu. En canvi, sí que ens podem basar en aquests orígens per entendre millor la situació del nostre present democràtic, així com per especular sobre el seu futur; una comprensió

¹ De fet, en sentit estricte, aquest consens és més popular que acadèmic, ja que els estudiosos tendeixen a situar les primeres referències a la democràcia assembleària al voltant del 3.000-3.200 aC. Aquestes experiències remotes se situarien geogràficament a l'Orient Mitjà, a les conques fluvials del Tigris i l'Eufrates. És una herència persa que situem a les antigues ciutats de Larsa, Mari, Nabada, Tutul, Ur, Babilònia o Uruk, ubicades en els territoris que avui ocupen Síria, l'Iraq o l'Iran. Es poden trobar referències a aquests antecedents a la sistemàtica obra de Keane, J. (2018). *Vida y muerte de la democracia*. Ciudad de México: Fondo de Cultura Económica.

més aprofundida de la realitat democràtica que aconseguirem contrastant les diferències, més que no pas cercant solucions per imitació.

Això és el que pretenem en aquest capítol: revisar la democràcia dels antics i utilitzar la perspectiva que ens ofereix la distància per entendre millor la situació democràtica actual. No és intenció nostra presentar un estudi detallat sobre el segle de Pèricles ni sobre el pensament polític que se'n va derivar.² Volem sobrevolar la Grècia clàssica per saber d'on venim i on som; per entendre que tenim uns orígens i, també, que ja hem recorregut un llarg camí que ens ha transformat profundament.

Els antecedents: progrés, optimisme i confiança

Deixeu-me començar proposant un paral·lelisme entre l'aparició de la democràcia dels antics i la nostra democràcia moderna, ambdues filles dels llums de la Il·lustració. En el punt d'inflexió entre la foscor medieval i el progrés de la modernitat, trobem dos gegants del pensament polític: Thomas Hobbes (1588-1679) i John Locke (1632-1704). Només quaranta-quatre anys separen els seus naixements i ambdós es poden considerar com els inspiradors del liberalisme. Comparteixen modernitat, però pertanyen a dos mons absolutament diferents. Hobbes defineix les bases de la modernitat des d'una construcció filosòfica que pretén imitar l'empirisme i el positivisme de les ciències naturals, mentre que Locke elabora l'aproximació política que haurà de sintonitzar amb un nou món comercial i en expansió. El primer és un personatge fosc, amargat i pessimista, marcat per una vida de penúries i pors. El segon és un home exitós en la política i els negocis, una celebritat que encarna el progrés, l'optimisme i la confiança. Tots dos representen el punt d'inflexió que ens va traslladar del feudalisme, amb les seves guerres religioses i els poders de designació divina, a un món modern en mans d'uns ésser humans que condueixen amb seguretat i perícia el seu propi destí cap al progrés.

L'aparició de la democràcia dels antics se situa en un punt d'inflexió semblant. Sense que puguem concretar un moment precís, entre els segles VII i V aC es produeix el trànsit del món dels bàrbars —com es denominava als súbdits del regne persa— al món dels ciutadans —que

2 Es poden consultar textos de referència, com a ara Finley, M. I. (1980). *Vieja y nueva democracia*. Barcelona: Aial; García Gual, C. (1989). *Los siete sabios (y tres más)*. Madrid: Alianza; o Cartledge, P. (2016). *Democracia. Una Historia*. Barcelona: Gredos.

convivien i governaven les ciutats gregues. Un punt d'inflexió que ens porta d'un món estàtic, fosc i miserable per a la majoria de la població a un nou escenari de progrés, optimisme i confiança. Una transformació que, com es repetiria posteriorment, s'explica sobretot pel fet que situa els homes en una posició de centralitat. Així com la modernitat va alliberar els homes de les servituds medievals i de l'opressió jeràrquica dels dictats divins, la Il·lustració de la Grècia clàssica els va alliberar d'un món de fèrries jerarquies dinàstiques i de la centralitat dels déus a l'hora de definir tant el seu present com el seu futur. Els homes se situen al centre i prenen les regnes del seu destí. Alliberats, protagonitzen amb optimisme i confiança un període de progrés i civilització.

Un període esplendorós en termes socials, culturals, econòmics i polítics. El temps de Pèricles, de Sòcrates, d'Eurípides, de Sòfocles, d'Èsquil o de Tucídides. Un canvi d'època, diríem avui, en el qual els valors homèrics clàssics de la força, la lluita i la victòria heroica deixaven pas al valors humans de la justícia, la llibertat i la igualtat.³ De l'*areté* aristocràtica a l'*areté* ciutadana, que permetia deixar endarrere les lleialtats per naixement i construir una nova virtut cívica basada en el coneixement (*logos*) dels homes. Tot plegat es va concretar en els primers ingredients democràtics, definits per Heròdot com el pas del govern dels déus al govern dels homes,⁴ de les aristocràcies arbitràries a la regulació de la comunitat a través de les incipients constitucions escrites. El *logos* (la raó) convertit en *nomos* (la llei); així es construïa una societat basada en la llei com a conquesta i expressió del poder del poble. «No tenim més amo que la llei, ni déus ni reis», afirmava Heròdot per sintetitzar el canvi d'època que relatava.

Descobrir l'equilibri i la tragèdia

Va ser una època de progrés econòmic, social i cultural. També d'expansió territorial i de victòries al camp de batalla. Unes victòries que proporcionaven les riqueses imprescindibles per nodrir aquest període de bonança, però que també simbolitzaven la derrota de les societats arcaiques dominades per

3 Un llibre apassionant que rastreja tant el pensament de la Grècia clàssica com la seva influència en les nostres societats actuals és l'obra d'Snell, B. (2007). *El descubrimiento del espíritu. Estudios sobre la génesis del pensamiento europeo en los griegos*. Barcelona: Acanalado.

4 Heròdot d'Halicarnàs (484 aC - 425 aC) va ser un historiador i geògraf grec. Va escriure *Històries*, el primer text historiogràfic, en el qual repassa la història de Pèrsia i de les guerres mèdiques.

les jerarquies divines. L'arribada de la democràcia dels antics no s'hauria produït sense la victòria de Marató contra els poderosos exèrcits perses de Darios (490 aC) ni sense imposar-se al seu fill Xerxes a la batalla de Salamina (480 aC). Com escrivia Heròdot, va ser «la lluita de la llibertat contra la tirania», i la victòria dels grecs sobre els perses va legitimar la democràcia; igual que setanta-cinc anys més tard la derrota d'Atenes a les guerres del Peloponès la va sentenciar (404 aC).

Ara, però, ens interessa sobretot subratllar les innovacions polítiques que van aparèixer vinculades a les noves formes de governar les polis. Acostumem a remuntar-nos a l'Esparta del segle VII aC per identificar els primers canvis, encara molt incipients, però que ja començaven a afectar l'estructura social de dependències verticals (basada en tribus i fratries) i a modificar la naturalesa eminentment guerrera de la mateixa polis. Mitjançant un procés de subordinació de l'individu a la polis, a la ciutat, va emergint una primigènia noció de comunitat política. Aquesta, a més a més, comença a ser governada a través de les primeres constitucions, que s'interpreten com una despersonalització i, alhora, com una humanització del poder. Tot plegat afavoreix la progressiva conformació d'un *demos*; és a dir, un grup de persones que, valent-se d'un sistema de drets i obligacions, van convertint-se en ciutadans. Tanmateix, malgrat aquestes primeres transformacions, Esparta encara es podia considerar una polis governada per una constitució aristocràtica —de fet, orgullosament aristocràtica. Només mostrava els primers indicis democratitzadors, que s'anirien consolidant durant el segle VI aC i farien ecllosió al segle V aC.

Va ser, doncs, durant el segle VI aC quan es van establir les bases d'allò que avui anomenem la democràcia dels antics. Probablement, el personatge més rellevant d'aquest moment històric va ser Soló (635-558 aC), un governant de la polis d'Atenes que, a més d'algunes reformes institucionals destinades a reforçar el *demos*, ens va aportar un nou i fonamental concepte: l'*eunomia*, una paraula que fonia els termes actuals de política i democràcia. D'una banda, amb relació al *demos*, Soló va donar-li seguretat (prohibint, per exemple, que els ciutadans pobres poguessin empenyorar la seva llibertat com a forma de saldar els deutes) i va ampliar la seva influència en les institucions de govern (atorgant més pes a les decisions de l'assemblea, enfortint el paper dels tribunals populars i, per tant, fent recular algunes institucions aristocràtiques com l'Areòpag o la bulé, el Consell dels Quatre-cents). El *demos* guanyava terreny, mentre que el poder aristocràtic l'anava perdent. Una tendència que reblaria Clístenes (570-507 aC) amb mesures addicionals com el pagament d'un dracma per compensar la participació a l'assemblea, la creació del Consell dels Cinc-cents (una mena de comissió executiva que es triava per sorteig), aprofundint en l'afebliment

de l'Areòpag (òrgan de control aristocràtic), o la definitiva desaparició del Consell dels Quatre-cents (que representava les quatre tribus tradicionals).

D'altra banda, s'ha parlat molt de l'aparició de la democràcia durant aquest període, però s'ha d'entendre que aquesta es barrejava amb una nova concepció de l'exercici de la política. Política i democràcia són dues nocions que, de fet, es mesclen i se solapen en el pensament grec clàssic. Soló les integrava parlant d'*eunomia*, un terme que podem traduir com «equilibri» i que explicava l'essència de la bona política. Un terme que incorporava simultàniament les essències democràtiques i les condicions del bon govern. L'*eunomia*, l'equilibri, era allò que caracteritzava la política democràtica; és a dir, una manera de repartir raons i compensar interessos. Soló va deixar un valuós testimoni polític en forma de poema, un escrit on lloava les virtuts de l'*eunomia* i ens advertia de totes les calamitats que es podien derivar de la seva absència. Val la pena dedicar una estona a llegir un fragment d'aquest llegat:

No va a perecer jamás nuestra ciudad por designio de Zeus ni a instancias de los dioses felices.

Tan magnífica es Palas Atenea nuestra protectora, hija del más fuerte, que extiende sus manos sobre ella.

Pero sus propios ciudadanos, con actos de locura, quieren destruir esta gran ciudad por buscar sus provechos, y la injusta codicia de los jefes del pueblo, a los que aguardan numerosos dolores que sufrir por sus grandes abusos.

Porque no saben dominar el hartazgo ni orden poner a sus actuales triunfos en una fiesta en paz.

Se hacen ricos cediendo a manejos injustos.

Ni de los tesoros sagrados ni de los bienes públicos se abstienen en sus hurtos, cada uno por un lado al pillaje, ni siquiera respetan los augustos cimientos de Dike, quien, silenciosa, conoce el presente y el pasado, y al cabo del tiempo en cualquier forma viene a vengarse.

Entonces alcanza a toda la ciudad esa herida inevitable, y pronto la arrastra a una pésima esclavitud, que despierta la lucha civil y la guerra dormida, lo que arruina de muchos la amable virtud.

Porque no tarda en agostarse una espléndida ciudad formada de enemigos, en bandas que sólo los malos aprecian.

Así la pública desgracia invade el hogar de cada uno, y las puertas del atrio no logran entonces frenarla, sino que salta el muro del patio y encuentra siempre incluso a quien se esconde huyendo en el cuarto más remoto.

Mi corazón me impulsa a enseñarles a los atenienses esto: que muchísimas desdichas procura a la ciudad el mal gobierno, y que el

1. Uns orígens mítics: la democràcia dels antics

bueno lo deja todo en buen orden y equilibrio, y a menudo apresa a los injustos con cepos y grillos; alisa asperezas, detiene el exceso y borra el abuso, y agota los brotes de un progresivo desastre, endereza sentencias torcidas, suaviza los actos soberbios, y hace que cesen los ánimos de discordia civil, y calma la ira de la funesta disputa, y con Buen Gobierno todos los asuntos humanos son rectos y ecuanímenes.

El text ens descriu les nefastes conseqüències del mal govern —«así la pública desgracia invade el hogar de cada uno»— i com el bon govern, dotat d'equilibri, facilita l'harmonia —«todos los asuntos humanos son rectos y ecuanímenes»—. Aquesta aproximació al bon govern com *eunomia* ens hauria de fer reflexionar sobre les bases inestables i contradictòries de la democràcia; un sistema de govern que no apareix com una resposta única i indiscutible als reptes que planteja la vida en societat, sinó com una resposta sempre fràgil que ha de combinar posicions i interessos diversos i sovint contradictoris. L'equilibri és un estat sempre delicat, com també la política democràtica és sempre delicada, insegura i vulnerable. Oblidar aquesta essència ens porta a esperar de la democràcia allò que no ens pot proporcionar i, encara pitjor, ens condueix a una frustració i a un enuig que, com constatem avui, no tan sols no ajuda a reforçar la democràcia, sinó que la degrada i, potser, fins i tot, la pot destruir.

La política democràtica és equilibri i, en aquest sentit, s'entén millor que el seu desplegament coincidís amb l'esclat literari de la tragèdia. Les tragèdies de Sòfocles i d'Èsquil ens mostraven aquella fragilitat a la qual ens referíem fa un moment, però també eren una manifestació de la humanització de la política. Els éssers humans som els nous protagonistes de la política i, per tant, la impregnem d'allò que ens caracteritza: les imperfeccions, les febleses, les contradiccions, els errors i les vulnerabilitats. Tots aquests atributs són humans i, en conseqüència, també caracteritzen la democràcia. Sovint, des de les angoixes del present, tendim a idealitzar la democràcia dels antics com una mena de solució màgica, quan, de fet, hauríem de recordar que es caracteritzava precisament per ser essencialment terrenal, fràgil i imperfecta.

Tot seguit, a l'epígraf següent, revisarem la pràctica democràtica dels antics i en destacarem alguns aspectes que ens poden fer reflexionar sobre el present. Tanmateix, no podem oblidar que probablement la principal lliçó que hauríem de recordar és aquesta idea que ens parla de la tragèdia democràtica. La democràcia va ser un descobriment extraordinari i continua sent, no en tinc cap dubte, la millor forma de governar societats complexes. Però la democràcia és un artefacte sofisticat que extreu la seva fortalesa d'una feblesa innata. Allò que fa de la democràcia la millor

forma de governar-nos no és la seva infal·libilitat, sinó la seva capacitat per generar respostes que són alhora imperfectes i intel·ligents. La democràcia és un sistema que genera intel·ligència col·lectiva a partir de les aportacions limitades i imperfectes de les persones.

Això ho van descobrir els antics fa vint-i-vuit segles, i sembla que ho hem oblidat. La democràcia no ofereix la resposta als nostres problemes, sinó una manera d'abordar-los. Esperar impacients la resposta democràtica (miraculosa) i indignar-nos davant la imperfecció d'aquelles respostes que en cada moment la democràcia és capaç de proporcionar-nos no només demostra que no hem entès l'essència democràtica, sinó que, situats en el present, és la llavor de la seva destrucció.

Sobre els pilars il·lustrats i tràgics als quals hem fet referència, l'experiència democràtica dels antics queda inscrita en els límits temporals del segle v aC. Durant el segle següent, els pensadors reflexionaran sobre aquesta experiència, valorant tant la seva expansió com el seu ràpid esgotament i declivi. Ara, però, ens fixarem en l'anomenat segle d'or de Pèricles: el moment de la famosa experiència democràtica de la Grècia clàssica. Com ja hem anticipat, no és aquest el lloc per aprofundir en els detalls, sinó que ens limitarem a destacar-ne alguns aspectes que ens ajudin a entendre els seus trets distintius i, sobretot, a extreure aprenentatges que puguin ser útils per al present. Concretament, ens referirem a quatre conceptes clau per comprendre tant la pràctica dels antics com les seves diferències amb el context actual: la polis (ciutat), la igualtat, la llibertat i la participació. Uns conceptes que, val a dir, i no és casualitat, es conjuguen en femení.

La ciutat: un espai per a la democràcia

En primer lloc, al centre del pensament i la pràctica democràtica dels antics es troba la polis, la ciutat. Sense aquest espai de trobada i relacions, els individus no es poden convertir en ciutadans i, tal com afirma l'aforisme, sense ciutadans demòcrates, no hi ha democràcia. Els individus, que més tard Aristòtil definirà com *zoon politikon* (animals polítics), troben en aquest espai social, en la ciutat, la única manera d'assolir la llibertat i la justícia. Tal com ho escriu el mateix Aristòtil: «Aquell que no pot viure en societat o que no necessita res per a la pròpia suficiència, no és membre de la ciutat, sinó una bèstia o un déu».

De fet, l'antònim del ciutadà és l'*idiota*, etimològicament aquell que és incapaç d'entendre que només pot assolir la plenitud formant part activa d'una comunitat. La idea —tan preuada actualment— d'una vida

independent i autònoma era vista com inhumana i denotava la poca consistència d'aquells que es desentenien dels assumptes públics per ocupar-se només dels seus interessos particulars: «Doncs som els únics que considerem no home pacífic, sinó inútil, aquell que no participa de la cosa pública» (oració fúnebre de Pèricles).

La política democràtica, per tant, depenia de l'existència d'una comunitat on els individus, a través d'una convivència regulada a partir de drets i obligacions, esdevenien ciutadans. No existeix democràcia fora de la comunitat i, d'aquesta manera, la polis no és el resultat, sinó la condició per a l'existència de la política democràtica. En aquest sentit, la filòsofa alemanya Hannah Arendt, explorant les arrels clàssiques de la política, va afirmar que, mentre que la psicologia o la biologia s'ocupen dels homes, la política existeix en la mesura que aquests es troben i estableixen relacions. Segons les seves paraules: «[...] el hombre es apolítico. La política nace en el entre-los-hombres, por lo tanto, completamente fuera del hombre. De ahí que no haya ninguna sustancia propiamente política».⁵

Ens hem referit abans a un procés il·lustrat que posava els homes al centre del món, dotant-los de capacitat per conduir les seves vides i construir els seus projectes. Certament, aquests és un aspecte constitutiu de la democràcia dels antics, tot i que insuficient des de la perspectiva d'Arendt. Segons aquesta pensadora, el reconeixement dels homes encara no permet parlar de política, ja que aquesta exigeix situar-nos en el «entre-els-homes»; és a dir, en l'espai social i relacional anomenat polis.

Simultàniament, la polis es converteix en una proposta ètica, ja que defineix les condicions de la bona vida. Les persones assoleixen la plenitud només en comunitat, de manera que la ciutat no és tan sols un espai democràtic, sinó el lloc on cerquem i aconseguim la felicitat. Josep Maria Vallès, en la conferència inaugural del curs acadèmic 2011-2012 a la Universitat Autònoma de Barcelona, reivindicava precisament una política arrelada a la millor tradició clàssica de la democràcia:

Algú deurà pensar que em deixo portar per una deriva moralitzant. Té raó. Però no és una deriva gens original. És del tot consistent amb una idea de la política que ve de lluny i que ha sustentat la millor tradició democràtica. És la concepció que no pot deslligar la política de l'ètica. És la idea que la plena realització moral de la persona només és possible en comunitat. L'esforç —la virtut necessària— per aconseguir aquesta realització és indissociable del compromís amb la comunitat. D'una comunitat política —d'una polis— que no sorgeix perquè els humans

⁵ Arendt, H. (2018). *¿Qué es la política?* Barcelona: Paidós, p. 45.

necessiten viure junts, sinó que viuen junts perquè necessiten viure bé, és a dir, felicitat. El fi de la ciutat —el fi de la política democràtica— és poder decidir conjuntament què és bo i què és just. I d'aquesta manera poder compartir una vida digna de ser viscuda.

Amb claredat, Josep Maria Vallès ens recordava, primer, que vivim junts —en comunitat— perquè aquesta és la manera de viure bé, d'aconseguir la felicitat. I, en segon lloc, ens instava a identificar la ciutat amb la política democràtica. Per tant, viure a la ciutat, a la polis que s'identifica amb política democràtica, és la condició per assolir la felicitat. La ciutat ens fa ciutadans plens i ho fa a través de la relació de col·laboració «entre-els-homes». Com explica magistralment Irene Vallejo: «No tenemos zarpas, pezuñas, aguijones o caparazones, pero aprendimos a tejer sociedades. Solos valemos poco, nuestra verdadera ventaja competitiva es el talento para cooperar».⁶

La filòsofa Maria Zambrano també ens definia com «soledades en convivencia»;⁷ és a dir, com persones que, davant la seva feblesa innata, es protegeixen actuant com animals polítics capaços d'ajuntar-se i de col·laborar entre ells. Aquí és exactament on rau el potencial de la democràcia. Allò que avui definim com intel·ligència col·lectiva —la saviesa que deien els antics— no és res més que la capacitat de col·laborar i, per tant, d'evitar la fragmentació i la dissolució de les nostres societats.

Amb aquesta mirada clàssica, però, estem reivindicant una perspectiva que es desmarca d'allò que en capítols posteriors definirem com la *democràcia dels moderns*. Només ens cal assenyalar el contrast entre el terme aristotèlic *zoon politikon* i la referència hobbesiana a l'*homo homini lupus est*. De l'home amistós i social que troba la felicitat en la comunitat a l'home agressiu i individualista que acaba necessitant un leviatan amb prou poder per garantir la protecció de la seva vida mitjançant l'ús legítim de la violència.

Recordem que la democràcia dels antics manté una estreta relació amb l'amistat, mentre que la democràcia dels moderns es basa —hi aprofundirem més endavant— en la competència, en la pugna, en paraules

6 Extracte d'un article d'Irene Vallejo, «Animales, dioses, idiotas», publicat a *El País* el 26 de maig de 2024.

7 Zambrano, M. (1992). *Persona y democracia. La historia sacrificial*. Barcelona: Anthropos.

de Jane Mandsbridge.⁸ Un contrast que ens permet no tan sols identificar la democràcia antiga amb valors ètics de convivència i amistat, sinó també reflexionar sobre la democràcia moderna, basada en l'individualisme possessiu, l'egoisme i la guerra de tots contra tots.⁹ Mentre la ciutat era l'espai generador de felicitat, l'estat esdevindrà allò que ens protegirà de les agressions dels altres. Mentre la polis era l'espai de convivència, l'estat acabarà articulant-se per mitjà d'unes regles formals que ens permeten viure la democràcia votant en solitari i amb egoisme. Mentre la polis era l'espai de col·laboració, l'estat serà el producte d'una lluita competitiva en la qual, segons Hobbes, «la vida de l'home és solitària, pobra, desagradable, brutal i curta».

Aquest contrast entre la democràcia dels antics (basada en la ciutat) i la democràcia dels moderns (inscrita en el concepte d'estat) ens permet reflexionar sobre alguns dels debats polítics més recents. Davant la situació de crisi democràtica, són freqüents les veus que reclamen urnes i vots; que exigeixen superar els defectes de la representació invocant alguna forma de democràcia directa basada menys en la deliberació i més en la votació individual. Tanmateix, aquesta és la demanda d'una democràcia competitiva, exercida per idiotes que només persegueixen els seus interessos. Sovint s'invoca la democràcia dels antics, però es fa sense reivindicar la comunitat, des d'un individualisme i una crida a l'anomenada democràcia agregativa (basada en la suma de vots) que poc té a veure amb els ideals clàssics que sovint reclama.

Ho hem vist en el cas català, on la confrontació al voltant del procés independentista ha fet de la reclamació de vots i urnes un símbol de la seva solidesa democràtica. Un símbol que, en qualsevol cas, representa un determinat model de democràcia que aposta per l'individualisme i la confrontació. Un model que, almenys conceptualment, no és clar que sigui el més apropiat per sortir de l'atzucac polític actual. Llegint de nou l'article d'Irene Vallejo: «En una perversa paradoja de nuestra política, las habilidades necesarias para ganar elecciones —ferozmente competitivas— eliminan de la carrera a quienes gobernarían de forma serenamente colaborativa».

Sigui com sigui, tornant al segle v aC, la polis no és només una referència espacial, el lloc on es governa, sinó un concepte constitutiu de la democràcia dels antics. Un escenari on, a través de les relacions amb

8 Una de les principals aportacions teòriques sobre aquest debat es pot trobar a Mansbridge, J. (2021). *Democracia. Amistad y pugna*. Barcelona: Gedisa.

9 Mcpherson, C. B. (2013). *La teoría política del individualismo posesivo*. Madrid: Trota.

els altres, creem les condicions d'igualtat i llibertat que possibiliten la participació democràtica. En paraules de Paul Cartledge, professor a la Universitat de Cambridge:

Se pueden distinguir, pues, dos sentidos principales de la palabra *polis*: en primer lugar, como entidad física y, como segunda acepción, el asentamiento central de la ubicación de la actividad política más importante llevada a cabo por una *polis*, es decir, una comunidad política constituida por sus *politai* —ciudadanos.¹⁰

Igualtat, entre la confiança i l'elitisme

Fixem-nos, doncs, en segon lloc, en el concepte d'igualtat que apareix també durant aquest període. Un concepte clau i que, alhora, paradoxalment, s'aplica de manera elitista. La democràcia dels antics es va construir sobre la premissa de ciutadans igualment dotats de capacitat per governar-se. A diferència de les tiranies i les aristocràcies, la democràcia atorgava a tots els ciutadans el *logos* (coneixement) suficient per superar la *hybris* (desmesura) i poder ser protagonistes d'un govern savi i equilibrat. De fet, a diferència d'allò que passarà amb la modernitat, la democràcia dels antics confiava en els ciutadans i, en canvi, desconfiava del que avui anomenariem els polítics professionals. Una confiança que arribava a tots els ciutadans, de manera que, per exemple, utilitzaven el mètode del sorteig per assignar una bona part dels càrrecs públics. No importava a qui li tocava ocupar el càrrec, atès que tots els ciutadans eren considerats igualment capaços d'assumir les responsabilitats del govern.

Aquesta confiança s'estén, doncs, a tots els ciutadans, però des d'una visió molt restrictiva de la ciutadania. És ben sabut que no podien accedir a aquesta condició les dones, ni els esclaus, ni els estrangers, de manera que es calcula que menys d'una quarta part dels habitants de la polis eren considerats ciutadans. És a dir, eren tots iguals, però amb un «tots» molt restringit. De fet, els reconeguts com a ciutadans eren homes amb una determinada posició socioeconòmica, de manera que podien dedicar temps i les seves virtuts al debat polític i al govern de la ciutat. Formaven, així, un *demos* que es caracteritzava per l'homogeneïtat i, consegüentment, per no reflectir la diversitat que existia a la ciutat.

¹⁰ Cartledge, P. (2016). *Democracia. Una historia*. Barcelona: Gredos.

Abans dèiem que la democràcia dels antics confiava més en la ciutadania que la democràcia moderna, la qual, com veure'm, prefereix deixar el govern en mans de representants i professionals de la política. Ara, però, podem afegir que mentre que la democràcia dels antics es constitueix a partir d'un *demos* restringit, la dels moderns progressivament es va dedicar a ampliar-lo, encara que només fos a través del procés d'universalització del vot. La democràcia dels antics atorgava una centralitat absoluta als ciutadans, però era elitista perquè tan sols alguns d'ells, pocs, i amb uns perfils molt determinants, eren considerats com a tals. En canvi, la democràcia dels moderns professionalitza l'exercici de la política, però també busca la manera de fer-la accessible a una visió ampliada del *demos*.

Algunes de les innovacions democràtiques que reivindicuem com avenços del segle XXI recorden els clàssics i aposten per retornar la centralitat a la ciutadana. Un argument especialment convincent en un context de descrèdit de tot allò que té a veure amb la política professional. Certament, podem usar les referències de la democràcia dels antics per pensar la crisi política actual, però ho hem de fer no només valorant la centralitat de la ciutadania sinó, també, la capacitat de fer-la extensiva al conjunt de la ciutadania, en tota la seva diversitat. Això no és senzill, i sovint observem com, per exemple, l'ús de les noves tecnologies aplicades a la democratització de les decisions públiques acaba adreçant-se a un petit grup de persones amb capacitats i temps per dedicar-se a participar.

Així, sota la voluntat de traslladar la política dels polítics professionals a la ciutadania, sovint reproduïm l'elitisme que ja hem observat en la democràcia dels antics. De fet, aquesta relació no és estranya, ja que la intensitat de la participació que reclamen aquests models de democràcia exigeix que els participants tinguin certes capacitats, recursos i disponibilitats. I això no ho té tothom, i encara menys en les societats actuals, caracteritzades per la segregació, la desigualtat i l'exclusió. Intentar que tothom participi quan no tothom pot fer-ho de la mateixa manera implica defensar el principi teòric de la igualtat sense tenir en compte les desigualtats reals.

Un cop situada la igualtat clàssica en un context clarament elitista, podem subratllar com la definien a partir de dues dimensions: la igualtat davant la llei (*isonomia*) i la igualtat en l'ús de la paraula (*isegoria*). Ambdós pilars de la igualtat democràtica han persistit al llarg dels segles, tot i que han arribat al present en un estat de conservació i solidesa diferent. D'una banda, la igualtat davant la llei és un principi que segueix invocant-se des de les democràcies liberals modernes com un dels seus principis constitutius:

La democracia legítima, por lo tanto, requiere la obediencia a las reglas del juego tanto por parte de la mayoría de los ciudadanos que han votado como por parte de los que detentan la autoridad, así como la confianza de los ciudadanos en la responsabilidad del gobierno.¹¹

En una democracia, los ciudadanos son libres de no estar de acuerdo con la ley, pero no de desobedecerla, porque es un gobierno de las leyes, y no de los hombres. Nadie, por muy prominente o poderoso, y ningún motín callejero, por más violento o exaltado, tiene derecho a desafiarlas.¹²

Darrerament, però, aquest principi s'ha vist afectat per un debat entre aquells que defensen que no existeix la democràcia fora dels límits de la llei i els que consideren que la democràcia no pot veure's supeditada per unes regles que sovint ofeguen la voluntat popular. El procés independentista català també il·lustra aquest debat i l'atterra en un conflicte on s'han enfrontat els que reclamen una submissió escrupolosa a l'imperi de la llei i els que reivindiquen la posició democràticament superior d'un parlament que encarna la sobirania popular. És un debat viciat pels interessos polítics de les parts, però que, efectivament, ens recorda el delicat equilibri entre *isonomia* i *isegoria*; entre la igualtat davant la llei i la igualtat en l'ús de la paraula.

D'altra banda, fixant-nos ara en la igualtat a l'hora d'argumentar —de fer ús de la paraula—, la democràcia dels antics mostra la seva fortalesa a través de dues institucions: l'*ekklesia* i l'*heliea*. L'*ekklesia* és l'assemblea pública en la qual els ciutadans utilitzen la paraula per defensar les seves raons i —una cosa molt important— per arribar a acords sobre la millor manera d'abordar els afers de la comunitat. Cal subratllar aquesta doble referència a paraules i acords per poder contrastar-la amb el pes que avui atorguem als vots i a la competència electoral. Certament, disposar de la paraula sembla una possibilitat democràtica més potent que simplement gaudir del vot; tot i que també caldria tenir en compte que així com el vot ens iguala, la paraula ens pot diferenciar. No tothom és capaç d'articular la mateixa potència de veu. De fet, la *isegoria* era una clara expressió de l'elitisme de la democràcia dels antics.

Més enllà del debat que es produïa a l'àgora, l'ús de la paraula s'estenia fins als tribunals populars: l'*heliea*. De fet, alguns estudiosos de la democràcia dels antics consideren que la participació de la ciutadania

11 Linz, J. (2009). *Democracias: Quiebras, transiciones y retos. Obras escogidas 4*. Madrid: CEPC (edició a càrrec de J. R. Montero i T. J. Miley).

12 Discurs de J. F. Kennedy durant la crisi d'Oxford, Misissipi, citat a *The New York Times*, 1 d'octubre de 1962.

era considerada més rellevant a l'*heliea* que a l'àgora. La democràcia es basava en confiar en la capacitat de judici dels ciutadans i, per tant, la seva principal manifestació es produeix quan imparteixen justícia. D'aquesta manera, els tribunals ciutadans de les polis clàssiques no només emetien judicis penals o administratiu sinó, sobretot, polítics. No només es desconeixia allò que avui anomenem la divisió de poders, sinó que s'apostava per l'existència d'un únic poder ciutadà que prenia decisions i emetia judicis. Un nou contrast amb la democràcia dels moderns, caracteritzada tant per la divisió dels poders com per la volguda —encara que molt discutida— independència i despolitització del poder judicial. Utilitzant de nou els termes de Paul Cartledge:

[...] la definició que hizo Aristóteles del ciudadano de una *polis* como aquel que «participa en el juicio (*krisis*) y en el gobierno o funcionariado (*arche*)», dejando claro que el juicio incluía la emisión de sentencias judiciales.

A l'*ekklesia* es manifestava la capacitat de deliberació de la ciutadania, mentre que a l'*heliea* s'expressava la seva capacitat de judici. Una doble capacitat que ens permet destacar —també en contrast amb la democràcia moderna— la confiança amb la ciutadania. Ja ho havíem apuntat anteriorment: la democràcia dels antics confiava en la ciutadania (encara que fos amb una mirada elitista) i desconfiava d'allò que avui anomenariem la professionalització de la política (com ho mostra la seva preferència pel sorteig per sobre de l'elecció de representants); en canvi, la democràcia moderna desconfia de la ciutadania (utilitza la intermediació per filtrar els seus anhels excessivament desmesurats) i confia en la professionalització de la política (atorga el protagonisme a les eleccions i a les institucions representatives).

Benjamin Barber¹³ ho expressava magistralment amb la metàfora del zoològic. Segons aquest autor, la democràcia moderna funcionaria com un zoo on cal netejar gàbies, donar menjar als animals, vetllar per la seva salut i treure'ls a passejar; però on, sobretot, cal evitar que els lleons coincideixin amb les gaselles en el mateix espai. Són animals salvatges, i els lleons es menjarien les gaselles. El mateix pensament articula la democràcia moderna: els individus som animals salvatges, únicament interessats en els nostres propis beneficis, i, per tant, la democràcia-zoològica s'organitza com un seguit de procediments i de regles que ens permeten conviure,

13 Barber, B. (2004). *Democracia fuerte. Política participativa para una nueva época*. Granada: Almuzara.

però sempre evitant que ens trobem en un lloc compartit. Votem i seguim les indicacions normatives; però no coincidim, no parlem ni intercanviem res. No som ciutadans virtuosos, sinó individus agressius, incapacitats per exercir una democràcia basada en la paraula i la trobada.

La llibertat com a independència i com a obediència

El tercer eix per explicar la democràcia dels antics fa referència a la llibertat. La llibertat era, segons Heròdot, allò que distingia els bàrbars del grecs; els que vivien sotmesos a les decisions arbitràries d'altres o els que disposaven de mecanismes per autogovernar-se. Tanmateix, és crucial entendre la manera peculiar d'abordar el terme *llibertat*; una aproximació conceptual que ha despertat el debat ja clàssic entre la llibertat dels antics (de poder participar de la cosa pública) i la llibertat dels moderns (de restar lliure d'interferències externes). Aquesta distinció va ser proposada per Benjamin Constant l'any 1819¹⁴ i ha constituït una de les aportacions més rellevants del pensament polític. De fet, en aquest text hem utilitzat els termes de Constant per diferenciar els dos grans models de democràcia que presentem: la democràcia dels antics i la democràcia dels moderns.

En tot cas, retornant al concepte de llibertat, la discussió teòrica s'expressa avui mitjançant el contrast entre la llibertat positiva (dels antics) i la llibertat negativa (dels moderns), uns termes que han estat revisats i aprofundits des del liberalisme per un pensador de la categoria d'Isaiah Berlin.¹⁵ Malauradament, el debat també ha estat banalitzat per les polèmiques que desperten aquells que defineixen frívolament la llibertat com la capacitat de prendre canyes de cervesa. Un espectacle mediàtic però d'àmplies connotacions teòriques, ja que també es refereix a la sempre complexa relació de la democràcia amb l'exercici de l'autoritat. La seva absència seria un bon indicatiu de llibertat des de la perspectiva negativa, mentre que, des de la perspectiva positiva, la llibertat no consisteix simplement en la inexistència de l'autoritat, sinó en la possibilitat de participar en les decisions col·lectives dotades d'aquesta autoritat. En

¹⁴ Constant, B. «De la llibertat dels antics comparada amb la dels moderns», conferència pronunciada a l'Ateneu de París el febrer de 1819.

¹⁵ Tot i que aquesta distinció la podríem rastrejar en treballs seminals de Kant, la formalització des de la teoria política la trobem a Berlin, I. (1968). *Dos conceptos de libertad*. Madrid: Alianza.

aquest sentit, Daniel Innerarity ens aproxima a la distinció entre ambdós tipus de llibertat des del prisma complementari de les decisions col·lectives; és a dir, plantejant la tensió entre la preocupació per trobar-se exclòs de les decisions públiques (llibertat positiva) i la inquietud davant la possibilitat de ser molestat per les decisions de govern (llibertat negativa).¹⁶

De fet, aquesta tensió ja estava plenament assumida en la conceptualització que la democràcia dels antics feia de la llibertat. La llibertat s'expressava tant com una forma d'independència com per la seva relació amb l'obediència. Ser lliure implicava disposar de la protecció legal que permetia ser una persona independent, però aquesta llibertat només es podia fer efectiva si, simultàniament, les persones estaven subjectes als mandats de la llei. La llibertat exigia obeir aquelles lleis que ens feien independents. Una aproximació més sofisticada que la que acostumem a trobar en els debats actuals i que Aristòtil resumia en una frase cèlebre: «Ciudadà és aquell que sap governar i ser governat». És a dir, els ciutadans democràtics gaudeixen de llibertat en la mesura que poden participar de l'acció de govern; però aquesta només es trasllada a l'experiència pràctica quan, a més a més, aquests ciutadans entenen que s'hauran de sotmetre a les decisions col·lectives, fins i tot quan no expressin les seves prioritats.

Sense obediència no existeix independència ni llibertat. Una formulació que sembla difícil d'entendre per als que actualment defensen una versió estricta i simplista de la llibertat negativa. Només si assumim aquesta aproximació complexa al concepte de llibertat s'entén l'afirmació radical que formulava Hannah Arendt:

A la pregunta por el sentido de la política hay una respuesta tan sencilla y concluyente en sí misma, que se diría que otras respuestas están totalmente de más. La respuesta es: el sentido de la política es la libertad.¹⁷

El sentit de la política és la llibertat, però no la llibertat que reclamen a crits els populistes del segle XXI com Milei, Meloni, Abascal, Trump o la mateixa Ayuso. Uns crits que manifesten un rebuig al coneixement, atès que únicament des de la ignorància es pot reivindicar una llibertat que suposa l'absència absoluta de context i d'autoritat. La llibertat, absurdament reduïda a un individualisme banal, converteix la seva reivindicació en la

¹⁶ Innerarity, D. (2023). *La libertad democrática*. Barcelona: Galaxia Gutemberg.

¹⁷ Arendt, H. (2018). *¿Qué es la política?* Barcelona: Paidós, p. 61.

rebequeria d'un infant mal educat que, efectivament, hauria d'entendre que no pot fer tot el que vol quan en tingui ganes. La llibertat requereix uns límits; és a dir, exigeix ser educat democràticament en la doble condició de governant i governat, d'independència i d'obediència. No hi ha una expressió més barroerament infantil sobre la llibertat que la que va pronunciar José Maria Aznar quan declarava «a ver quién tiene que decirme a mi si, antes de ponerme al volante, puedo o no tomarme unas copas».

Al contrari, per copsar el sentit de la llibertat democràtica, necessitem històries complexes i lectures intel·ligents com la que ens proposa Lea Ypi a partir de la seva experiència vital com una noia que va créixer a l'Albània comunista i va viure una transició difícil i emocionant cap a la democràcia:

Each year, I begin my Marx course at the London School of Economics by telling students that many people think of socialism as a theory of material relations, class struggle or economic justice but that, in reality, something more fundamental animates it. Socialism, I tell them, is above all a theory of human freedom, of how to think about the progress in history, of how we adapt to circumstances, but also try to rise above them. Freedom is not sacrificed only when others tell us what to say, where to go, how to behave. A society that claims that enable people to realize their potential, but fails to change the structures that prevent everyone from flourishing, is also oppressive. And yet, despite all the constraints, we never lose our inner freedom: the freedom to do what is right.¹⁸

En aquesta mateixa direcció, l'historiador Timothy Snyder defensa la necessitat de dotar-nos d'estructures de llibertat positiva, que sempre són resultat d'un treball col·lectiu. La llibertat és una condició impossible d'exercir en solitari, ja que es construeix sempre amb els altres. La llibertat es pot presentar com un atribut individual, però sempre és un projecte social, fins i tot generacional. Com bé sabien els antics:

Nos dicen que nacemos libres: mentira. Nacemos berreando, unidos a un cordón umbilical [...] Que lleguemos a ser libres depende de los

¹⁸ Ypi, L. (2021). *Free. Coming of Age at the End of History*. Dublín: Allen Lane, p. 305.

actos de los demás, de las estructuras que posibilitan estos actos, de los valores que animan esas estructuras.¹⁹

Participació ciutadana, però quina?

Finalment, en quart lloc, ens referirem a la participació de la ciutadania en els afers públics, un dels aspectes més valorats de la democràcia dels antics i que avui, en moments de crisi participativa, més invoquem i més regirem buscant lliçons per traslladar-les a l'actualitat. D'entrada, però, ens cal aclarir que les polis de l'antiguitat articulaven formes de participació en comunitats reduïdes i que, per tant, permetien el cara a cara. Es calcula, per exemple, que dels 250.000 habitants d'Atenes, només uns 40.000 tenien la condició de ciutadans, dels quals uns 10.000 podien participar activament i regularment en les assemblees públiques. De fet, Aristòtil considerava que la dimensió ideal per desenvolupar la democràcia era una comunitat de 10.000 ciutadans. Plató ho reduïa a 5.000. Avui estariem parlant d'una participació adeçada a milions de ciutadans i, per tant, ens trobem en una situació molt diferent de la que es produïa en el marc de la polis.

En aquest context, la participació política presentava dues característiques avui mitificades: una participació directa i, alhora, deliberativa. Aprofundirem en aquests termes més endavant, mentre que ara ens limitarem a recollir l'ideal d'un model democràtic on són els mateixos ciutadans, directament, sense intermediacions, els que prenen decisions. Decisions que no es prenen votant, sinó a través de les paraules, de la deliberació en l'espai públic.²⁰ Certament, davant d'aquesta descripció, aquells que observen la crisi de la democràcia moderna —basada en la intermediació i en el vot— detecten ràpidament un nou ideal al qual apropar-se.

19 Snyder, T. (2024). *Sobre la libertad*. Barcelona: Debate.

20 La democràcia dels antics s'ha definit com assembleària i, per tant, oposada a la intermediació i a la representació. Aquesta imatge, però, tot i ser descriptiva, no s'ajusta del tot a la realitat. D'una banda, es necessitaven certs espais d'intermediació per tal de gestionar les decisions i, efectivament, el Consell dels Cinc-cents o l'areòpag han estat considerats per alguns estudiosos com institucions medidores. Quant a la representació, de vegades s'atorgava per sorteig i, en tot cas, resultava impossible entendre el funcionament de la democràcia sense delegar funcions en determinades mans, encara que mai se'ls anomenés representants.

Tanmateix, deixant ara de banda les dificultats d'escala, l'opció d'una democràcia directa i deliberativa també topa amb el nivell de dedicació que exigeix a la ciutadania i, per tant, amb el perill d'un biaix elitista. Imagineu que, com succeïa a l'Atenes de Pèricles, us convoquessin a trenta assemblees anuals i que, donat que les decisions es discutien fins a assolir la unanimitat, aquestes juntes duressin dos o tres dies. Qui podria seguir aquest ritme tan exigent en termes participatius? Probablement alguns podrien, gairebé professionalitzant-se com a participants (per cert, una de les acusacions que es fan als actuals processos participatius); però la majoria —persones sense recursos, dones amb triple jornada, joves amb altres interessos, treballadors amb horaris incompatibles— segur que no hi accedirien.

La voluntat de popularitzar els processos de presa de decisions dominava una democràcia que desconfiava de la professionalització de la política, però que s'exercia des d'una visió estrictament elitista d'aquesta. Quan avui es reivindica la necessitat d'una major implicació de la ciutadania, s'està perseguint enfortir la democràcia. En tot cas, però, no hauríem d'oblidar que l'aposta per intensificar la participació s'ha d'equilibrar amb les possibilitats d'estendre-la. El risc ens el mostra la mateixa experiència dels antics, una democràcia tan intensa com restringida.

Aquesta distinció entre la participació intensa-restringida dels antics i la participació difusa-ampliada dels moderns, també la podem complementar amb l'anterior distinció entre la llibertat positiva i la llibertat negativa. Mentre els antics entenien la llibertat a partir de la implicació en els afers públics, els moderns —amb importants matisos que comentarem més endavant— la interpretaven com un estat en el qual els individus se sentien lliures d'interferències externes. Els primers, per tant, requereixen una participació per implicació; és a dir, una participació que els permetia dedicar temps i submergir-se en les decisions col·lectives. Els segons, en canvi, en tenen prou amb una delegació de responsabilitat, amb una participació puntual i senzilla que permeti triar uns representants dels quals s'espera que molestin com menys millor.

En definitiva, podríem aspirar a la participació dels antics; però no hauríem d'oblidar l'exigència que implica i les derivades elitistes que poden acompanyar-la. Albert O. Hirshman va captar amb sagacitat aquesta paradoxa, que expressava amb les paraules següents:

«[...] por un lado, la entrega excesiva; por otro la participación —en tanto que la acción pública se reduzca a votar— insuficiente. En

1. Uns orígens mítics: la democràcia dels antics

definitiva, el gran problema de la vida política es que o bien resulta demasiado absorbente o bien parece demasiado insustancial».²¹

Acabem, doncs, aquest capítol que ens ha permès apropar-nos als nostres orígens democràtics, recuperant els seus mites fundadors i, també, advertint del perill de les mitificacions fetes des de la distància temporal. Sigui com sigui, la democràcia dels antics proporciona quatre sòlides columnes sobre les quals encara intentem articular la democràcia actual. La ciutat, la igualtat, la llibertat i la participació, conceptes que venen de lluny i que han dotat de contingut la història de la teoria política occidental. I també uns pilars que, a la pràctica, no eren tan sòlids com podíem preveure. La democràcia dels antics, com veurem al pròxim capítol, va durar menys d'un segle i va col·lapsar. La democràcia va ser arrasada i pràcticament es va extingir. Les circumstàncies eren molt peculiars, però en moments de crisi democràtica ens interessa especialment estudiar les raons d'aquest col·lapse.

²¹ Hirschman, A. O. (2024). *Compromisos variables. Interés privado y acción pública*. Madrid: Siglo XXI.

2. Declivi i lliçons de la democràcia dels antics

Mentre en el capítol anterior hem presentat els trets característics de la mitificada democràcia dels antics, ara volem analitzar les circumstàncies i els factors que en van desencadenar el seu declivi. Malgrat que va inspirar l'aparició de moltes de les idees polítiques que encara avui articulen els debats i els reptes de les democràcies occidentals contemporànies, l'experiència democràtica de la Grècia clàssica va ser relativament curta i va acabar força malament. Analitzant el seu declivi, no volem simplement fer una crítica al model polític d'aquell període, sinó, més aviat, partir de l'estudi del seu col·lapse per observar amb major capacitat analítica l'actual crisi de les democràcies modernes.

Com ja hem comentat anteriorment, en cap cas es tracta de fer connexions lineals entre realitats tan distants en el temps. És a dir, la crisi democràtica del segle IV aC no serveix per explicar la crisi que la democràcia moderna pateix en l'actual segle XXI. Això no obstant, malgrat que no es poden fer translacions mecàniques, un major coneixement del col·lapse de la democràcia dels antics pot ajudar-nos a entendre millor la situació present. Així doncs, el primer objectiu d'aquest capítol és saber què va propiciar l'esgotament de la democràcia dels antics. I, com a segon objectiu, volem partir d'aquest coneixement per pensar millor la conjuntura actual i, tan de bo, evitar avui el declivi que va portar, fa vint-i-cinc segles, a la primera extinció democràtica.

L'esgotament d'una forma innovadora i exitosa de govern

Com ens recordava Heròdot, la democràcia es va imposar a la tirania en els camps de batalla de Marató i Salamina. Per tant, la democràcia va néixer i es va convertir en dominant quan les polis gregues van vèncer la Pèrsia de

2. Declivi i lliçons de la democràcia dels antics

Darios i Xerxes en el camp de batalla. Ara bé, seguint les lleis del pèndol, la democràcia va mostrar esgotament i va entrar en declivi quan va començar a perdre capacitat bèl·lica. L'any 322 aC, Atenes va sortir derrotada davant de Filip de Macedònia, i es va iniciar un llarg període de decadència. No hi ha consens sobre aquest procés de progressiva extinció, però en trobem explicacions concretes com les que formulava Paul Cartledge:

El fin de la democracia a la antigua usanza llegó en el año 321 a. C. La medida clave de Antípatro fue la imposición de un requisito mínimo de riqueza para obtener la ciudadanía ateniense: dos mil dracmas, unos tres años de salario de trabajo cualificado continuado. Cualquier tipo de requisito económico para ser ciudadano era en sí mismo una medida oligárquica, pero el censo de Antípatro eliminó de un plumazo a más de un tercio de los ciudadanos atenienses de los registros, aproximadamente la misma proporción que se había llevado la acción no humana de la peste un siglo antes.

En qualsevol cas, aquest declivi es va estendre fins a l'any 146 aC, quan Atenes es va convertir en província romana. No es tracta només del fet evident que les victòries bèl·liques servien per imposar el model polític a altres territoris, sinó també dels recursos que proporcionaven aquestes victòries. Els botins de guerra, sobretot en termes d'esclaus, resultaven indispensables per mantenir un model democràtic com el que hem definit en el capítol anterior. Un model elitista molt exigent en dedicació de temps i que, consegüentment, reclamava recursos abundants per alliberar els ciutadans de les seves tasques quotidianes. En paraules de Hannah Arendt:

[...] los antiguos explotaban a los esclavos para liberar completamente a los señores de la labor, de manera que estos pudieran entregarse a la libertad de lo político. Esta liberación se conseguía por medio de la coacción y la violencia, y se basaba en la dominación absoluta que cada amo ejercía en su casa.¹

Així doncs, el primer factor que explica l'esgotament de la democràcia dels antics és la manca dels recursos que s'obtenien mitjançant les victòries al camp de batalla i que permetien mantenir un model democràtic elitista

1 Arendt, H. (2018). *¿Qué es la política?* Barcelona: Paidós, p. 70.

i intensiu en dedicació. Aquesta constatació, d'altra banda, obre un debat molt actual i interessant sobre la relació entre democràcia i riquesa. És a dir, és possible la democràcia en un context d'escassetat i pobresa? Els nivells de creixement i benestar assolits durant el segle xx per les societats occidentals són la causa o la conseqüència de la democràcia? La democràcia es pot desenvolupar quan els seus beneficis no arriben al conjunt de la ciutadania? Quines són les expectatives de la democràcia en societats molt desiguals i polaritzades? O, recordant la pregunta que acostumava a formular Josep Maria Vallès, quanta desigualtat pot suportar la democràcia?

Alguns d'aquests interrogants els recuperarem a la part final d'aquest llibre, però resulta inevitable subratllar almenys una coincidència: la crisi democràtica del segle XXI s'ha produït en un període de fortes sotragades econòmiques (principalment els anys 2007 i 2019)² i en el marc d'unes dinàmiques que han afavorit el creixement de la desigualtat social³ i la polarització política.⁴ De fet, malgrat la distància temporal, no és casual que l'anomenada crisi de la democràcia liberal (exemplificada en el lema «No ens representen» del 15M de 2011) esclati quan ja s'ha assumit la crisi de l'estat del benestar que es va iniciar a mitjans dels anys setanta, però que es va confirmar i es va consolidar durant les dues darreres dècades del segle xx. Semblaria com si la democràcia no pogués suportar les crisis socioeconòmiques que estem experimentant des del tombant del nou mil·lenni. En paraules de Pierre Rosanvallon:

-
- 2 Un llibre de referència sobre la relació entre l'evolució econòmica i els reptes de la política democràtica és l'obra de Schäfer, A. i Streeck, W. (ed.) (2013). *Politics in the Age of Austerity*. Cambridge: Polity Press. Per al cas espanyol, són interessants els treballs de Sánchez-Cuenca, I. (2014). *La impotencia democrática. Sobre la crisis política en España*, i de Fernández-Albertos, J. (2012). *Democracia intervenida. Políticas económicas en la gran recesión*, tots dos publicats per Catarata, a Madrid.
 - 3 Sobre aquest aspecte, podem destacar les aportacions d'un prestigiós economista i d'un reputat teòric de la democràcia: Thomas Piketty i Pierre Rosanvallon; Piketty, Th. (2014). *L'economia de les desigualtats*. Barcelona: Edicions 62. Rosanvallon, p. (2011). *La sociedad de los iguales*. Barcelona: RBA.
 - 4 Vegeu, per exemple, Innerarity, D. (2015). *La política en tiempos de indignación*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, o Miller, L. (2023). *Polarizados. La política que nos divide*. Barcelona: Deusto-Planeta.

2. Declivi i lliçons de la democràcia dels antics

[...] el sentimiento extendido de que las desigualdades son excesivamente profundas, y hasta escandalosas, coexiste con una aceptación implícita de sus múltiples expresiones específicas, así como una sorda resistencia a corregirlas en la práctica. De ahí que el descontento social susceptible de ser ampliamente mayoritario pueda ir unido a una pasividad práctica frente al sistema general de las desigualdades. [...] Esta situación conduce a la destrucción de la idea de democracia tal como había sido forjada para dar sentido a la revolución moderna, precipitando el retorno de las páginas más sombrías de la historia.⁵

La democràcia dels antics no va suportar la desigualtat que comportava el seu elitisme, mentre que la situació recent de pèrdua de benestar i augment de les diferències entre els més rics i els més pobres també representa una autèntica ruptura amb l'essència de l'ideal democràtic. Com ja esmentava durant les convulsions de la Revolució Francesa el polític i economista Pierre-Louis Roederer al 1784, «el primer motiu de qualsevol revolució és la intolerància davant les desigualtats».

Hem oblidat l'experiència dels antics i no hem tingut en compte la intolerància de la democràcia davant de situacions flagrants de desigualtat, de manera que, vint-i-cinc segles després, en unes condicions molt diferents, sembla que estem abocats a la segona extinció democràtica. No soc capaç de respondre la pregunta de quanta desigualtat és capaç de suportar la democràcia, però sí que m'atreveiria a suggerir que, com a mínim, estem molt a prop d'un llindar que, recordant la història, no hauríem de travessar si volem evitar un nou col·lapse democràtic.

La democràcia dels antics, però, també va ser erosionada per factors estrictament interns que complementaven els reptes externs ja esmentats. Alguns d'aquests factors també ens poden ajudar a reflexionar sobre el moment actual. Entre ells volem destacar el funcionament mateix de les assemblees com a espais que expressaven l'essència de la pràctica democràtica. Aquests espais es basaven en la confiança en la capacitat de la ciutadania per prendre decisions sense necessitat de delegacions o intermediacions. L'àgora, situada al turó anomenat Pnyx, era el lloc per a la deliberació i, sobretot, per a la presa de decisions directa per part d'una ciutadania a qui, com ja hem explicat, s'atribuïa uns certs coneixements i capacitat de judici.

⁵ Rosanvallon, P. (2011). *La sociedad de los iguales*. Barcelona: RBA, p. 15.

Ara bé, la confiança en aquesta dinàmica va anar minvant a mesura que es constatava l'escassa preparació de molts ciutadans en determinats temes. També un fet potser més important: a mesura que es confirmava aquella tendència a considerar que quan les decisions són de tothom i, per tant, de ningú, la responsabilitat sobre els seus continguts i les seves conseqüències acaba per diluir-se. Així, quan es qüestionen aspectes tan centrals del funcionament de la democràcia dels antics com els esmentats, les decisions assembleàries passen a ser percebudes més com un risc que com una mostra de la saviesa col·lectiva. L'essència democràtica trontolla.

El principal risc tenia a veure amb l'aparició de la demagògia, un terme que avui està molt present en el debat polític, però que té els orígens en aquest moment de declivi de la democràcia dels antics. La demagògia sorgia quan alguns membres de l'assemblea, amb capacitats i coneixements específics (com ara el domini de l'oratória i de la retòrica), s'apropriaven de l'escenari democràtic i utilitzaven la seva habilitat amb l'objectiu de guiar i condicionar les decisions en funció de la seva pròpia voluntat o, encara pitjor, de la d'aquells que els pagaven per afavorir que s'imposessin determinades decisions. El resultat era pervers i corrompia la mateixa democràcia, ja que les decisions no expressaven l'interès públic, sinó uns interessos que podien ser exclusivament d'una part i que s'imposaven només gràcies a les habilitats dels demagogs. El potencial dels demagogs augmentava en la mateixa mesura que es debilitava la confiança en la capacitat dels ciutadans, sobretot quan eren convocats en el marc d'una assemblea pública on es diluïen les seves responsabilitats. En aquest sentit, tal com escrivia Heròdot: «És més fàcil enganyar molts homes que no un de sol».

Durant aquest període, els protagonistes de la demagògia van ser els sofistes. Aquest terme, que significa 'mestres de la saviesa', s'utilitzava per a referir-se a aquells ciutadans que —com ja hem avançat— tenien unes habilitats i uns coneixements que els permetien influir de manera decisiva en les deliberacions i les decisions que s'adoptaven a l'assemblea. Inicialment, durant el que es coneix com la primera sofística, aquests savis exercien una influència positiva, posant el seu coneixement al servei de la polis, del conjunt de la comunitat. Malauradament, això va anar canviant i, durant l'anomenada segona sofística, tot sovint aquestes habilitats i coneixements simplement eren posats al servei del millor postor. Òbviament, el resultat era que es perdien de vista els objectius col·lectius i guanyaven les parts i els seus interessos particulars. Mentre la primera sofística, representada per Sòcrates, invocava la raó i l'educació com a fonaments de la dinàmica deliberativa i decisonal, la

2. Declivi i lliçons de la democràcia dels antics

segona sofística va obrir les portes a una mena de xerraires ambiciosos que van prioritzar l'hedonisme individual, el relativisme i la pèrdua de referents morals. Javier Reverte, en una esplèndida novel·la de viatges, ho expressava amb gran claredat:⁶

Eran una especie de retóricos, a medio camino entre filósofos y charlatanes, que enseñaban el arte de la persuasión, por medio de la palabra, a los jóvenes atenienses deseosos de éxito social y político. Cobraban altos salarios por sus enseñanzas e incluían en su magisterio todas las materias, fuesen música, filosofía, biología, retórica o teología.

I, més enllà de definir-los, el mateix Reverte apuntava també amb sintètica precisió les nefastes conseqüències sobre una política que, arran de la influència dels demagogs, esdevenia dèbil i degradada:

Bastará con la habilidad dialéctica para legitimar cualquier tesis, para convertir el argumento «débil» en argumento «fuerte». [...] Todo es lícito y honroso; el secreto del éxito radica únicamente en los conocimientos dialécticos del litigante. [...] Pero ¿y la moral? Un mero prejuicio convencional, creado arbitrariamente por el hombre frente a la naturaleza soberana. ¿Y la ley? Un simple recurso defensivo del que se han valido los débiles para contener a los fuertes. ¿La tradición? Falsa o, al menos, despreciable. ¿Los dioses? Los dioses no existen. ¿La familia? Una traba para la libertad individual. ¿La ciudad? Un reducto particularista que hay que abolir para convertirse en «ciudadano del mundo».

En contraposició amb el mètode socràtic que aspirava a descobrir la llum d'un coneixement que només es podria assolir a través del diàleg enraonat, la demagògia es va instal·lar a l'assemblea, impregnant-la d'oportunisme, ambicions desmesurades i comportaments hedonistes. Inevitablement, la democràcia va anar abandonant l'ètica de la felicitat col·lectiva per una nova ètica pensada per a polítics assedegats de poder:

¿Qué queda entonces en pie? Tres elementos determinantes y poderosos: la naturaleza, el azar y la *tecné* (arte, ciencia, maña,

6 Reverte, J. (1999). *Corazón de Ulises. Un viaje griego*. Madrid: Aguilar.

habilidad). Quien sepa valerse de esta última triunfará en el mundo; el más inteligente aplastará al sencillo; el menos escrupuloso, al más timorato; el más fuerte, al más débil; el más escéptico, al más creyente.⁷

Resulta gairebé impossible explicar l'efecte dels sofistes i la demagògia sobre la democràcia dels antics sense que la ment ens traslladi de manera fins i tot involuntària al context actual. Oportunisme, ambicions, manipulacions, amoralitats, demagògia, egoisme, traïcions, manca d'escrúpols... No són aquestes les característiques de la política actual? No ens cal respondre ara aquesta pregunta de manera analítica, però sens dubte aquests són els trets distintius que la majoria de la ciutadania usa de manera espontània quan els pregunten per les seves percepcions polítiques. La política i els polítics figuren entre els principals problemes identificats a les enquestes, mentre que la mateixa democràcia ha perdut l'acceptació que, fins fa poc temps, solia ser elevada i sòlida.

Així doncs, trobem paral·lelismes malgrat l'enorme distància temporal. Uns paral·lelismes que ens permeten especular i preguntar-nos sobre qui són els sofistes i demagogs del segle XXI. I també sobre si la seva eventual presència reproduïx l'efecte pervers que va conduir la democràcia dels antics al col·lapse. Uns interrogants que, amb ànim provocador, podem situar en el marc de la política catalana de la darrera dècada. Ha estat present la demagògia a Catalunya durant els darrers anys? Qui l'ha exercit? Qui ha fet ús de la seva capacitat per controlar l'escenari i el discurs públic per convèncer l'*ekklesia* —ara constituïda pel conjunt del país— de la necessitat i l'oportunitat d'adoptar determinades decisions? Fins a quin punt el debat polític català s'ha guiat pel diàleg socràtic que cerca el coneixement o per la xerrameca dels venedors de productes miraculosos? Les respostes a aquests interrogants poden resultar força doloroses, però les hem d'entomar.

D'entrada, estem obligats a reconèixer que el debat polític català —situat en un context internacional on passen coses molt semblants— ha tingut totes les característiques que vulguem menys les que defensaria Sòcrates. Davant la crisi econòmica, social i ambiental que esclata a finals de la primera dècada del nou mil·lenni, no s'han construït respostes des del diàleg i la ponderació, com proposaven els clàssics, sinó que s'han imposat les piulades simples i les cridòries que, tot invocant l'existència de beuratges màgics, obtenien adhesions basades no tant en el cervell com

7 Pròleg escrit per Manuel Fernández Galiano a Platón (2023). *La defensa de Sócrates*. Madrid: Ediciones Sígueme.

en el cor, o, fins i tot, clarament visceral. Hem renunciat a la democràcia que genera respostes tan sàvies com imperfectament humanes i, en canvi, hem optat per una forma de democràcia degradada que busca respostes imprudents, irresponsables i generadores de falses il·lusions.

Existeix una extensa literatura sobre el procés independentista que ha caracteritzat els darrers anys de la política catalana.⁸ Ara no és el moment d'entrar en detalls, però sí d'afirmar que, en contra d'algunes opinions força esteses, calria discutir amb calma la dimensió democràtica d'aquesta experiència. Sovint, els promotors del procés han fet bandera de la seva pulcritud democràtica (enfront dels comportaments demofòbics de les institucions espanyoles) i, fins i tot, han fet de la democràcia un símbol que els representava («Això va de democràcia», han repetit amb insistència). També han reclamat el referèndum d'autodeterminació en termes d'exigència democràtica, i han fet servir una terminologia democràtica per etiquetar algunes de les seves iniciatives de mobilització ciutadana, com ara el *tsunami democràtic*. Això no obstant, aquesta apropiació de les essències democràtiques sembla discutible i, de fet, a la llum del que hem vist en aquestes primeres pàgines, semblaria que més aviat allò que ha dominat és la confusió i la instrumentalització democràtica. Apuntaré quatre arguments per defensar aquesta posició crítica, encara que sigui de manera esquemàtica i només amb la voluntat d'estimular un debat a partir del qual contrastar els coneixements que estem adquirint sobre els orígens de la democràcia.

En primer lloc, el procés ha plantejat un conflicte entre la legitimitat procedimental que emana de la Constitució espanyola i la legitimitat substantiva que deriva de la voluntat del *demos*, expressada, en aquest cas, al Parlament de Catalunya. Mentre la democràcia dels antics es definia a partir d'un *nomos* (lleí) que representava la voluntat del *demos* (poble), el debat democràtic a Catalunya tendeix a destacar la tensió provaocada per un marc legislatiu que és acusat de no acollir adequadament la voluntat majoritària de la ciutadania. Mentre per als antics la idea de la constitució era percebuda com la principal conquesta i el principal instrument de la democràcia, ara s'ataca la Constitució espanyola, a la qual s'acusa d'encarnar tots els defectes i dèficits de la transició democràtica dels anys setanta.

En segon lloc, el procés ha adoptat com una reivindicació central l'anomenat dret a decidir. Aquesta expressió servia per reivindicar

8 Amat, J. (2015). *El llarg procés. Cultura i política a la Catalunya contemporània (1937-2014)*. Barcelona: Tusquets; Álvaro, F-M. (2019). *Assaig general d'un revolta. Les claus del procés català*. Barcelona: Pòrtic.

la seva aposta genuïnament democràtica, ja que més enllà dels objectius independentistes posava l'accent en unes formes nítidament democràtiques. Expressat en altres termes, no es vol res que no sigui l'expressió de la voluntat de la ciutadania. El dret a decidir esdevé, així, un argument que permet descartar les posicions contràries no només com unionistes sinó com una cosa molt pitjor, com antidemocràtiques. Tanmateix, hem de reconèixer l'ambigüitat d'una expressió com el *dret a decidir* que, en el cas català, sembla situar-se exclusivament en el recompte de vots en un referèndum.

En tercer lloc, el procés s'ha caracteritzat tant per defensar les jugades mestres que dissenyen i executen els seus líders com per la peculiar manera de mobilitzar la ciutadania per mitjà d'aplicacions anònimes com la del Tsunami Democràtic. Ara tampoc no volem qüestionar les raons de seguretat i la necessitat de protegir les decisions davant d'un adversari polític disposat a mobilitzar qualsevol tipus de resposta repressiva. En canvi, sí que hem d'advertir del contrast d'aquestes estratègies amb alguns plantejaments de la democràcia del antic. D'una banda, el paper dels representants a qui es delega el poder per definir estratègies que no cal que siguin explicades suscitaria el rebuig de la democràcia clàssica davant de qualsevol forma d'intermediació. De fet, no és tan sols que no disposessin gens de confiança en els representants, sinó que la mateixa idea de representació no formava part del seu model democràtic. D'altra banda, l'espai democràtic era un espai públic no només en el sentit de comunitat, sinó també de publicitat; és a dir, a l'*ekklesia* es discutia sobre els assumptes col·lectius, i el debat era públic. Les veus es manifestaven i s'escoltaven de manera que tothom sabia qui s'expressava. En aquest sentit, l'opacitat d'un instrument com el Tsunami Democràtic pot tenir les seves explicacions, però resulta discutible des del punt de vista de les bases de la democràcia.

Finalment, en quart lloc, una pregunta complexa i polèmica, que fa referència a l'existència dels demagogs: qui són i com han actuat? D'entrada, podem discutir el fet mateix de qualificar de demagògiques les veus del procés. Mentre alguns defensaran l'honestedat i la racionalitat de la proposta independentista, d'altres poden considerar que es tracta d'una promesa impossible que només serveix per mobilitzar i instrumentalitzar la població, alhora que juga amb les seves aspiracions. De nou, no cal posicionar-se en aquest debat per reconèixer la importància que han tingut els missatges simples i les promeses mediàtiques en el desenvolupament del procés: des del «Ho tenim a tocar» fins al «Referèndum o referèndum», passant per la «Revolució dels somriures» o l'ús d'expressions com «Radicalitat democràtica», han proliferat els eslògans que, a més a més, han comptat amb el suport de les principals plataformes mediàtiques.

Mentre els demagogs clàssics eren els sofistes, m'atreviria a suggerir que els demagogs del segle XXI es troben situats estratègicament en els mitjans de comunicació. Un desplegament de tertulians que, des del seu domini de l'escenari i de l'oratòria, tenen la capacitat de convèncer la població d'allò que calgui en cada moment. No cal que siguin experts ni que coneguin els temes, ja que són prou hàbils per orientar-nos a tots només amb la seva habilitat dialèctica i la seva presència mediàtica, sovint excessiva i insistent. Aquesta manera d'explicar el paper dels mitjans de comunicació coincideix plenament amb la definició clàssica de demagògia i expressa, probablement, una discussió pendent amb relació a la situació actual de la democràcia.

Més enllà de la projecció al cas català, també podríem discutir altres exemples com el Brèxit, plantejant uns debats que estan explotant literalment en un context com l'actual, on les eines dels demagogs s'estan sofisticant a través de les xarxes socials, les *fake news* o, fins i tot, la intel·ligència artificial. Així ho recollia Clarissa Véliz, la prestigiosa professora d'ètica de la Universitat d'Oxford, en un article publicat recentment a la revista *Time*:

Athenian democracy killed Socrates. It condemned its most committed citizen, its most valuable teacher, while it allowed sophists —the bullshitters of that time— to thrive. Our democracy seems likewise vulnerable to bullshitters. In the recent past, we have made them primer ministers and presidents. And now we are fuelling the power of large language models, considering using them in all walks of life —even in contexts like journalism, politics, and medicine, in which truth is vital to the health of our institutions. Is that wise?⁹

En tot cas, un cop realitzada aquesta ràpida exploració del present amb idees del passat remot, voldria reprendre el fil d'aquest capítol i dedicar l'apartat següent a constatar com, un cop els factors externs i interns van fer col·lapsar la democràcia dels antics, van aparèixer les reflexions sobre aquesta experiència. Reflexions que encara avui ens inspiren. Plató i Aristòtil són els referents que van pensar i revisar l'experiència del ja esgotat segle de Pèricles.

⁹ Véliz, C. What Socrates Can Teach Us About IA a *Time* el 12 de setembre de 2023.

La reflexió des de la crítica platònica i l'equilibri aristotèlic

Sense intentar abordar de manera sistemàtica el pensament d'aquests dos enormes filòsofs, dedicarem aquest apartat a destacar alguns trets de la seva obra relacionats amb la democràcia i amb el context de declivi que els va tocar viure i que, per tant, van poder observar i analitzar des de primera línia.¹⁰ Es tracta de dos referents intel·lectuals diferents tant pel que fa als continguts de les seves aportacions com per la manera de treballar, però comparteixen la capacitat de presentar-nos una mirada panoràmica i reflexiva de l'experiència democràtica viscuda durant l'anomenat segle d'or. Una mirada que encara avui ens interpel·la i continua nodrint alguns dels debats actuals sobre la democràcia.

Per raons cronològiques, Plató (427-347 aC) va viure en primera persona els darrers anys dels bons temps de la democràcia atenenca, convertint-se en testimoni del seu esgotament i experimentant la frustració que això implicava. Observava la realitat del seu temps des d'una posició socialment privilegiada; però la seva clarividència intel·lectual i el compromís personal amb el seu mestre, Sòcrates, va provocar que Plató experimentés aquell context de declivi d'una manera especialment intensa i dolorosa. Un dolor que va influir en el seu pensament, impregnant-lo de pessimisme, desconcert i d'una preocupació probablement exagerada per l'ordre i l'estabilitat. La derrota d'Atenes a les guerres del Peloponès, el creixent col·lapse del model polític democràtic i, sobretot, l'experiència de veure com la mateixa democràcia —ara conduïda per demagogs irresponsables— sentenciava el seu mestre i acabava provocant el seu suïcidi, van tenir un fort impacte en el seu pensament i la seva obra.

Decebut i desorientat, va reaccionar, filosòficament, refugiant-se en l'idealisme i, políticament, situant-se en contra de la democràcia, el sistema polític que havia matat Sòcrates. Així doncs, els temes bàsics de la seva obra són una teoria de les idees —que no analitzarem ara, però que trobem en obres com *Protàgores* o *Gòrgies*— i la proposta d'un estat ideal, al tractat *La República*, on se'ns presenta una severa crítica a la democràcia. Plató, com és sabut, articula una mirada utòpica que, de fet, es mostra del tot incompatible amb l'experiència pràctica de la democràcia que ell va conèixer. Sovint aquesta posició ha estat interpretada —de manera esbiaixada— com una defensa de l'autoritarisme. També s'ha considerat que la seva reclusió idealista podria haver generat certa inconsistència

¹⁰ Els arguments i les referències es troben a *La República* i *La Política*.

2. Declivi i lliçons de la democràcia dels antics

argumental. En tot cas, el seu pensament és ric i cal interpretar-lo precisament en el context de l'esgotament de l'època democràtica:

No son las maquinaciones de un monstruo totalitario sino los sueños de un teórico alejado de la práctica. Platón postula unos gobernantes austeros, escépticos y apartados de los afanes económicos y de cualquier egoísmo, muy diferentes de los aristócratas de antes y de los oligarcas de cualquier ciudad antigua. Su utopía tiene una noble radicalidad; no es una simple vuelta atrás. No lo guía la nostalgia del poder aristocrático, sino la nostalgia de un nuevo orden comunitario.¹¹

Plató només entenia la política com un projecte moral destinat a millorar l'ètica dels ciutadans i a propiciar la felicitat que es derivava de la seva vida en comunitat. L'objectiu, doncs, inspirant-se en la vocació pedagògica de Sòcrates, era incidir en la formació d'un *demos* que no era virtuós per naturalesa, sinó que calia dirigir-lo i educar-lo. La tasca de la política consisteix, precisament, en transformar els homes en ciutadans virtuosos, i això només es podia fer, a criteri de Plató, des d'una posició jeràrquica dotada d'autoritat. Sense aquesta autoritat, apareix la temuda inestabilitat, el resultat inevitable de la irracionalitat i la mediocritat de les decisions adoptades en una assemblea formada per homes sense els coneixements adequats. Una autoritat que, des del seu punt de vista, s'ha de fonamentar en el coneixement i, per consegüent, en la submissió dels ciutadans a les decisions d'aquells que en saben. El mateix Plató ho expressava amb la coneguda metàfora del vaixell:

Els mariners es disputen el timó, cada un d'ells pretén ser el pilot, sense tenir cap coneixement nàutic i sense poder explicar ni amb quin mestre ha treballat. A més, són prou extravagants per afirmar que no es tracta d'una ciència que es pugui aprendre, i estaran disposats a fer miques qualsevol que intenti sostenir el contrari. Imagina't que els veus al voltant del patró, assetjant, conjurant i exigint que els confiï el timó [...] Llavors s'apoderen de la nau, s'abraonen sobre les provisions, beuen i mengen en excés, i condueixen la nau de la manera que aquesta mena de gent és capaç de fer-ho.

A la pregunta clàssica en teoria política sobre qui ha de governar —qui ha de prendre les decisions col·lectives—, Plató responia amb claredat: el

¹¹ Touchard, J. (1996). *Historia de las ideas políticas*. Madrid: Tecnos.

rei-filòsof. En contrast amb el despotisme de base hereditària, Plató ens proposava una autoritat cognitiva; és a dir, un govern basat en la jerarquia del coneixement. Malgrat la distància temporal, la proposta platònica ens recorda formes posteriors de despotisme il·lustrat o, fins i tot, certes defenses més recents de la tecnocràcia.

Seguint aquests arguments, Plató va reflexionar sobre els problemes de lideratge i d'estabilitat associats a l'experiència democràtica de la seva època. D'una banda, emprant els seus propis termes, considerava que «la democràcia margina el savi»; és a dir, facilitava que els mediocres prenguessin posicions de govern que haurien d'estar ocupades per aquells que disposen dels coneixements necessaris. A parer seu, la democràcia implicava una mena d'usurpació del poder; un sistema que permetia que els menys preparats s'imposessin a aquells que tenien els coneixements. Més endavant, aquesta mateixa preocupació la recollirà Alexis de Tocqueville quan analitza l'arribada imparable de la democràcia moderna i, simultàniament, es mostra prudent i temorós davant el perill de la tirania de la majoria.¹²

Amb el llenguatge més directe i punyent de la literatura, Henrik Ibsen, al 1882, escriu una obra teatral ja clàssica, *Un enemic del poble*, on dissectiona algunes de les contradiccions de la democràcia i, concretament, il·lustra amb cruesa la tensió entre el govern d'aquells que ostenten el coneixement (una minoria) i el govern dels ignorants (que són la majoria):

Dr. STOCKMANN

[...] El enemigo más temible de la verdad y de la libertad es la mayoría absoluta. Sí, la condenada mayoría absoluta y liberal. Así es. Ya lo saben.

ASLAKSEN

Como presidente conmino al conferenciante a que retire sus desconsideradas afirmaciones.

Dr. STOCKMANN

¡Jamás!, ¡por nada del mundo, señor Aslaksen! Es la mayoría de la comunidad la que me priva de mi libertad y la que me prohíbe que proclame la verdad.

HOVSTAD

La mayoría siempre tiene razón.

12 Tocqueville, A. (2023). *El despotismo democrático*. Barcelona: Página Indómita. Aquest llibre recull la quarta i última part de l'obra completa, *La democràcia en Amèrica*, Un apartat on l'autor presenta les seves principals conclusions i formula la coneguda tesi del despotisme democràtic que amenaça les societats modernes.

2. Declivi i lliçons de la democràcia dels antics

BILLING

Y además está en posesión de la verdad, por Dios.

Dr. STOCKMANN

La mayoría nunca tiene la razón. ¡Nunca, digo! Esta es una de las mentiras contra las que el hombre libre e inteligente debe rebelarse. ¿Quién constituye la mayoría de los habitantes de un país? ¿La gente inteligente o los necios? Habráse de convenir en que los necios suman la mayoría absoluta en todas partes. ¡Clama al cielo, por amor de Dios, que los necios gobiernen a los inteligentes! Sí, sí; podéis silenciarme, pero no podéis refutarme. La mayoría tiene el poder... por desgracia, pero nunca tiene la razón. La razón la tengo yo y otros pocos hombres. La razón siempre la tiene una minoría.¹³

A més d'aquesta crítica al qui governa en democràcia, Plató també estava molt preocupat per la seva tendència al desordre i la inestabilitat. De fet, aquest caos no deixava de ser una conseqüència previsible d'una política dominada i liderada per mediocres sense els coneixements suficients. De nou, el mateix pensador ho va expressar en termes clars i contundents:

Els ciutadans es tornen susceptibles, fins al punt de rebel·lar-se a la menor aparença de coacció. I arriben, finalment, a no fer cas de les lleis escrites, doncs no volen tenir cap senyor. [...] A la insolència l'anomenen cultura; a l'anarquia, llibertat; al llibertinatge, magnificència; al desvergonyiment, valor.

Aristòtil (384-322 aC) va ser deixeble de Plató i, tot i mostrar sempre un gran respecte pel seu mestre, també va adoptar algunes posicions clarament divergents. Aristòtil sovint és considerat com el primer científic social, atès que va desplegar els seus estudis des de l'empirisme i la sistematització d'experiències pràctiques, desmarcant-se així de l'idealisme platònic. De fet, *Política* està dividida en una primera part eminentment filosòfica i una segona part que podríem qualificar de científica —si se'm permet usar aquests termes. A la primera part, Aristòtil dona continuïtat a la reflexió platònica sobre l'estat com a projecte moral, mentre que a la segona part s'ocupa d'analitzar les formes, la mecànica i l'art del govern real.

¹³ Ibsen, H. (2014). *Un enemigo del pueblo*. Madrid: Alianza.

Aristòtil dona continuïtat, doncs, a la reflexió ètica de Plató, alhora que hi afegeix una preocupació empírica i una mirada sistematitzadora. Des d'aquesta posició, que combina ambdues perspectives, se'n deriva un nou èmfasi en l'equilibri; el balanç entre l'estat ideal i l'estat real. De fet, malgrat el moment de col·lapse, Aristòtil manté els ideals polítics associats a la polis i, en aquest sentit, confia en la capacitat de la vida en comunitat de la ciutadania democràtica com a manera d'assolir la felicitat i una vida plena. En paraules del mateix pensador:

La ciudad es una comunidad de casas y de familias que comparten una vida buena y tiene como objetivo una vida perfecta y autosuficiente. [...] El fin de la ciudad es el vivir bien y todo está en función de este fin. Una ciudad es una comunidad de familias y de aldeas para una vida perfecta y autosuficiente, y esto es, como decimos, vivir una vida feliz y buena.

Aristòtil probablement és el darrer pensador clàssic que situa la polis en el centre de la reflexió política i que continua confiant en la participació directa i deliberativa dels ciutadans —és a dir, en la democràcia dels antics— com a forma de bon govern. Alhora, però, busca una posició d'equilibri entre Pèricles i Plató. D'una banda, assumeix el paper imprescindible dels ciutadans a l'hora de generar decisions públiques, considerant el diàleg (socràtic) com el millor mecanisme per generar intel·ligència col·lectiva. Però, d'altra banda, reconeix que aquestes decisions requereixen també de coneixements que no estan a l'abast de tothom. Per tant, defensa un sistema polític mixt orientat al progrés, l'estabilitat i la felicitat humana, on hi siguin presents tant la veu democràtica de la ciutadania com els coneixements d'una aristocràcia cognitiva. La cita següent il·lustra aquesta posició intermèdia de manera eloqüent, exemplificant-la en la tensió i la complementarietat entre manar i obeir, entre prendre decisions des del diàleg democràtic i, alhora, obeir les decisions dotades d'autoritat:

Por eso se dice, y con razón, que no se puede mandar bien si no se ha obedecido. Pero, aunque la virtud de uno y otro es diferente, el buen ciudadano debe saber y ser capaz no solo de obedecer, sino también de mandar. Y en esto consiste la virtud propia del ciudadano: conocer el gobierno de los hombres libres desde la situación de mando y de obediencia.

Davant l'idealisme i la brillantor retòrica de Plató, Aristòtil es mostra sobri, realista i empirista. Tot i compartir les finalitats ètiques de la política, no accepta la utopia platònica. No accepta una utopia que es desconnecta de la realitat i que, finalment, deriva en formes de despotisme aristocràtic —encara que sigui de base cognitiva. Alhora, Aristòtil recupera l'accent en les lleis quan afirma que el darrer sobirà sempre ha de ser la llei, i mai la discrecionalitat d'un home, per més coneixements que tingui. Reconeix que les lleis són productes de la saviesa dels homes, però també assumeix que aquestes es converteixen en la guia que els homes han de respectar i obeir. Defensa la noció d'un govern ajustat a les lleis i, per tant, sempre allunyat del despotisme cognitiu del rei-filòsof de Plató. Quan Aristòtil defensa el seu ideal polític, el defineix recurrentment com una comunitat d'iguals que aspiren a viure sota l'imperi de la llei. Així com Plató pensava en el govern dels savis, Aristòtil defensava el govern de les lleis, interpretades com «la raó desproveïda de passió». Una despersonalització que atorga l'autoritat moral a la llei, no als savis, i que, d'aquesta manera, és capaç de generar disposicions generals i defensar l'interès públic.

En definitiva, Aristòtil comparteix amb Plató que la finalitat última de la política és ètica, un projecte moral destinat a generar felicitat. Però també és un estudiós de la realitat política i del govern efectiu, de manera que, en realitat, les seves posicions són més dúctils i pragmàtiques. Considera —com explica amb l'exemple del mestre de gimnàstica— que la realitat sempre s'imposa i obliga els ideals a adaptar-se al corrent irresistible dels fets:

Un maestro de gimnástica ha de ser capaz de convertir a sus discípulos en atletas acabados, pero también ha de ser capaz de vigilar la educación física de aquellos que nunca llegarán a ser grandes atletas o de escoger los ejercicios más adecuados para aquellos que requieren un entrenamiento especial.

L'art de la política, per tant, implica impregnar-se de realitat, no de somnis; buscar allò que és millor a cada moment, no en termes absoluts, sinó adoptant un cert pragmatisme. I, per aconseguir-ho, proposa un equilibri entre oligarquia i democràcia, una forma mixta de governar que fa compatible l'eficiència oligàrquica (ara en diríem tècnica o experta) amb la intel·ligència democràtica. Expressat d'una altra manera, un govern que evita tant la ineficiència de la democràcia com l'opressió de l'oligarquia. Citant novament Paul Cartledge:

Siendo como era Aristóteles, la media teórico-política era el punto ideal, y el sistema de gobierno intermedio era el mayor concebible y el mayor posible en términos pragmáticos. De hecho, y de forma bastante confusa, dio a este nivel medio de sistema de gobierno el nombre genérico de «orden político». Sus principales características eran que combinaba los mejores elementos de la democracia y de la oligarquía, pero evitaba caer en ninguna de esas dos formas potencialmente extremas, porque había un número suficiente de ciudadanos intermedios —medianamente ricos y medianamente pobres— para mantener el equilibrio entre ellas.

En definitiva, el millor govern és el govern constitucional (subjecte a les lleis) i mixt (democràcia i oligarquia). Alguns han etiquetat les propostes d'Aristòtil com una forma de democràcia moderada, d'altres com una mena d'aristocràcia mitigada. En qualsevol cas, Aristòtil se situa al mig, en equilibri, combinant posicions aparentment contradictòries per donar forma a les bases de la república democràtica. Probablement, Aristòtil, gràcies a la seva posició intermèdia, va ser el primer a entendre la realitat fràgil i contradictòria que, paradoxalment, és la principal força de la democràcia.

Les lliçons de la primera extinció democràtica

Tancar aquest capítol no resulta senzill, ja que, més enllà de presentar els trets distintius de la democràcia dels antics, hem volgut aprofitar aquest coneixement per interpel·lar el present i el futur de la democràcia del segle XXI. El salt temporal és excessiu, de manera que constitueix un exercici d'alt risc. Així doncs, optant per certa contenció, ens limitarem a subratllar dues lliçons que hem de tenir molt presents: la primera fa referència a la fragilitat de la democràcia i la segona ens recorda que la democràcia pot sucumbir a les amenaces i desaparèixer.

Des de la perspectiva del segle XXI, semblaria que la democràcia és un objectiu assolit i irreversible. Potser sí que pateix una crisi i que necessita reformes importants, però no cal patir per la seva continuïtat. Seguint amb aquest fil argumental, no seria la primera vegada que la democràcia ha de superar esculls importants, però la seva capacitat per evolucionar i adaptar-se a noves circumstàncies està del tot acreditada. Aquesta mirada confiada a la capacitat de supervivència de la democràcia és una actitud moderna; però la podem qüestionar quan ho mirem amb els ulls de l'antiguitat.

2. Declivi i lliçons de la democràcia dels antics

En aquest sentit, la democràcia dels antics ens mostra les seves debilitats i, sobretot, ens ensenya que li va costar molt consolidar-se com a forma política i, en canvi, va desaparèixer amb certa facilitat i rapidesa. Com hem vist, la democràcia de Pèricles, encara avui un referent mític en la història del pensament polític, va néixer després d'un llarg part (segles VII-VI aC), va viure un breu període d'espèndor (segle V aC) i es va col·lapsar de manera ràpida i absoluta (segle IV aC). Va desaparèixer del mapa polític —amb excepcions molt puntuals— almenys fins al segle XVII, quan es van posar les primeres bases dels estats moderns. La democràcia va desaparèixer, doncs, sense grans resistències i, per tant, no podem donar-la per descomptada. I, encara més, la democràcia no va tornar a l'escenari polític europeu durant més de vint segles. Aquestes són les primeres lliçons que no podem oblidar.

Com hem anat repetint, no podem establir paral·lelismes mecànics i simples entre la democràcia dels antics i la democràcia dels moderns. Tanmateix, això no significa que, observant la desaparició de la democràcia al segle IV aC, no ens puguem plantejar les expectatives de la democràcia del segle XXI. En els debats polítics actuals, tendim a reconèixer la crisi democràtica, però ens costa molt imaginar-nos la seva desaparició. Assumir la possibilitat d'aquest escenari no implica només admetre una possibilitat teòrica, sinó que, sobretot, representa una manera de prendre consciència d'allò que avui ens hi estem jugant. Dedicarem el bloc III d'aquest text a aprofundir en els escenaris de present i de futur de la democràcia, uns escenaris que no ens permeten, com estem avançant, descartar una segona extinció democràtica.

És una possibilitat que no podem descartar perquè, com a conclusió d'aquest primer bloc, hem d'assimilar una segona lliçó relacionada amb la fragilitat democràtica. Sovint, donem per descomptada la continuïtat democràtica des de la confiada ingenuïtat de considerar-la un sistema polític tant fort que és pràcticament inexpugnable. Recordant la famosa expressió de Churchill «La democràcia és la pitjor forma de govern dissenyada pels homes, exceptuant totes les altres formes», tendim a pensar que la democràcia és la nostra gran obra política i que, per tant, l'hauem d'anar ajustant, però que no hem de patir per la seva fortalesa. Aquesta percepció impregna la cultura política occidental, però només hem de repassar els nostres orígens remots per posar-la en dubte. En paraules de Robert Dahl:

Volviendo la vista atrás sobre el ascenso y caída de la democracia, está claro que no podemos contar con que las fuerzas sociales aseguren que la democracia siga avanzando, o incluso que

sobreviva, tal y como nos recuerdan los largos intervalos en los que los gobiernos populares desaparecieron de la faz de la tierra.¹⁴

La democràcia és producte de la intel·ligència humana; però també expressa les debilitats que tenim els mateixos humans. Ho hem observat en les pàgines anteriors, constatant com les tensions (en termes de desigualtats i escassetat de recursos), les temptacions (expressades en forma de demagògia) i les contradiccions pròpies dels humans (que dificulten el funcionament de les institucions i les dinàmiques democràtiques) posen de manifest les debilitats d'una forma de govern feble i delicada. La democràcia no és simplement un règim polític musculat que ho aguanta tot. Més aviat és una forma de governar-nos sensible i delicada, de la qual hem de tenir cura, si volem que sobrevisqui.

¹⁴ Dahl, R. A. (2012). *La democracia*. Barcelona: Ariel.

BLOC II.
Els orígens propers:
la democràcia
dels moderns

3. Les llavors liberals de la democràcia moderna

Hem acabat el darrer capítol parlant de la fragilitat democràtica, i començarem aquest referint-nos al llarg parèntesi democràtic que pràcticament abraça des del segle IV aC fins el segle XVII. Aquest parèntesi democràtic ens ha de servir tant per subratllar la necessitat de cuidar una forma de govern tan delicada com és la democràcia com per identificar les llavors que propiciaran l'arribada d'un nou model: la democràcia moderna.

Són els nostres orígens propers, que encara impregnen les democràcies occidentals actuals. Troben les seves bases en l'arribada d'una societat industrial i emprenedora, però sobretot cal entendre aquesta nova democràcia com el resultat de les revolucions burgeses i de la progressiva consolidació dels valors liberals. Dedicarem, doncs, aquest tercer capítol a presentar les llavors liberals de la democràcia moderna, unes llavors imprescindibles per entendre la seva essència, el seu fons. Més endavant, ja en el capítol quart, analitzarem les formes concretes que adoptarà aquesta democràcia moderna, amb especial referència als segles XIX i XX.

Un llarg parèntesi democràtic

La democràcia, que sovint donem per descomptada, no només pot desaparèixer, sinó que ha estat absent durant la major part de la història. Després de l'experiència de poc més d'un segle que acabem d'analitzar, la democràcia dels antics va desaparèixer sense deixar pràcticament rastre durant més de vint segles. Amb el seu col·lapse va començar una nova etapa dominada per Roma i, posteriorment, amb l'arribada del cristianisme, s'obria el llarg període que va representar l'edat mitjana, fins al segle XV. A continuació, ja amb els primers indicis de la modernitat, els segles XVI i XVII van ser testimoni d'unes monarquies absolutistes que fins a finals del segle XVII i, sobretot, durant el segle XVIII, no es van començar

3. Les llavors liberals de la democràcia moderna

a transformar i a introduir algun aspecte que podrem considerar com les incipients llavors de la democràcia moderna.

Entre el segle IV aC i el segle XVIII constatem, doncs, un llarg parèntesi democràtic. No abordarem ara l'anàlisi d'aquest període des del pensament polític, ja que no és l'objecte d'aquest text. Però sí que hi dedicarem unes línies per no perdre el fil històric. Aquest fil que ens serveix, entre altres coses, per confirmar que la democràcia és més un moment excepcional que no un atribut immutable de les nostres societats occidentals. Les democràcies moren i, a més a més, els costa molt renéixer. No ho hauríem d'oblidar, especialment quan observem com la democràcia actual es veu amenaçada des de diversos flancs i, sobretot, quan no sembla comptar amb defensors convençuts i entusiastes. Reprendrem aquest tema en els capítols finals, però ser conscients de l'excepcionalitat democràtica hauria de servir d'estímul per defensar-la des de l'activisme i la clarividència.

Fos com fos, un cop la polis atenenca es va convertir en província romana, l'any 146 aC, es va iniciar una etapa de domini de Roma que es va perllongar durant uns cinc segles, fins a la seva caiguda l'any 416. És interessant recordar que, sobretot en els seus inicis, Roma es va configurar com una república d'inspiració hel·lènica. Moltes de les característiques de la república romana s'inspiraven en l'experiència grega, tot i que, en general, als romans sovint se'ls atribueix una mirada més pragmàtica i un pensament menys afinat. Tot i això, aquest aparent menysteniment no ens hauria d'amagar les perdurables aportacions que van fer, per exemple en l'àmbit del dret, ni la solidesa de la seva experiència política.

Polibi de Megalòpolis —un grec que es va exiliar a Roma als vint anys, després de ser derrotat a la tercera guerra mèdica— representava el pont entre Grècia i Roma. Va ser una figura que, a banda de la seva implicació directa en la política romana, va dedicar la vida a analitzar tant les diferents formes de govern com les raons de l'èxit que Roma gaudia en aquell moment. Remetent-nos a la seva pròpia obra, *Història*:

Doncs, hi haurà home tan estúpid i negligent que no desitgi saber com i a través de quina estructura política (*politeia*) els romans han arribat en escassos cinquanta-tres anys a dominar gairebé tota la Terra, fet que no ha tingut mai cap precedent.

Polibi, hereu del pensament polític grec, va aplicar els seus coneixements a l'anàlisi de les institucions polítiques romanes; observant com, seguint Aristòtil, la Roma republicana era un govern mixt que cercava l'equilibri entre els elements democràtics (la participació del poble), aristocràtics (la

rellevància del Senat) i monàrquics (representats, primer, per cònsols i magistrats i, més tard, per dictadors i emperadors). L'èxit de la Constitució romana descansava en aquesta mixtura en equilibri, en la interdependència entre els diferents elements i en la distribució pragmàtica de funcions i competències. L'ingredient aristocràtic era dominant; però compatible amb certs trets democràtics, com ara algunes formes de participació local o el paper del debat públic. Segons Polibi, Roma havia estat capaç d'assolir un «equilibri perfecte», cosa que explicava la seva triomfal expansió.¹

Pel que fa als elements democràtics, Ciceró encarna el gran defensor de la República davant les temptacions tiràniques de la seva època; es mostra com un activista defensor del debat ciutadà, però també com un home pragmàtic que, per exemple, introdueix la idea d'un príncep que, gràcies a les seves virtuts excepcionals, governarà com un *primus inter pares*, com el primer ciutadà, i, per tant, el primer governant. Ciceró evoca la figura d'un governant com un *pater família* que proporciona benestar i prosperitat al conjunt de la ciutadania. Un governant que, a través d'una retòrica lleial i autèntica, defensa la llei comuna.

Aquesta invocació a la retòrica lleial i a la defensa de la llei ens recorda de nou Aristòtil; però també Plató, ja que les virtuts excepcionals del príncep serveixen per resoldre els problemes d'inestabilitat que tant el preocupaven. August va culminar aquesta perspectiva quan va assumir el procés de concentració del poder en un principat absolut però no arbitrari. S'accepta, així, el govern d'un sol home, però sempre en el marc de les normes de la república i exercint un poder basat en l'*auctoritas*; és a dir, en un lideratge guanyat per mitjà del prestigi, la virtut i la clemència.

El gran tema de fons d'aquest debat era un interrogant que encara avui —en temps de nous populismes— ens preocupa: existeix un lideratge salvador capaç de —disculpeu la redundància— salvar la democràcia? La resposta a aquesta pregunta va ser afirmativa i les conseqüències van ser nefastes, ja que es va obrir un període de conflictes, tensions successòries i dictadures degradades. El govern d'un sol home, ara despulat d'*auctoritas*, va propiciar que el segle III fos testimoni del progressiu deteriorament de la situació política. No hi trobem bons ni mals governants, només *imperators* sorgits de campanyes militars que, fent ús de la força bruta, reclamen el reconeixement i el suport d'un senat cada cop més inoperant. Una situació on:

1 Per a aquells que vulgueu aprofundir en aquest període: Syme, R. (2010). *La revolución romana*. Barcelona: Crítica.

3. Les llavors liberals de la democràcia moderna

No governa ni la democràcia, ni la monarquia, ni l'aristocràcia. Tampoc es pot parlar de tirania. Governar, com ja van advertir els filòsofs de l'època, el més fort, que és, o serà, tan efímer com sigui la seva força.²

El resultat va ser el col·lapse, l'anarquia i el declivi. Durant el segle iv es va produir el punt d'inflexió, que va culminar amb l'arribada del Cristianisme i de l'emperador Constantí, un lideratge únic i indiscutible que va inaugurar un nou sistema polític autàrquic, dinàstic i amb la religió com a nou punt de referència. Aquest model es basa en un principi ben senzill: «A un únic monarca diví al cel —el Déu cristià— li correspon un únic monarca a la Terra». És a dir, el principi de la unitat religiosa s'utilitza per explicar la unitat política, que es personalitza en un monarca que ja no necessita l'*auctoritas*, sinó la comunió amb Déu. D'aquesta manera, el poder imperial no només resol els problemes successoris que havien minat Roma, sinó que el justifica pel simple fet de ser una còpia terrenal del govern de Déu al cel. Amb el trencament radical d'una de les principals aportacions de la democràcia dels antics, passem de l'*homo politicus* —el *zoon politikon* d'Aristòtil— a l'*homo credens*. La font de la saviesa es trasllada de la ciutadania a un únic Déu, provocant l'extinció de qualsevol referència democràtica.

No podem entretenir-nos en aquest punt, però convé recordar les reflexions de Sant Agustí (354-430) quan, a la seva principal obra, *La ciutat de Déu*, ens traslladava del vell món pagà al nou món cristià. A partir de la seva teoria de les dues ciutats, la terrenal i la divina, va construir un model que li permetia legitimar el poder absolut basant-se en la necessitat de transformar la ciutat terrenal (impia i injusta) per apropar-la a la perfecció de la ciutat de Déu. També ens proposava una teoria de la providència, en la qual identificava un Déu regulador que ho tenia tot previst —tot formava part dels seus dissenys— i que, per tant, inhibia els seus representants a la Terra de la necessitat de donar cap explicació o de justificar de cap manera el seu poder.

Aquesta aproximació agustiniana es reflectia, en major o menor mesura, en pensadors medievals com ara Sant Isidor de Sevilla (570-636), Joan de Salisbury (1115-1180) o Sant Tomàs d'Aquino (1224-1274). Potser només podem trobar algunes espurnes democràtiques en el pensament de Marsili de Pàdua (1275-1342) quan es fixa en l'excepció republicana que representen les ciutats del nord d'Itàlia (Florència,

² Arce, J. (1991). Roma a Vallespín, F. (ed.). *Historia de la teoría política (I)*. Madrid: Alianza.

Pàdua, Pisa, Siena o Venècia), que mostren un format polític similar al model elitista que ja hem vist en el cas de les polis gregues.

Així doncs, la llarga edat mitjana comença amb Sant Agustí i s'estén fins a la crisi del feudalisme i l'arribada de la modernitat, entorn dels segles xv i xvi, amb les idees pioneres i provocadores de Niccolò Machiavelli (1469-1527) i, més tard, amb la solidesa teòrica de Thomas Hobbes (1588-1679) a l'hora de conceptualitzar la nova realitat de l'Estat modern. Un estat que inicialment no deixava de ser absolutista, atès que era el leviatà hobbessià el que s'imposava durant els segles xvi i xvii. Fins a la progressiva arribada del pensament liberal, inicialment amb John Locke (1632-1704), no es van començar a posar les bases per a la reaparició de la democràcia. Una democràcia que, en tot cas, aniria evolucionant cap a un sistema polític molt diferent del de la Grècia clàssica: l'arribada de la democràcia moderna.

De Locke a les revolucions del segle xviii: la lenta reaparició de la democràcia

Aquest nou sistema social i polític va néixer, en part, com a conseqüència de l'esgotadora violència del segle xvii, derivada del doble enfrontament entre l'Església i l'Estat, i entre la monarquia i el Parlament. També de la transformació social i econòmica d'un context on, progressivament, es van anar imposant l'esperit mercantil (capitalista) i el valor de la tolerància (liberal). L'epicentre del terratrèmol es trobava a la Gran Bretanya, i es va manifestar durant el període de la gran Revolució anglesa (1640-1660) i durant la Revolució Gloriosa de 1668.

Va ser una etapa convulsa que es convertiria en un autèntic punt d'inflexió. En una època on factors com la llibertat d'emprenedoria o la tolerància esdevenien els pilars que propiciaven l'arribada, més lenta i progressiva, de la democràcia moderna. Crossman va utilitzar paraules més precises per explicar el moment de canvi que s'estava vivint:

El periodo empezó con una controversia teológica basada en convicciones religiosas apasionadas y finalizó con la tolerancia, el escepticismo y el gobierno de la razón. Fue como si la guerra y la anarquía hubieran purgado la lucha de toda su parafernalia ideológica dejando a los combatientes cara a cara, únicamente enfrente de las sobrias y escuetas cuestiones materiales. A través de un proceso de extenuación absoluta, todos los combatientes entendieron que ningún

3. Les llavors liberals de la democràcia moderna

principio absoluto, ninguna religión, valía la pena de una guerra civil. Lo podemos resumir afirmando que las ideas de la tolerancia fueron el principal resultado de una guerra entre dos partes, las dos intolerantes en sus inicios.³

Els dos referents acadèmics que protagonitzen i analitzen aquest canvi d'època són Thomas Hobbes i John Locke. El primer, autor d'*El Leviatan* (1651), considerada la darrera obra del Renaixement, va ser un filòsof obscur amb una vida personal plena de pors i amenaces. El segon, conegut sobretot per *Dos tractats sobre el govern civil* (1690), primera obra de la Il·lustració, era un científic empirista i un empresari i polític d'èxit que va traduir el nou esperit racional, tolerant i emprenedor del segle XVII a l'àmbit de les institucions polítiques. Locke, com veure'm tot seguit, no parlava encara de manera explícita de democràcia; però en el seu pensament ja s'hi podien anticipar les primeres pinzellades. Tot i néixer i viure majoritàriament durant el segle XVII, Locke va obrir les portes que ens permetien entrar al segle XVIII:

Fundador de la era de la razón, de la burguesa e industrial civilización moderna. El nuevo orden estaba en manos de científicos, industriales y comerciantes, y Locke fue el primero en exponer sus puntos de vista.⁴

Unes portes que ens conduïen a un escenari pragmàtic, racional i antidogmàtic on s'establien les bases de la societat burgesa i on s'articulava una incipient justificació de la democràcia. Locke no ens parlava encara de democràcia, tot i que en definia les bases a partir de conceptes clau com els de *societat civil* i *govern per consentiment*, que repassarem breument.

Locke va descobrir la modernitat mitjançant el contrast entre un món estable, gairebé immutable, i un nou món dinàmic en constant moviment. En el període premodern es va imposar allò que Locke anomenava *l'artifici natural*; és a dir, una mena de llei no escrita que

3 Crossman, R. H. S. (1986). *Biografía del Estado moderno*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

4 Colomer, J. M. (1991). Ilustración y liberalismo en Gran Bretaña: Locke, Hume, los economistas clásicos, los utilitaristas, a Vallespín, F. (ed.). *Historia de la teoría política* (3). Madrid: Alianza.

implicava que les coses eren com eren, ens venien donades i tothom les coneixia i les havia d'acceptar. Les persones havien d'assumir el lloc que ocupaven al món, sense contemplar expectatives de canvi o mobilitat. Les societats eren jeràrquiques i asimètriques, de manera que no hi havia lloc per a la iniciativa ni per al progrés. En aquell món estrictament fixat, les accions que poguessin emprendre els individus resultaven banals i sense efecte, de manera que les persones no gaudien de cap dels requisits democràtics: no eren iguals perquè ocupaven llocs donats en una estructura social asimètrica, i se'ls negava la llibertat. No disposaven del més mínim marge de maniobra per modificar la seva situació.

Per contra, la incipient modernitat incorporava la idea de la sobirania individual, a través de la qual seríem nosaltres mateixos qui, amb llibertat i sense restriccions jeràrquiques, construiríem el món a partir de relacions simètriques i de reciprocitat. En aquest nou escenari, els individus —com havia passat a la Grècia clàssica— adoptaven una posició de centralitat i, a més a més, creaven un espai artificial —no natural— que Locke anomenava *societat civil*, i que definia com una associació d'individus iguals i lliures regulats per un determinat marc legal. De nou, com en la democràcia dels antics, l'imperi de la llei —expressat en les Constitucions— ens atorgava la llibertat i la igualtat democràtica, alhora que imposava els límits per al seu exercici en comunitat.

Per tant, i seguint la lògica contractualista hobbessiana, aquesta societat civil requereix un govern regulador amb poder d'intervenció. Tanmateix, a diferència de Hobbes, que ens parlava del monopoli de la violència legítima i del poder absolut i irrevocable per part de l'estat-leviatan, Locke emmarcava la irrupció dels individus i de la societat civil sota l'empara d'un govern per consentiment; és a dir, un sistema polític en el qual les persones, el *demos*, es mantenen al centre, atorguen el seu consentiment al poder i mantenen el dret a revocar-lo si no satisfà les seves expectatives. Fins i tot es contempla el dret a la rebel·lió contra l'autoritat governamental, quan es consideri il·legítima.

Aquesta centralitat de la ciutadania, recollida a Locke d'una manera encara difusa, ens permet identificar els trets inicials de la proposta democràtica: una ciutadania que, emmarcada en un context normatiu concret, pot gaudir, almenys potencialment, de certs graus de llibertat i d'igualtat sense estar sotmesa al poder absolut de l'Estat. Sense aquesta condició de ciutadania, que substitueix gradualment el súbdit medieval, la modernitat quedaria bloquejada; de la mateixa manera que sense avançar en el desplegament d'un govern democràtic, aquesta condició quedaria buida de contingut. Així, com recolliran més endavant les reflexions

3. Les llavors liberals de la democràcia moderna

d'Alexis de Tocqueville,⁵ la modernitat arribava irremeiablement acompanyada de la democràcia.

Tot plegat també ens permet constatar que, a diferència de l'èmfasi de la democràcia dels antics en la comunitat (polis), la democràcia dels moderns posa el focus en els individus. Aquest gir, que analitzarem més endavant, tindrà importants conseqüències en la manera d'institucionalitzar les formes de govern; però també suposa una manera diferent d'entendre i conceptualitzar la mateixa democràcia. De fet, Locke no compartiria les premisses ètiques d'una vida feliç en comunitat que van inspirar la democràcia dels antics, sinó que defensaria una moralitat burgesa basada en la iniciativa individual, la llibertat de contractar i la defensa de la propietat. El seu model de govern limitat i per consentiment no estava destinat a salvaguardar els valors democràtics de l'equilibri (*eunomia*) i el benestar col·lectiu, sinó que, al contrari, buscava la independència i la sobirania individual, que constituïran els fonaments de la democràcia moderna. No és estrany que definim Locke no tant per la seva preocupació per la ciutadania com per la defensa que fa dels propietaris.

Així doncs, en l'obra de Locke només intuïm els elements que formaran la futura democràcia moderna, però ja hi podem detectar les peculiaritats que la diferenciarien de la democràcia dels antics. A més a més, encara que tan sols sigui cronològicament, podem situar el pensament de John Locke com l'avantsala de les revolucions del segle XVIII: la revolució americana, que va culminar amb la Constitució de Filadèlfia de 1787, i la Revolució Francesa de 1789. Ambdues són crucials per entendre el retorn de la democràcia i, sobretot a partir del cas americà, l'especificitat d'allò que hem anomenat la democràcia moderna.

Es tracta de dues revolucions burgeses que van apuntalar els ingredients bàsics de la democràcia; la Revolució Francesa en el terreny dels valors, i l'americana en l'àmbit de les institucions. També van inaugurar el debat sobre el què i el com de la democràcia, diferenciant aquells pensadors més preocupats per la inestabilitat del nou ordre (els temorosos de la democràcia, com Montesquieu o Madison) i aquells més decidits a incorporar la perspectiva popular (els optimistes de la democràcia, com Rousseau o Jefferson).

La Revolució Francesa, com hem avançat, va ser més destructora de l'Antic Règim que no pas constructora d'una nova forma d'organització social i política. Entre Lluís XIV (1715) i la Bastilla (1789), França va protagonitzar un període de decadència i degradació que va esclatar en mans dels revolucionaris, no dels estadistes polítics. Tanmateix, malgrat

5 Tocqueville, A. (1980). *La democracia en América*. Madrid: Alianza.

que la seva herència material va ser un període de terror i la posterior experiència napoleònica, la Revolució Francesa ens ha deixat un llegat fonamental, expressat en els valors de la llibertat, la igualtat i la fraternitat. La ruptura amb l'Antic Règim va resultar controvertida, però sens dubte va assentar les idees sobre les quals es construiria el pensament progressista dels segles posteriors. Efectivament, la importància de la Revolució Francesa no radica en les institucions que va generar, sinó en les idees que va difondre per tot el món:

Entre 1798 y 1917, las políticas europeas (y las de todo el mundo) lucharon ardorosamente en pro o en contra de los principios de 1789 [...] Francia proporcionó el vocabulario y los programas de los partidos liberales, radicales y democráticos de la mayor parte del mundo. Francia ofreció el primer gran ejemplo, el concepto y el vocabulario del nacionalismo. [...] Esta fue la obra de la Revolución francesa. [...] El resultado de la Revolución francesa fue que la época de Balzac sustituyera a la de madame Du Barry.⁶

La revolució americana, en canvi, és més coneguda pels seus resultats institucionals i, sobretot, pel llegat de la Constitució de Filadèlfia (1787). El terreny sobre el qual es va projectar la revolució americana no era la vella i degradada Europa, fortament malmesa pels estralls del feudalisme i les guerres de religió, sinó un espai inacabable de terres verges que es van anar poblant d'una estranya barreja de classes i estrats socials alliberats de les jerarquies de l'edat mitjana. Cavallers que escapaven dels seus deutes, especuladors ansiosos de riquesa i refugiats catòlics o protestants que cercaven tolerància, representaven la ruptura amb el passat i s'ubicaven, per fi, en una terra erma. Unes terres americanes, sense vestigis aristocràtics ni opressions heretades, que es mostraven com un espai il·limitat, sense fronteres, i amb totes les possibilitats de transformació i progrés.

En aquest escenari, sense la vehemència revolucionària francesa, es va poder construir un sistema de govern radicalment diferent del conegut fins a aquell moment. La revolució americana va comportar, doncs, un esforç per incorporar i domesticar el poder del poble i, per aconseguir-ho, va dissenyar unes institucions representatives que respectessin, sobretot, els interessos particulars i el dret a la propietat. Tal com ho expressa Crossman a *Biografía del Estado moderno*: «Després de la

⁶ Hobsbawm, E. (2016). *La era de la revolución. 1789-1848*. Barcelona: Crítica, p. 60-61.

revolució sempre arriba un govern partidari de l'ordre. Una vegada els visionaris han expressat les seves idees, és el moment dels estadistes».

I els estadistes van realitzar un gran acte col·lectiu d'institucionalització d'un nou sistema de govern. Per primer cop a la història, un grup d'homes va construir, des de zero, una nova autoritat que mantenia el poder, però que, alhora, preservava determinats límits i equilibris a través de les autoritats locals, les legislatures estatals i, sobretot, el dret a la propietat. Un sistema de pesos i contrapesos (el famós *checks and balances*) que constituïa, de nou en paraules de Crossman, «un sistema tan complex que no deixava passar ni una gota de sentiment popular». En els orígens de la democràcia moderna batega, doncs, el temor als excessos del poble. Es recupera la democràcia, però sense l'entusiasme de l'antiguitat. Es tractava més d'acceptar la democràcia com una derivada inevitable del nou sistema social i econòmic que no pas de la lluita política per defensar els drets i les llibertats de la ciutadania.

Allò que Locke només va insinuar, ho va resoldre materialment la Constitució de Filadèlfia de 1787: una aportació al pensament polític que permetia combinar els drets de la minoria propietària amb els d'una majoria subordinada, però que reclamava poder polític. A la pràctica, una forma democràtica moderna instal·lada sobre una Constitució escrita i interpretada de manera selectiva, sobre una sobirania popular debilitada per la fragmentació i la intermediació i, finalment, sobre la dispersió efectiva del poder polític. La intenció era obrir la porta i institucionalitzar la democràcia, però, sobretot, evitar que aquesta forma de govern amenacés els drets individuals i, especialment, la propietat privada i els interessos de la burgesia, cada cop més dominants.

De les pinzellades de John Locke a les precaucions d'Alexis de Tocqueville

La democràcia moderna naixia burgesa i industrial, però —tal com va observar Benjamin Constant al 1806, en la seva obra *Principis de política*— havia de combinar dos principis bàsics: l'autonomia de la col·lectivitat i l'autonomia dels individus. La primera es podria entendre com un llegat de l'antiguitat, mentre que la segona es trobava en les aportacions de Locke, concretament, en la seva defensa d'una societat empenedora i individualista.

L'autonomia de la col·lectivitat implicava que les persones vivien juntes sota la regulació d'unes lleis comunes que dotaven els ciutadans

de les condicions mínimes d'igualtat i de llibertat. Sense aquesta idea de comunitat i d'expressió de la voluntat popular a través de la Constitució, la democràcia no era ni tan sols imaginable. Això no obstant, l'autonomia col·lectiva, expressada a través de moments revolucionaris, havia portat desordre i opressió i, per tant, s'havia d'equilibrar amb un respecte escrupolós a l'autonomia dels individus. En aquest sentit, després de la Revolució Francesa, autors liberals com Sièyes, Condorcet, Burke o el mateix Constant, observaven com el poder havia passat de les mans dels reis a les dels representants del poble, però que aquest poder podia continuar sent tant o més absolut que abans.

Aquesta va ser també la preocupació central d'un dels principals teòrics de la democràcia, Alexis de Tocqueville (1805-1859). *La democràcia a Amèrica* és un dels textos imprescindibles per a totes aquelles persones interessades en el debat sobre el per què, el què i el com de la democràcia. Algunes de les idees que s'hi exposen poden resultar xocants llegides avui dia, ja que Alexis de Tocqueville no deixa de ser un aristòcrata amb un pensament liberal que, des de la seva intel·ligència i capacitat per comprendre el context que li va tocar viure, assumeix l'arribada inevitable, però també inquietant, de la democràcia. És a dir, Tocqueville és un pensador que no mostra gens d'entusiasme democràtic, sinó que més aviat l'accepta amb resignació i es dedica a pensar la millor manera de controlar-ne els defectes. De fet, la seva actitud impregna la mateixa noció de democràcia moderna, preocupada —com ens explicava Crossman— per filtrar i neutralitzar la definició etimològica de la democràcia com a «poder del poble».

Tocqueville es preguntava sobretot per la influència de les idees i dels sentiments democràtics sobre el conjunt de la societat. La igualtat es troba a la base de la democràcia i, des del seu punt de vista, aquesta idea combina la noció d'independència respecte dels altres amb el desig de no obeir més que la pròpia voluntat i, consegüentment, el recel davant qualsevol forma d'autoritat. Paradoxalment, assumit aquest recel, la mateixa idea de voluntat popular es podia convertir fàcilment en una autoritat forta destinada a controlar la tendència al caos d'una independència inicialment sense límits. L'autonomia col·lectiva amenaçava l'autonomia individual. Tal com ho escriu a les conclusions de *La democràcia en Amèrica*:

La igualdad produce, en efecto, dos tendencias: una lleva directamente a los hombres a la independencia y puede empujarla de golpe a la

3. Les llavors liberals de la democràcia moderna

anarquía; la otra los conduce, por un camino más largo, más oculto, pero más seguro, a la servidumbre.⁷

L'aristòcrata francès, estudiós de l'experiència democràtica americana, admirava la igualtat i la independència de les persones; però es mostrava preocupat per la deriva autoritària que podia comportar. La seva temença era el resultat de constatar com els pobles democràtics refusaven la complexitat i preferien aproximacions simples i generals. D'aquesta manera, en contrast amb la sofisticació aristocràtica, la democràcia optava per la simplicitat que acompanyava l'exercici d'un poder únic, d'una autoritat centralitzada i d'una legislació uniforme. El resultat, com ja hem esmentat, era paradoxal: Tocqueville considerava que la igualtat acabava derivant en uns individus empetitits i en una societat engrandida. En altres termes, arran de la popularització de la política democràtica, els ciutadans acabaven perduts en la multitud.

Per tant, segons Tocqueville, la democràcia afavoreix la concentració del poder com a resultat del creixent individualisme associat a una societat d'iguals. En democràcia, les persones prefereixen dedicar-se als seus propis assumptes i deixar els aspectes comuns en mans dels representants, la qual cosa provoca una concentració del poder en les autoritats electes. D'aquesta manera, la igualtat democràtica genera tant independència (la confiança i l'orgull de ser igual que els altres) com fragilitat (que requereix una autoritat central protectora). La democràcia ens fa simultàniament orgullosos i servils. Així doncs, semblaria que, segons Tocqueville, cada pas que fem per apropar-nos a la igualtat, finalment ens acosta al despotisme. Davant d'aquesta paradoxa, l'autor ens proposa un sistema d'intermediació, de poders secundaris i de dispersió de l'autoritat com el que observa que s'havia construït a Amèrica per mitjà de la Constitució de Filadèlfia.

En definitiva, Tocqueville ens adverteix del risc d'un despotisme democràtic, alhora que constata la impossibilitat d'un futur que doni continuïtat a una societat aristocràtica en la qual s'imposa un sistema de privilegis. Cal, doncs, abraçar l'arribada d'una societat d'iguals; però sobretot cal cultivar-hi el principi liberal de la llibertat. Només la llibertat podrà combatre les temptacions despòtiques d'una mirada simplista a la igualtat democràtica. Citant novament Tocqueville:

⁷ Les conclusions de la seva obra s'han publicat per separat a Tocqueville, A. (1980). *El despotismo democrático*. Barcelona: Página Indómita.

No se trata, en absoluto, pues, de reconstruir una sociedad aristocrática, sino de hacer surgir la libertad en el seno de la sociedad democrática en la que Dios nos hace vivir. [...] He querido exponer a plena luz los peligros que la igualdad representa para la independencia humana, porque creo firmemente que estos peligros son los más formidables y, a la vez, los más imprevistos de todos los que nos depara el porvenir. Pero no los considero insuperables.

Tornant a l'inici d'aquest apartat, la dimensió popular de la democràcia s'adreçava a satisfer el principi de l'autonomia de la col·lectivitat, però calia complementar-lo amb l'autonomia dels individus. La democràcia havia nascut lligada al concepte d'igualtat, però la democràcia moderna hi incorporava un èmfasi renovat en la llibertat individual. La igualtat de drets, des de l'autonomia col·lectiva, és seminal i es concreta en un sistema democràtic governat per unes lleis que són iguals per a tothom; per als rics i per als pobres, per als poderosos i per als vulnerables. En canvi, allò que pot assegurar l'autonomia individual és el respecte i el pluralisme. Apareixen així subratllats els nous valors de la democràcia moderna: una democràcia que és fonamentalment laica, que es nega a fixar-nos els ideals de cada vida en particular i que es limita a garantir la pau entre els diversos objectius vitals de cada persona. En definitiva, una democràcia construïda sobre els pilars del pluralisme, la moderació i la tolerància.

L'essència liberal de la democràcia moderna

Democràcia moderna i democràcia liberal són dos conceptes que utilitzem de manera indistinta. Són termes equivalents en la mesura que es refereixen a la mateixa realitat, a la democràcia que es va conformar a partir del segle XVIII i que, tot i els canvis i les transformacions que ha anat experimentant, hauria perdurat fins a l'actualitat. En aquest text hem tendit a usar l'adjectiu *moderna* sobretot pel contrast amb la democràcia dels antics; però cal reconèixer la importància fonamental de l'essència liberal de la democràcia moderna. I fem servir de manera conscient aquesta referència a l'essència, atès que el component liberal defineix els principis i els valors d'aquest model. Una democràcia moderna que no és només que sigui liberal en les seves formes sinó que, sobretot, ho és en el seu fons.

3. Les llavors liberals de la democràcia moderna

Aquesta essència liberal ens portarà, doncs, a una revisió del liberalisme com una de les principals ideologies polítiques contemporànies. Ens hi referim de manera molt esquemàtica, però sense deixar de subratllar que es tracta d'una ideologia que va néixer al segle XVII acompanyant les idees progressistes que van vehicular la lluita contra les jerarquies tradicionals. El liberalisme es va iniciar com una reacció davant del despotisme i les guerres de religió, com una aposta per un futur en el qual la població s'hauria alliberat de les cadenes que la van mantenir espantada i immobilitzada durant la llarga etapa feudal. Tal com ho exposa un dels principals experts en liberalisme:

Nació como una trinchera institucional frente al miedo. Una trinchera desde la que se desarrolló una estrategia inicialmente de resistencia frente al poder político y religioso.⁸

El liberalisme manifesta una voluntat d'alliberament que s'expressa més a través d'una actitud —*virtuosa*, utilitzant els termes clàssics— que no d'una ideologia en el sentit més estructurat del terme. És una actitud compromesa amb els valors ja esmentats de la igualtat, la llibertat, el pluralisme i la tolerància. De fet, hi ha qui nega al liberalisme la capacitat de promoure una ideologia concreta, ja que allò que el distingeix és l'obertura. No proposa una forma determinada ni de viure ni de convida, sinó que es limita a defensar un marc en el qual els individus —lliures i iguals— defineixen les seves pròpies opcions vitals i col·lectives. Aquests valors instrumentals (la manera de fer) estarien per sobre dels valors substantius (els fets concrets), i la llibertat individual i el pluralisme primarien per damunt de qualsevol intent de precisar models concrets de vida comunitària i èticament feliç.

En justa correspondència, les principals crítiques que rep el liberalisme estan relacionades també amb aquests valors constitutius. D'una banda, podem discutir l'aposta individualista que, a més de fer batejar la idea liberal de progrés, debilita els vincles socials i tota la potència constructora i protectora que hi ha darrere d'una comunitat. Des d'aquesta perspectiva, autors crítics amb el liberalisme han tendit a profetitzar un escenari poblat de persones solitàries i infelices —des de les advertències del mateix

⁸ Lassalle, J. M. (2010). *Liberales. Compromiso cívico con la virtud*. Barcelona: Debate.

Tocqueville fins la metàfora del «sol a la bolera» de Robert Putman.⁹ D'altra banda, com a conseqüència de la mateixa feblesa dels vincles socials, el liberalisme pot marginar els valors compartits i, d'aquesta manera, propiciar la formació d'una societat nihilista i, fins i tot, afavorir la temptació totalitària.¹⁰ Hi ha fins i tot qui relaciona la crisi actual de la democràcia amb la privatització i la individualització de la noció de llibertat.

Més endavant, ens referirem a l'amenaça que els totalitarismes van suposar per a la democràcia durant les primeres dècades del segle xx, però també durant el segle xix la democràcia es va enfrontar amb problemes de lideratge que van propiciar l'aparició de posicions que han estat qualificades de cesaristes, recordant aquella pràctica romana de nomenar dictadors i demanar-los que, per un període delimitat de temps, assumissin la responsabilitat de salvar la república. Probablement el millor exemple de cesarisme el troben en Napoleó III, que va ser escollit a través d'una experiència democràticament pionera per sufragi universal masculí i que, paradoxalment, va liderar un govern autoritari. Tornarem a aprofundir en aquest punt en el tercer bloc d'aquest llibre.

En qualsevol cas, no podem cloure aquest capítol sense insistir en els orígens liberals de la democràcia moderna. Uns orígens que van donar lloc a una intensa reflexió teòrica i que es van materialitzar lentament en les formes electorals i representatives que encara avui expliquen la nostra pràctica democràtica. En el següent capítol revisarem els debats conceptuals i les concrecions institucionals que han acompanyat la democràcia moderna fins a la seva consolidació ja al segle xx.

9 Putman, R. D. (2002). *Solo en la bolera. Colapso y resurgimiento de la comunidad norteamericana*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

10 Disposem d'una extensa literatura acadèmica sobre aquests temes, de manera que només destacarem el llibre ja clàssic de Marcuse, H. *El hombre unidimensional*. Barcelona: Ariel, o els treballs excel·lents de Richard Sennett, entre els quals destacariem *La corrosión del carácter* i *El declive del hombre público*, ambdós publicats per Anagrama a Barcelona.

4. Debats liberals i democràcia electoral

L'essència liberal de la democràcia moderna esmentada en el capítol anterior es va anar concretant en institucions i pràctiques polítiques diverses, que també van anar evolucionant al llarg del temps. Unes institucions i unes pràctiques que han definit les democràcies atlàntiques dels darrers dos segles, fins a convertir-les en un hàbitat que donem per descomptat; unes formes de govern que tendim a observar com a naturals i immutables. Tanmateix, les característiques d'aquestes democràcies modernes són el resultat d'una densa història i s'han manifestat de múltiples i diverses formes. De fet, és força difícil referir-se al què i al com de la democràcia moderna en singular. Més aviat, com dèiem, és una serp amb molts caps. També amb moltes boques, que sovint es mosseguen entre elles. Una serp amb un únic cos, però amb la capacitat de mirar i avançar en direccions diferents. La democràcia moderna comparteix els orígens indicats en el capítol anterior; uns orígens dibuixats amb traços poc definits i que, per tant, han donat lloc a abundants controvèrsies teòriques i a la creació d'institucions molt diverses.

En aquest capítol pretenem analitzar algunes de les controvèrsies que ens obliguen a pensar la democràcia moderna en plural. També volem destacar com aquests debats conceptuals han confluït en certes pràctiques i institucions que avui ens serveixen per identificar-ne els trets distintius. Els dos debats teòrics que usarem per mostrar la naturalesa diversa i controvertida de la democràcia moderna se situen a les dues ribes de l'Atlàntic i, en realitat, expressen diferents maneres d'abordar el mateix debat sobre el que significa i implica la democràcia liberal moderna. Dos vocabularis per a una mateixa conversa. D'una banda, revisarem la tradició europea que ens permet observar l'evolució des d'allò que José Maria Lassalle anomenava el liberalisme virtuós d'arrel republicana fins a la irrupció de les versions utilitaristes que han acabat nodrint les posicions neoliberals que emergeixen durant les darreres dècades del segle xx. D'altra banda, situats a la riba nord-americana, ens valdrem de les aportacions

de Michael Sandel per contrastar la democràcia formativa dels segles xvii i xviii amb la democràcia procedimental que es va començar a imposar durant el segle XIX i que va fer eclosió durant el segle xx.

Dues evolucions que s'expressen en termes diferents, però que comparteixen fonaments i, sobretot, ens serveixen per entendre les institucions que finalment han servit per formar la democràcia moderna; entre les quals trobarem les votacions, la lògica de la representació, la descentralització governamental o les diferents maneres d'articular la divisió entre els poders executiu, legislatiu i judicial. També ens ajudaran a entendre la crisi d'aquest model i el recent debat sobre les noves formes d'innovació democràtica, una innovació que, com veurem, té molt a veure amb certes idees del passat. Així doncs, començarem aquest capítol amb dos grans debats conceptuals i l'acabarem repassant les característiques de la forma de democràcia liberal que es va imposar a ambdues bandes de l'Atlàntic i que avui es troba intensament qüestionada: la democràcia electoral basada en el protagonisme dels partits polítics.

Del liberalisme virtuós clàssic a les arrels utilitaristes del neoliberalisme

Imbricada en les arrels europees del liberalisme clàssic, la democràcia moderna es nodreix inicialment d'uns principis —més que no pas d'unes institucions— de caràcter revolucionari. Com ja havíem apuntat, en el moment de la seva aparició, l'objectiu liberal era trencar amb l'autoritarisme i l'asimetria de l'Antic Règim i, per tant, proposar un sistema polític radicalment diferent a aquell que havia existit fins aleshores. No hauríem d'oblidar que quan avui ens referim a la crisi del sistema polític i invoquem formes de democràcia radical, estem parlant d'un model liberal que va néixer amb les mateixes expectatives de transformació i que, almenys en la seva essència, tenia un indubtable i poc recordat esperit revolucionari. Una altra cosa són les evolucions que haguem experimentat i que sovint han fet que oblidéssim aquests orígens.

Potser una de les principals novetats del nou esperit revolucionari liberal era la convicció que les persones podien guiar i controlar individualment els seus destins. A diferència de la democràcia dels antics, bàsicament comunitària, la democràcia moderna pren del liberalisme un èmfasi renovat en l'individu i, encara més, si se'n permet la redundància, en els projectes individuals d'aquests individus. Mentre de la centralitat de la polis se'n derivava la importància de l'àgora com a principal expressió

institucional de la democràcia dels antics, el liberalisme va imposar una mirada individualista que acabaria subratllant la centralitat d'un acte tan solitari com és el fet de votar. Les eleccions es convertirien en la pedra angular de la institucionalitat de la democràcia moderna. Aquesta diferència entre la democràcia com a diàleg (a la plaça pública) o com a vot (a l'urna electoral) marca probablement la principal distinció entre les dues grans maneres d'entendre el govern democràtic. Una distinció que ens ajuda a contrastar la democràcia dels antics amb la democràcia dels moderns, però que reapareix avui dia com una renovada controvèrsia entre la naturalesa representativa o deliberativa de la democràcia. Reprendrem aquest tema més endavant.

En tot cas, sorprenentment des de la perspectiva actual, l'individualisme que proclamava el liberalisme clàssic arribava al debat democràtic despullat tant dels atributs brutalment egoistes que inicialment havia proposat Thomas Hobbes com del càlcul utilitari i la competitivitat que més tard se li atribuiria des d'una aproximació econòmica a la democràcia. En els seus orígens, la centralitat que el liberalisme situava en els individus, sobretot durant el segle XVII i una part del XVIII, no es va veure impregnada (només) per l'egoisme, la competitivitat o l'emprenedoria mercantil, sinó que més aviat incorporava allò que alguns van anomenar les virtuts i els valors republicans. Malgrat la importància de les iniciatives i els interessos personals, en l'acció de govern aquests valors sempre havien de quedar supeditats al benestar del conjunt de la societat.¹ José Maria Lassalle ho expressa amb claredat:

[...] El liberalismo surgió de un individualismo virtuoso que exigía una excelencia moral que venciera la ambición y el egoísmo desenfrenado, que contribuyera intensamente a la cooperación social y que se tradujera en el ejercicio responsable de una conducta —política y económica— laboriosa y racional. Esta conducta buscaba la prosperidad individual, pero estaba subordinada al servicio de la conservación del conjunto de la humanidad.²

Virtuosisme i exigència moral al servei del conjunt de la humanitat, una formulació que xoca amb bona part d'aquells que avui s'autoanomenen liberals i que, en el millor dels casos, desconeixen les seves arrels clàssiques.

1 Rosenblatt, E. (2020). *The Lost History of Liberalism. From Ancient Rome to the Twenty-First Century*. Nova Jersey: Princeton University Press.

2 Lassalle, J. M. (2010). *Liberales. Compromiso cívico con la virtud*. Barcelona: Debate.

En aquest sentit, i de manera contundent, el mateix John Locke, principal inspirador del liberalisme, escrivia que «Sempre serà pecat que un home de posició deixi caure en la necessitat el seu germà pel fet de no donar-li alguna cosa del molt que posseeix». Adam Smith, considerat el pare del mercat a través de la metàfora de la «mà invisible», en la *Teoria dels sentiments morals*, afirmava, amb una rotunditat similar, que «la disposició a admirar els rics i els poderosos o, si més no, a negligir les persones de condició pobre i humil [...] és la causa més gran i més universal de corrupció dels nostres sentiments morals. Sens dubte, cap societat en la qual la immensa majoria dels seus membres són pobres i miserables, pot ser pròspera i feliç». Dues frases dels fundadors del liberalisme i del capitalisme que avui sorprendrien els seus portaveus més abrandats.

Així doncs, hem de recordar que la democràcia moderna és el producte de la lluita liberal per la llibertat i la igualtat entre les persones. També és una reacció, sobretot intel·lectual, davant la violència del despotisme i les guerres de religió. El liberalisme aporta les principals idees progressistes que van acompanyar la caiguda de les jerarquies socials tradicionals. Va ser una autèntica revolta en el terreny dels valors que, progressivament, donaria lloc a un nou orde polític i social. Un moment decisiu en la història de les idees polítiques, que implicava tant la revolta del poble contra les tiranies com l'equilibri entre l'individualisme i les virtuts cíviques associades a la col·laboració i al compromís comunitari. Amb tot aquest bagatge neix el que hem anomenat el *liberalisme virtuós*, que s'expressa a través de formes de democràcia republicana.

Aquesta invocació a un liberalisme virtuós tindrà una traducció en allò que en el següent apartat anomenarem la *preocupació formativa de la democràcia*, però també entronca amb aquell pensament republicà que entén la llibertat com una no dominació. És una tradició que ens arriba des de Ciceró i des del Maquiavel dels *Discursos* i que, ja als segles XVII i XVIII, es consagra com una forma de fugir del poder arbitrari. La llibertat republicana —tal com la descriu Philip Pettit—³ no té a veure ni amb la capacitat d'elecció (opció neoliberal) ni amb la participació directa de la ciutadania (opció populista), sinó amb un ideal de no dominació que pretén fer compatible el pluralisme modern amb la pertinença a la comunitat. En la magnífica novel·la d'Antoni Marí, en la qual es val de la ficció per mostrar-nos com Rousseau i Diderot discuteixen sobre la millor manera d'entendre i interpretar el món que els havia tocat viure, l'autor es refereix a les reflexions del ciutadà de Ginebra i a les preocupacions,

3 Pettit, Ph. (1997). *Republicanism. Una teoria sobre la llibertat y el gobierno*. Barcelona: Paidós.

moltes republicanes, sobre com combinar l'èmfasi en l'individu amb el reconeixement de la col·lectivitat:

Rousseau buscava la unitat de la seva persona i només trobava fragments dispersos entre la raó i la memòria, entre la consciència i el desig. Fragments sense ordre ni coherència que no encaixaven enlloc i que es contradeien i s'anul·laven entre la recerca del seu jo íntim i personal i la projecció en una societat a la qual, malgrat tot, pertanyia. No era possible dir «jo» sense negar el «nosaltres»? Hi havia alguna manera d'harmonitzar-los? Hi havia alguna forma possible de relació entre el jo i l'univers? No seria possible cercar el que tenien en comú l'un i l'altre? Perquè alguna cosa haurien de tenir en comú, ja que tot era, finalment, naturalesa.⁴

De fet, a diferència d'algunes versions democràtiques que simplement han incorporat els valors revolucionaris de la igualtat i la llibertat, l'aproximació republicana assumeix també el valor de la fraternitat; és a dir, de les relacions en el si d'una comunitat.⁵ Es parteix d'un reconeixement dels individus, però s'assumeix la premissa dels antics segons la qual aquests únicament es poden desenvolupar en el marc de la polis o, ja en la modernitat, sota l'autoritat d'un estat que democràticament accepta el nostre control i que, de manera simultània i també democràtica, disposa del dret a condicionar-nos i a dirigir-nos. Per tant, no només som individus lliures i iguals, sinó també virtuoses; és a dir, preocupats fraternalment pels altres i orientats pel govern a construir una comunitat amb ells.

Es tracta d'un debat molt actual i que Daniel Innerarity utilitza per presentar-nos el contrast entre el prolíficament citat contracte hobbessà, que ens obliga a acceptar l'autoritat com l'única manera d'evitar la guerra i poder gaudir de la llibertat, i un nou contracte social, d'inspiració republicana, que avui hauria d'incorporar l'autolimitació virtuosa de la llibertat per tal d'evitar el col·lapse o, si es prefereix, per assegurar la mateixa supervivència de la humanitat. Ho expressa en unes frases que ens obliguen a reflexionar:

Si las democracias modernas se construyeron como instituciones contra el soberano absoluto, las democracias contemporáneas solo

4 Marí, A. (1995). *El camí de Vincennes*. Barcelona: Cercle de Lectors.

5 Domènech, A. (2019). *El eclipse de la fraternidad. Una revisión republicana de la tradición socialista*. Madrid: Akal.

pueden mejorar combatiendo al tirano individual. [...] Jon Elster, en *Ulises*, nos recordaba que muchas veces la mejor manera de preservar la libertad es atarse, no tanto para respetar la de los demás, sino para protegerse de las torpezas que podría uno cometer si se llama libertad a cualquier cosa.⁶

Mentre Daniel Innerarity ens recorda —amb la paradoxa d'una llibertat que ens exigeix lligar-nos per raons de tipus col·lectiu— la importància d'autolimitar la nostra llibertat, molts altres analistes de la democràcia contemporània es remunten a la tradició utilitarista que apareix de la mà d'autors com Hume, Bentham, Condorcet o Mandeville. El liberalisme clàssic, a través d'aquests pensadors, va experimentar una profunda mutació que el va conduir des de l'individualisme virtuós de Locke fins a l'individualisme possessiu que va identificar i definir inicialment Macpherson.⁷ És una transformació que s'expressa en el contrast entre la democràcia virtuosa dels federalistes nord-americans i, inspirant-se en els utilitaristes escocesos de finals del segle XVIII, la democràcia econòmica i elitista que definirà Shumpeter.⁸

No es tracta només d'una evolució, sinó d'una revisió a fons tant de les premisses com dels resultats del pensament liberal sobre el què i el com de la democràcia. Probablement, la primera estocada al liberalisme virtuós la va infligir David Hume (1711-1776). Des d'una posició empirista, el filòsof i economista escocès constatava que tant els grans debats sobre els drets naturals com les especulacions sobre els contractes socials havien estat del tot inútils a l'hora de millorar la felicitat de les persones. Calia, des del seu punt de vista, deixar de banda les preocupacions per la comunitat i centrar-se en els interessos i les aspiracions concretes de cada persona. Aquesta invocació a l'egoisme individual era l'origen d'un pensament, i també d'unes formes democràtiques, que no només se centraven en l'individu, sinó, de manera més precisa, en l'individu entès com a *homo economicus*; és a dir, l'home com a persona que únicament s'ocupa dels seus interessos i beneficis particulars. La seva llibertat se situava en el centre, però obviava qualsevol referència a la igualtat i sense cap referència

6 Innerarity, D. (2023). *La libertad democrática*. Barcelona: Galaxia Gútemberg.

7 Macpherson, C. B. (2005). *La teoría política del individualismo posesivo*. Madrid: Trotta; Macpherson, C. B. (1987). *La democracia liberal y su época*. Madrid: Alianza.

8 Shumpeter, J. (2015). *Capitalismo, socialismo y democracia*. Madrid: Página Indómita.

a la fraternitat necessària per a una vida compartida. No hi havia espai per a res més, només per ocupar-se lliurement dels propis interessos.

Jeremy Bentham (1748-1832) recull el testimoni d'aquest enfocament utilitarista i construeix una influent teoria política caracteritzada per reduir qualsevol consideració moral al càlcul del plaer i el dolor que experimenta cada persona concreta. Aquest càlcul és l'únic principi polític raonable i, per tant, ha de ser el fonament sobre el qual construir qualsevol règim polític, també el democràtic. Aquest principi subratllava la lògica utilitarista de Hume i traslladarà les dinàmiques del mercat (de l'economia) al funcionament de la democràcia (de la política). El llenguatge econòmic de la competència i el mercat colonitza el llenguatge de la política i de la democràcia. I, òbviament, després d'apoderar-se del llenguatge, farà el mateix amb les idees. Shumpeter en va establir les bases teòriques a principis del segle xx, mentre que autors posteriors com Downs o Niskanen van elaborar el que coneixem com la teoria econòmica de la democràcia.⁹

Es tracta d'una teoria que promou un paral·lisme perfecte i automàtic tant entre consumidors i votants com entre empreses i partits polítics. Els consumidors sempre intenten maximitzar la seva satisfacció personal, mentre que les empreses ofereixen respostes a les seves demandes amb l'única intenció de maximitzar els seus beneficis. De manera similar, els votants només aspiren a maximitzar el profit dels seus vots en termes de polítiques públiques que els afavoreixin, mentre que els partits polítics adapten les seves promeses als votants, ja que sols els interessin les posicions de poder que es derivaran dels seus vots. En contraposició a l'èmfasi en els valors que definien el liberalisme virtuós clàssic, la perspectiva liberal utilitarista despulla l'exercici de la democràcia de qualsevol consideració ètica i el converteix en un procés fred i asèptic en el qual l'únic principi que cal prendre en consideració és la maximització dels interessos propis. Com ja hem esmentat, d'un mateix tronc liberal apareix una serp amb dos caps; i amb unes boques tan diferents i antagòniques que es voldran destruir entre elles.

En el tercer apartat veurem com la democràcia electoral, representativa i elitista es va imposar durant el segle xix a allò que podria haver estat un model republicà i virtuós. La versió utilitarista ha estat la dominant durant el segle xx, tot i que amb alguns matisos relacionats amb la irrupció i el desenvolupament de l'estat del benestar. Ara no entrarem en aquest debat,

⁹ Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. Nova York: Harper & Row; Niskanen, J. (1971). *Bureaucracy and Representative Government*. Nova York: Routledge.

però convé recordar com la lògica individualista triomfant es va equilibrar des del pragmatisme de John M. Keynes. L'economista de Cambridge va gaudir d'una enorme influència a partir d'una idea que ja trobem a la democràcia dels antics, i que afirmava que la felicitat individual depenia del compromís amb la polis. El progrés, per tant, exigia una dedicació als assumptes col·lectius que contradeia els càlculs estrictament individuals dels utilitaristes i, com a conseqüència, es traduïa en un estat que no només promovia la llibertat personal, sinó que assumia responsabilitats col·lectives. Addicionalment, des de la filosofia, el pensador francès Emanuel Levinas considerava que l'estat del benestar era, efectivament, un projecte dotat de moralitat, atès que més enllà de focalitzar-se en els interessos personals, assumia el compromís fraternal de preocupar-se i ocupar-se dels altres, dels que tenien problemes i s'anaven quedant enrere. Aquesta preocupació ja l'expressaven Adam Smith o John Locke des del liberalisme virtuós.

Tanmateix, des de la perspectiva actual, els Trenta Gloriosos van ser poc més que un parèntesi. La crisi econòmica dels anys setanta va esquerdar el somni pragmàtic i ètic de l'estat del benestar. Frederik Hayek, l'economista austríac, es va venjar de Keynes, i les seves idees descarnadament utilitaristes es van tornar a imposar. Els seus deixebles de la Universitat de Chicago, com Milton Friedman, guanyaven premis Nobel i influïen tant en l'economia com en la política d'un món que hem definit pel seus trets neoliberals —un terme que també ens permet desmarcar-nos del liberalisme clàssic. Hayek combatia sense treva qualsevol forma d'intervenció pública, i considerava que la intervenció política (democràtica) només era justificable si potenciava la llibertat individual de tothom. Una condició que es reconeixia com clarament excepcional, i que permetia a Friedman defensar el lliure mercat des d'un individualisme radical. Tots dos, en definitiva, consideraven que la política —i també la democràcia— s'havia de sotmetre a les dinàmiques d'un mercat que, sense gaire matisos, funciona a partir d'individus egoistes que competeixen entre ells per maximitzar els seus interessos personals.

Margaret Thatcher guanyava les eleccions britàniques al 1979 i Ronald Reagan assolía la presidència dels Estats Units l'any 1982. El parèntesi parcialment virtuós de l'estat del benestar tornava a deixar pas a una democràcia econòmica, elitista i, sobretot, radicalment individualista. Aquest gir es produïa a finals del segle xx, un gir que no tan sols s'ha mantingut, sinó que s'ha intensificat —gairebé fins al paroxisme— durant el segle xxi. Només hem de pensar en el que representen per a les formes democràtiques actuals uns presidents electes com Donald Trump o Javier Milei. Recuperarem aquestes referències a la part final del llibre.

De la democràcia formativa a la democràcia procedimental

De manera similar al contrast entre les revolucions francesa i nord-americana, el debat democràtic europeu —centrat en els valors— difereix del debat democràtic nord-americà —més interessat en les institucions. El catedràtic de Harvard Michael Sandel¹⁰ introdueix les claus del debat democràtic americà i, en termes de filosofia política, planteja l'evolució des del que anomena la democràcia formativa a la democràcia procedimental. Els arguments corren paral·lels als que hem presentat en l'apartat anterior, però ara l'èmfasi se situa en l'acció del govern i en el paper de les institucions, més que no pas en el contrast entre els valors virtuosos i els utilitaristes.

Arrelada a la fundació dels Estats Units d'Amèrica, l'aproximació formativa a la democràcia es troba al seu origen. És un model democràtic que atorga el protagonisme a una ciutadania compromesa i dotada de valors públics; un model que contrasta amb la democràcia com a procediment, que considera les persones des de la perspectiva individualista i els atribueix la capacitat essencial d'escollir en llibertat. Tanmateix, davant dels dubtes raonables sobre l'existència d'una ciutadania realment virtuosa, la resposta inicial —durant els segles XVIII i XIX— va ser impulsar la seva formació ètica i cívica. En canvi, posteriorment —als segles XIX i XX— es va imposar la solució procedimental. Sandel va descriure aquesta evolució amb els termes següents:

[...] La idea de que el Estado debía contribuir a conformar el carácter moral y cívico de sus ciudadanos fue cediendo ante el principio de que debía mantenerse neutral respecto a los valores de sus ciudadanos y respetar la capacidad de cada persona para elegir sus propios fines.

Benjamin Franklin, fundador dels EUA i uns dels redactors de la Declaració d'Independència, afirmava: «Només un poble virtuós està capacitat per a la llibertat. Com més corruptes i viciosos es tornen les nacions, més necessiten tenir amos». De manera similar, John Adams, el segon president dels EUA, entre els anys 1797 i 1801, expressava la voluntat formativa de la incipient democràcia americana, que a parer seu només podia créixer i consolidar-se a partir d'uns ciutadans virtuosos dotats de valors públics i d'un ferm compromís amb la comunitat:

¹⁰ Sandel, M. J. (2023). *El descontento democrático. En busca de una filosofía pública*. Barcelona: Debate.

4. Debats liberals i democràcia electoral

La virtud pública és l'únic fonament de les repúbliques. En la ment de les persones ha d'estar ben assentada una passió positiva pel bé i l'interès públic, i per l'honor, el poder i la glòria, sense la qual no hi pot haver govern republicà ni cap llibertat real.

La virtut cívica, doncs, no es podia donar per descomptada i, consegüentment, la formació era crucial per al desenvolupament de la democràcia. Sovint emprem l'expressió «la democràcia no pot existir sense demòcrates», una frase que acostumem a usar de manera retòrica, sense prestar gaire atenció al seu significat precís. Des de la perspectiva de la democràcia formativa, en canvi, és una declaració de principis, sobretot en relació amb el que significa ser un ciutadà demòcrata: una persona que es defineix —torno a recuperar les paraules de John Adams— «per la seva passió pel bé i l'interès públic». En paraules ara d'Helena Rosenblatt:

Se decía que una constitución liberal necesitaba ciudadanos liberales; en otras palabras, hombres que fueran amantes de la libertad, generosos y cívicos, y que comprendieran su conexión con los demás y su compromiso con el bien común. Para defender esos valores era necesaria una educación en las artes liberales.¹¹

La condició de ciutadania no ens ve donada, sinó que ha de ser modelada a partir d'una intervenció governamental destinada a transmetre certes actituds i a impregnar-nos de determinats valors. D'aquí ve la importància de l'educació. El principal repte de la democràcia formativa rau en educar el caràcter moral dels ciutadans i les ciutadanes, enfortint el seu vincle amb el bé comú. L'esperit públic és fràgil i, per tant, cal forjar-lo i estimular-lo des de les institucions, potenciant l'exercici de les virtuts cíviques, la simplicitat i la frugalitat dels costums, el patriotisme i l'amor al país. Els ciutadans no neixen republicans, sinó que cal formar-los per tal que s'hi converteixin. La connexió entre democràcia i pedagogia va ser, doncs, molt forta durant aquest període, com queda palès en la influència d'un pensador tan rellevant com John Dewey (1859-1952).¹²

11 Rosenblatt, H. (2020). *La historia olvidada del liberalismo. Desde la antigua Roma hasta el siglo XXI*. Barcelona: Crítica.

12 Dewey, J. (1916). *Democracy and Education*. EUA: Macmillan. Dewey, J. (1927). *The Public and its Problems*. EUA: Holt Publishers.

La dimensió formativa de la democràcia, com veurem tot seguit, va ser superada pel model procedimental. Tanmateix, la seva empremta segueix alimentant alguns debat recents, com ara els que es produeixen al voltant del paper de l'escola com a transmissora de valors i formadora de ciutadans i ciutadanes. Als EUA, les posicions són fins i tot agressives, mentre que a Espanya hem viscut episodis on s'ha reclamat la més estricta neutralitat moral a les escoles i s'han impugnat materials formatius considerats esbiaixats. A Catalunya, per exemple, també hem pogut observar les reaccions, sovint adverses, que desperta la introducció d'assignatures vinculades a la formació política i cívica. Els records d'allò que antigament anomenàvem la «formación del espíritu nacional», que associem amb el franquisme, poden explicar certs recels, tot i que probablement les reticències actuals deriven més de certes posicions entorn el paper de l'Estat en la formació dels nostres fills i filles. En aquests debats, les posicions procedimentals dominants tendeixen a descartar que les escoles es dediquin a moralitzar o, usant termes més propis de la discussió, a adoctrinar els infants en un sentit o altre.

Allò que han de fer les institucions públiques —i també les escoles— és no posar-se on no les demanen i permetre que tothom desenvolupi els seus valors amb independència o, en el millor dels casos, en l'entorn de la família. La democràcia —dirien els crítics amb la tesi formativa— no va de modelar-nos, sinó de deixar-nos en pau. Philip Pettit ho expressa magistralment:

Así como el declive del republicanismo coincidió con el ascenso de la noción de la mano invisible, también coincidió con una pérdida de confianza en la posibilidad de usar la mano intangible para sostener la virtud pública.

La fulgurant emergència de la mà invisible del mercat —sovint mal interpretant Adam Smith— va propiciar que s'imposés l'anomenada democràcia procedimental. Ja no calia una ciutadania moralment virtuosa, perquè es preferia generar un marc d'actuació en el qual les institucions deixessin fer en lloc d'interferir en les decisions individuals. La idea que l'Estat havia de conformar el caràcter moral i cívic dels ciutadans era percebuda com una intromissió intolerable, de manera que va anar obrint pas a un altre principi, segons el qual l'Estat s'havia de mantenir neutral respecte els valors de la ciutadania. El fonamental era respectar la capacitat de cada persona per triar els seus propis fins. Segons la vella tradició republicana, ser lliure implicava compartir el govern d'una

comunitat política que controla i dirigeix el seu propi destí col·lectiu. En el nou model, en canvi, la llibertat s'exercia en solitari, escollint no un destí col·lectiu, sinó un horitzó personal. En paraules de Sandel:

Según esta concepción, nuestra libertad depende no de nuestra capacidad como ciudadanos para dar forma a las fuerzas que gobiernan nuestro destino colectivo, sino de la capacidad de cada uno como individuo para escoger sus propios valores y fines.

La república procedimental es va consolidar en paral·lel al creixent poder dels EUA, de manera que també va esdevenir la forma democràtica dominant. Això va transformar les coordenades del discurs polític, que fins ben entrat el segle XIX encara pretenia inculcar en la ciutadania els valors més adequats per a l'autogovern. A mesura que avançava el segle XX, en canvi, els debats ja giraven exclusivament entorn a quins drets havien de permetre que les persones escollissin els seus propis fins i valors. Un debat que, en termes de filosofia política, es va articular al voltant de la teoria de la justícia de John Rawls.¹³

Sense entrar en el debat acadèmic que ha estimulat aquesta teoria de la justícia, discutida per autors liberals més radicals, com ara Robert Nozick o Michael Novak,¹⁴ volem destacar-ne el caràcter eminentment procedimental. Segons Rawls, els drets no s'havien de fonamentar en cap concepció pública del que hauria de ser una bona vida, ja que una societat justa no ha d'imposar a la ciutadania cap virtut ni cap fi. La ciutadania democràtica, des d'aquest punt de vista, només necessita un marc jurídic neutral i respectuós, dins del qual cada persona pugui perseguir les seves concepcions de vida bona amb llibertat, deixant un marge de llibertat similar a les altres persones. Això és una definició acurada de l'aproximació procedimental a la democràcia.

La posterior radicalització neoliberal de la teoria rawlsiana de la justícia, així com certa banalització i instrumentalització populista dels seus principis, han portat alguns dels polítics actuals a realitzar afirmacions aparentment liberals, però que, de fet, xoquen amb la seva mateixa essència. Així, quan la presidenta de la Comunitat de Madrid, Isabel Ayuso, interpreta

¹³ Rawls, J. (2010). *Una teoria de la justícia*. Girona: Accent. Amb traducció, introducció i notes de Joan Vergés i Oriol Farrés.

¹⁴ Nozick, R. (1988). *Anarquía, estado y utopía*. Ciutat de Mèxic: Fondo de Cultura Económica.; Novak, M. (1991). *The Spirit of Democratic Capitalism*. Londres: The IEA Health and Welfare Unit.

la llibertat únicament en termes de capacitat d'elecció (per exemple, de l'habitatge) o defensa qualsevol interferència governamental com una forma intolerable de posar les mans dels polítics a les butxaques dels individus, no únicament s'allunya de la tradició formativa, sinó que tampoc sap interpretar adequadament les posicions d'una democràcia procedimental moderada com la que representa Rawls des de la teoria o la que encarna el mateix estat del benestar com a experiència pràctica.

Aquest radicalisme s'ha anat imposant, però també ha topar amb la incapacitat de procurar la llibertat que prometia, una llibertat que posa l'èmfasi en l'elecció, però que queda molt empetitida quan no es disposa de recursos ni de capacitat per fer-la efectiva. La democràcia procedimental ha estat, durant més d'un segle, una promesa d'alliberament, però ha acabat propiciant una sensació cada cop més estesa de soledat, por i desempament. Ens ha deixat sols en un entorn inclement. Sobretot en les formes més descarnades de finals del segle xx i principis del xxi, la retòrica individualista, que segueix sent dominant, també sembla haver propiciat l'ansietat que caracteritza un temps de declivi de la confiança, de pèrdua de control i d'erosió de la comunitat.¹⁵

Probablement no és del tot equànime atorgar al liberalisme contemporani la responsabilitat única d'aquestes tendències, però no podem oblidar que des d'aquestes posicions s'ha proclamat un discurs fred i distant on no troben espai les energies morals que requereix la vida democràtica. El procedimentalisme sense matisos genera un buit moral, el qual, en temps de pors i incerteses sobre el futur, obre la porta a la intolerància i a les dificultats en la convivència. Una agenda pública caracteritzada per l'absència de qualsevol discurs moral no pot satisfer les necessitats d'una vida que és inevitablement compartida. En definitiva, no es pot abordar el problema de l'erosió de l'autogovern i de la comunitat a partir d'aquesta concepció tan pobre de la ciutadania i de la llibertat. Novament en paraules de Sandel:

Al final, la república procedimental no puede garantizar la libertad que promete porque no puede inspirar la implicación moral y cívica que se requiere para el ejercicio del autogobierno. [...] En una sociedad de extremos, se echa en falta el espíritu de amistad que requiere el autogobierno.

¹⁵ Davis, W. (2018). *Estados nerviosos. Cómo las emociones se han adueñado de la sociedad*. Madrid: Sexto Piso.

Malgrat aquests dèficits, i no sempre a través de les versions més extremes de les darreres dècades, el model procedimental va substituir el formatiu i, d'aquesta manera, va donar forma a les institucions democràtiques que es van iniciar al segle XIX i que es van acabar consolidant en el món atlàntic durant el segle XX. En l'apartat següent analitzem com aquest domini procedimental es va projectar sobre les formes electorals i representatives que ha adoptat la democràcia moderna.

L'aposta electoral i representativa de la democràcia moderna

Desde más o menos el siglo XII dC, la democracia entró en una nueva era cuyo centro de gravedad fue la región Atlántica. [...] Esta región fue testigo del nacimiento de una nueva idea muy imaginativa de la democracia, como autogobierno popular basado en la elección de representantes que ostentan su cargo y gobiernan en nombre de la gente, durante un tiempo. Esa región también presenció la invención de instituciones y costumbres nuevas: parlamentos, constituciones escritas, partidos políticos, colegios electorales, editores independientes y periódicos diarios [...] destinada a apoyar las elecciones periódicas.

Amb aquestes paraules, el professor de teoria política de la Universitat de Sydney, John Keane, iniciava el capítol a la democràcia electoral en el seu darrer llibre, *Breve historia de la democracia*.¹⁶ Presentava un model de democràcia que, a grans trets, coincideix amb el que en aquest text hem etiquetat com a democràcia moderna. La referència al segle XII pot resultar molt allunyada en el temps, però ens és força propera territorialment, ja que es refereix a les primeres assemblees parlamentàries que es van celebrar al claustre de la basílica de San Isidoro, a León, l'any 1188.¹⁷

¹⁶ Keane, J. (2022). *Breve historia de la democracia*. Barcelona: Antoni Bosch Editor.

¹⁷ Convocades per Alfonso IX, les primeres corts de la història van aplegar els tres estaments regionals: la guerra, l'ànima i els diners. A banda de la seva producció legislativa, l'assemblea de León va demostrar que es podien assolir acords entre interessos en conflicte si se seguïen certes normes procedimentals.

Més enllà d'aquestes experiències parlamentàries incrustades a l'edat mitjana —entre les quals trobem també el Consell de Cent de la ciutat de Barcelona, que data del 1249, o les primeres Corts Catalanes convocades el 1283—, les bases conceptuals d'aquesta democràcia electoral entronquen amb els debats federalistes americans de finals del segle XVIII i principis del XIX.¹⁸ De fet, podem considerar la Constitució de Filadèlfia de 1787 com el primer fonament sobre el qual es va construir la posterior arquitectura de la democràcia moderna. S'atribueix a Alexander Hamilton el fet d'haver ajuntat per primer cop les paraules *democràcia* i *representació*.

Els primers arguments en favor de la democràcia electoral que apareixen en el debat federalista són de caràcter pragmàtic. Així, en paraules de James Madison, «la representació és necessària simplement perquè és impossible que la gent actuï col·lectivament». Una impossibilitat que s'explicava tant per les dimensions del territori i de la població que calia governar com per les limitacions de la mateixa ciutadania. La democràcia directa de l'antiguitat pot resultar més o menys atractiva, però és inviable en territoris molt extensos, per a grans poblacions i, també, en un context d'ampliació progressiva de la mateixa noció de ciutadania. En les societats modernes, no només és impossible la trobada dels ciutadans a la plaça pública, sinó que els mateixos ciutadans no disposen ni del temps ni de les capacitats necessàries per implicar-se en les inacabables preses de decisions que els afecten. En definitiva, no queda altre remei que delegar la tasca de govern a uns electes que representin els seus interessos. En aquest sentit, John S. Mill, l'any 1861 ja plantejava:

[...] que el único gobierno que puede satisfacer plenamente las exigencias del Estado social es aquel en el que participa todo el pueblo. [...] Pero dado que, en una comunidad que exceda el tamaño de una pequeña población, todos no pueden participar personalmente sino en alguna porción mínima de la acción pública, el resultado es que el tipo ideal de un gobierno perfecto debe ser el representativo.¹⁹

Més enllà d'aquest argument funcional, els pares fundadors de la república dels Estats Units també destacaven la connexió entre la representació i una determinada visió del lideratge polític. Un lideratge que no només

18 Madison, J., Hamilton, A. i Jay, J. (2009). *El federalista. Recull de textos escrits a favor de la nova Constitució segons l'han acordada la Convenció federal de setembre de 1787*. Barcelona: Institut d'Estudis Autònoms, Generalitat de Catalunya.

19 Mill, J. S. (1985). *Consideraciones sobre el gobierno representativo*. Madrid: Tecnos.

consideraven essencial per a la bona conducció dels assumptes públics, sinó que, a més a més, en passar-ho pel filtre electoral, era promogut i controlat pel conjunt de la ciutadania. Aquella vella idea romana del *primus inter pares* prenia cos a través d'un lideratge democràtic que, per tant, estava dotat d'*auctoritas* perquè havia estat legitimat electoralment per la ciutadania.

Però potser l'argument polític més sòlid per justificar el govern representatiu —coincidint amb els orígens medievals als quals ens hem referit anteriorment— s'identifica amb la capacitat per vehicular una forma de governar en la qual s'accepten com a reals i legítims els conflictes i els desacords que defineixen qualsevol societat. Thomas Paine, en el seu llibre de 1792 *Els drets de l'home*, definia la democràcia com «un tipus de govern que permet el desacord». A diferència de la democràcia dels antics, aquesta nova versió moderna reconeixia la legitimitat de les diferències socials i, posteriorment, de la competència entre partits polítics. Un model de democràcia liberal que s'impregna de pluralisme i que, simultàniament, rebutja qualsevol invocació a una imaginada voluntat del poble única i estable. Tal com ho descriu John Keane:

El gobierno representativo es, por tanto, una fórmula brillante para la paz, una forma de evitar el enfrentamiento civil creando un espacio para el desacuerdo político y ofreciendo a los perdedores una rama de olivo: la esperanza de presentarse otra vez para el cargo.

En definitiva, la democràcia moderna es fonamenta en la representació, alhora que troba en les eleccions periòdiques, les Constitucions escrites, la llibertat de premsa, els partits polítics o la divisió de poder, les institucions i les pràctiques que li permeten combinar la selecció d'una oligarquia de càrrecs electes amb el respecte a la voluntat d'un poble que almenys pot moderar i controlar el poder dels seus governants.

Des del punt de vista de la teoria de la democràcia, aquesta aproximació —basada en la progressiva imposició dels valors utilitaristes i del funcionament procedimental— ha estat conceptualitzada des de la teoria econòmica de la democràcia. Ja ens hi hem referit anteriorment, així que ara només en subratllarem aquells aspectes amb implicacions rellevants per entendre el què i el com de la democràcia moderna, que és alhora representativa i agregativa. Shumpeter és probablement el millor representant d'aquest pensament, impecablement resumit en el paràgraf següent de Bernard Manin:²⁰

²⁰ Manin, B. (1998). *Los principios del gobierno representativo*. Madrid: Alianza.

Schumpeter resalta que, en contra de lo supuesto por la concepción clásica de la democracia, la realidad empírica de la democracia representativa es que el electorado no toma decisiones sobre asuntos públicos. Las elecciones, sostiene Schumpeter, no expresan voluntad popular alguna sobre la política. En las democracias representativas, afirma, el pueblo no gobierna indirectamente «al elegir individuos que se vayan a reunir para convertir su voluntad en acciones». El pueblo hace una mera selección entre una serie de competidores de los que van a tomar las decisiones políticas. Por lo tanto [...], Schumpeter propone definir la democracia (el gobierno representativo) como ese arreglo institucional para llegar a las decisiones políticas donde los gobernantes adquieren el poder de decidir mediante una lucha competitiva por el voto del pueblo.

El missatge és ben clar: el poble no governa. De cap manera, ni tan sols indirectament a través dels seus representants. Els electors no prenen decisions polítiques, ja que només seleccionen les elits que accediran a l'exercici del poder mitjançant un procés competitiu. La definició etimològica de la democràcia esclata pels aires esmicolada i, en el millor dels casos, es recompon provisionalment gràcies a una redefinició dels rols dels representants i de la ciutadania. D'una banda, els representants escollits electoralment tindran el dret a prendre decisions de manera independent, sense cap referència a un eventual mandat imperatiu per part de la ciutadania. Representen la nació, no els ciutadans que els han votat. D'altra banda, la ciutadania disposa del vot i de la llibertat d'opinió, però en cap cas té capacitat de decisió amb relació a les polítiques públiques. Des d'aquesta posició, allò rellevant per a la ciutadania és disposar d'accés a la informació i de llibertat d'expressió, fins i tot més enllà del vot en el moment electoral.

En aquest marc, la democràcia electoral no funciona com sovint imaginem. No és una corretja de transmissió entre la voluntat dels electors i els electes. Aquesta imatge mecànica distorsiona la realitat. Els representants no tenen per què respondre als desitjos de la ciutadania, tot i que, certament, això sí, tenen incentius per tenir-los en compte. No estan obligats a fer-los cas, però tenen molt interès a escoltar les seves opinions, si volen tornar a ser escollits. Aquesta és la clau: els representants gaudeixen de llibertat per a prendre decisions, però no poden deixar de banda les posicions dels ciutadans. Tal com ho exposa el mateix Bernard Manin:

No se pide a los representantes que actúen según los deseos del pueblo, pero tampoco pueden ignorarlos. [...] Son los representantes los que toman la decisión final, pero se crea un marco donde la voluntad del pueblo es una de las consideraciones a tomar en cuenta en el proceso decisional. La libertad de opinión, interpretada

políticamente, aparece pues como una contrapartida a la ausencia del derecho a dar instrucciones.

El factor democràticament determinant no es troba, doncs, en l'exercici del poder per part del poble, sinó en el caràcter periòdic de les eleccions, on el vot retrospectiu atorga una força popular més basada en la capacitat de treure representants que en la potestat de posar-los. Així, segons Robert Dahl,²¹ per qualificar un sistema polític com a democràtic seria suficient amb identificar el caràcter competitiu del procés electoral. En la mateixa direcció, Juan Linz²² es refereix al «govern transitori», on els problemes mai es donen per tancats, sinó que es mantenen en suspens, sempre pendent de la pròxima elecció. Adam Przeworski²³ també afirma que «la democràcia és un sistema on alguns partits perden eleccions».

Tots aquests autors coincideixen en la importància de la rotació en les posicions de poder dels electes i, per tant, subratllen un fet sovint poc destacat: la democràcia només funciona quan els perdedors de les eleccions accepten la derrota. Addicionalment, aquesta acceptació de la derrota requereix el convenciment que podran guanyar en la propera convocatòria electoral. Aquest és un dels principals arguments del darrer llibre de Levitsky i Ziblatt.²⁴ Recuperarem la seva aportació en el darrer bloc del llibre, ja que aquests professors de Harvard posen el focus no tant en la rotació electoral en si com en el fet de valorar com, en la situació actual, la por i la no acceptació de la derrota fan escac a la continuïtat de la democràcia.

En definitiva, la dinàmica de la democràcia electoral és interpretada en termes de mercat i de representació. La idea del mercat invoca una lògica competitiva que conflueix en la teoria econòmica de la democràcia. Adam Przeworski ho expressa amb els termes següents:

La democracia aparece como un sistema en el cual todo el mundo hace lo que espera le sea más favorable; luego se lanzan los dados y se espera para comprobar cuál es el resultado. La democracia genera

21 Dahl, R. (1971). *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.

22 Linz, J. (1984). *Democracy: Presidential or Parliamentary. Does It Make a Difference?*, manuscrit a Yale University Press.

23 Przeworski, A. (1991). *Democracia y mercado*. Cambridge: Cambridge University Press.

24 Levitsky, S. i Ziblatt, D. (2023). *Tyranny of the Minority*. Nova York: Crown.

una apariencia de incertidumbre porque se trata de un sistema de acción estratégica descentralizada, en el cual la información es ineludiblemente local. [...] La posibilidad de asignar probabilidades a las consecuencias de sus acciones permite a los actores hacerse una idea de sus expectativas y calcular el curso de acción más conveniente para ellos. Esto les permite participar, es decir, actuar en favor de la promoción de sus intereses, proyectos y valores en el marco de las instituciones democráticas.

Respecte a la representativitat, un dels conceptes més polisèmics i debatuts en l'àmbit de la teoria política,²⁵ ara ens limitarem a recordar una de les classificacions més clàssiques: la que diferencia entre la representació per similitud i la representació per distinció. La primera considera que els bons representants han de ser com nosaltres, mentre que la segona espera que siguin millors. Ambdues presenten avantatges i inconvenients.

La representació per similitud pretén aconseguir una comunió entre els representants i els representats simplement perquè són com nosaltres. De fet, idealment, són nosaltres mateixos, temporalment ubicats en una posició de poder. Aquesta postura peca de certa ingenuïtat. D'entrada, perquè assumeix un «nosaltres» conegut i que es manifesta en decisions polítiques que tots compartim. També perquè considera que aquest «nosaltres» està dotat del virtuosisme necessari per prendre decisions. Cap de les dues suposicions és evident, ja que aquest «igual que nosaltres» presenta molts problemes tant a l'hora de definir el «nosaltres» com quan pretén garantir l'excel·lència de les seves decisions. De fet, durant la darrera dècada en el mateix Parlament català s'ha imposat la idea que els polítics professionals desconexen la «nostra» realitat compartida, que viuen en el seu propi món i que, per tant, cal substituir-los per persones que ens representessin per similitud. Ho hem fet en bona mesura, i el resultat és que hem substituït persones amb trajectòries polítiques sòlides, sovint partidistes, certament, per periodistes, cantants, consultors i, sobretot, un exèrcit d'analistes reclutats en les tertúlies més mediàtiques. El resultat ha estat notòriament decebedor.

La representació per distinció, en canvi, procura reclutar representants amb uns coneixements i unes competències per sobre de la mitjana poblacional. Quan l'expresident de la Generalitat Artur Mas proclamava que el seu seria «el govern dels millors» feia ús de l'argument de la distinció.

25 Un excel·lent llibre per revisar a fons el terme *representació* ens el proporciona la reputada acadèmica Hanna Fenichel Pitkin (2014). *El concepto de representación*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

Una distinció que permetria triar als més capacitats, tot i els dubtes que suposa definir aquestes capacitats en un àmbit com el de la política. Per a alguns, els més capacitats són els que poden acreditar una millor formació. Tanmateix, com a professor universitari ja sènior, m'atreveixo a assegurar que quan els nostres millors acadèmics accedeixen a càrrecs de representació pública, res ens assegura que els resultats siguin bons o dolents. Tampoc sembla un criteri adequat el fet d'haver tingut èxit en la gestió d'empreses privades, ja que normalment els empresaris aterren en un món —el de la política i l'administració— que desconeixen i que funciona d'una manera molt peculiar. D'altres pensen en les capacitats derivades de trajectòries d'activisme cívic, però tampoc és el mateix estar en un costat o l'altre de la barrera. L'alcalde de Barcelona Ada Colau havia fet referència a aquesta tensió que ella mateixa va viure en primera persona en diverses declaracions. En definitiva, la bona representació requereix, òbviament, bons representants, però definir el seu perfil d'antuvi és una missió destinada al fracàs.

Sobre aquest punt no és sobrer citar la coneguda distinció de Max Weber entre els dos atributs —complementaris i contradictoris— que caracteritzarien el «bon polític»: l'ètica de la convicció i l'ètica de la responsabilitat. La primera espera que els polítics actuïn sempre des de la més escrupolosa fidelitat als seus principis, mentre que la segona els insta a assumir les conseqüències de les seves accions i a fer-se càrrec amb responsabilitat d'un dia a dia en el qual sovint han de ser flexibles respecte de les seves conviccions ètiques. Dos atributs que entren en col·lisió, però que resulten imprescindibles per a l'acció política. Són dos atributs que ens mostren el dilema de l'exercici de la política i, de passada, la dificultat de precisar uns coneixements específics en aquells que l'exerceixen.

Per posar fi a aquest apartat, cal recordar que tant la competència com la representació formen els pilars de la democràcia moderna. A partir d'aquí, les institucions democràtiques han adoptat formes molt diferents en funció de les característiques i les apostes de cada país en termes de sistema electoral, nivell de descentralització, estructura del poder legislatiu o model administratiu. No entrarem en aquests aspectes, que no són objecte d'aquest text i que, en tot cas, es poden consultar en abundants obres de referència. En canvi, partint de la definició de la democràcia econòmica i electoral que hem presentat, en l'apartat següent volem introduir la centralitat per al seu funcionament dels partits polítics i, sobretot, discutir algunes de les contradiccions i tensions que es generen amb un concepte, la democràcia —ara democràcia de partits—, que inicialment s'interpretava d'una manera molt diferent.

De la democràcia econòmica a la democràcia de partits: promeses i dificultats

Com acabem d'explicar, la versió economicista de la democràcia liberal es converteix en el fonament teòric d'una institucionalitat basada en l'existència de múltiples partits polítics que competeixen periòdicament en unes eleccions en les quals els ciutadans expressen les seves preferències a través del vot. El component electoral és determinant, però basa el seu funcionament en l'existència d'uns partits polítics que són imprescindibles per mobilitzar el vot, per expressar els desacords en les societats modernes, per assumir les responsabilitats de govern i per articular una comunitat que, de fet, restringeix la capacitat de decisió directa de la ciutadania però que, simultàniament, atorga una gran importància a la seva capacitat d'incidència.

En aquest sentit, com ja hem subratllat abans, els promotors de la democràcia electoral la defensen com la millor manera de reconèixer la pluralitat d'opinions i, simultàniament, de facilitar que els representants que prenen les decisions rendixin comptes davant del conjunt de la ciutadania. Així, per mitjà dels vots dipositats a les urnes, els errors o les males pràctiques dels governants poden ser corregides periòdicament. Es tracta d'una fórmula prou coneguda, però que, efectivament, suscita dubtes rellevants sobre la interpretació etimològica de la democràcia com a «poder del poble». La Constitució de Filadèlfia comença el seu redactat amb el famós «We, the people»; un poble que, tanmateix, ràpidament queda diluït i sepultat sota el pes del protagonisme dels partits polítics i el monopoli en la presa de decisions d'uns representants amb els quals només s'hi relaciona des de la distància d'un vot que s'emet cada quatre o cinc anys.

El poble és la inspiració de l'ideal democràtic, però sembla que la democràcia moderna considera que aquest poble no és fiable. Un poble teòricament situat al centre de l'escenari, però que es percep com un destorb molest quan s'inicia la representació de l'obra democràtica. En paraules de John Keane:

El resultado final era que la democracia electoral expresaba dos interpretaciones contradictorias del «pueblo»: un pueblo soberano abstracto e imaginario, que estimaba que era el cimiento correcto del buen gobierno, y un populacho concreto y real moldeado por gustos diversos y enfrentamientos partidistas.

Aquesta contradicció va causar molts problemes, però la democràcia electoral els va superar a través del mecanicisme d'unes eleccions que no només servien per escollir lideratges sinó també per oferir-nos l'oportunitat d'alliberar-nos d'aquells que ens han desil·lusionat o ens han enganyat. Les eleccions, a més de permetre'ns castigar i premiar els representants, també són un recordatori constant que, com a ciutadans, formem part d'un poble desunit. Sí, d'un poble desunit. Reprenent l'argument de Keane, aquest model democràtic —agregatiu i representatiu— perdria tota la raó de ser, si les decisions fossin sempre acordades i els representants sempre virtuoses, competents i responsables. És la imperfecció constitutiva de la democràcia —ja reconeguda pels antics— allò que atorga potència i sentit a les eleccions. A les eleccions no tan sols votem per escollir representants, sinó que, sobretot, votem perquè hem de corregir permanentment l'exercici d'una pràctica democràtica que, basada en la fragilitat humana, esdevé inevitablement imperfecta i contradictòria, i sovint comet equivocacions. Dit amb unes altres paraules, les eleccions, són l'expressió moderna de la fortalesa de la fragilitat democràtica.

Adicionalment, com ja hem esmentat, aquesta centralitat electoral va anar atorgant un enorme protagonisme als partits polítics, i progressivament els va convertir, a partir del segle XIX, en autèntiques maquinàries electorals. De fet, és un protagonisme controvertit, ja que ocupa un lloc on aparentment hi hauríem de trobar la ciutadania. Sigui com sigui, des dels primers partits polítics de caràcter aristocràtic fins als partits de masses (*catch-all*), passant pels partits de classe, el seu paper ha estat crucial per al funcionament de la democràcia: articulant posicions polítiques i convertint-les en alternativa electoral, accedint als espais de poder legislatiu i executiu des d'on impulsar polítiques públiques, o reclutant els lideratges que requereix la democràcia representativa.²⁶

Els partits són l'espai organitzatiu que permet el funcionament de les institucions democràtiques. Però també expressen —tal com analitzen els elitistes italians i assenyalen les «lleis de ferro» de les organitzacions— el control sobre les dinàmiques polítiques i la desactivació del seu potencial de transformació social. Així, de manera aparentment sorprenent, autors com Robert Michels o Gaetano Mosca observen com la introducció del sufragi universal en societats molt desiguals i jeràrquiques no genera conseqüències notables en la seva estructura social.²⁷ La raó, a parer seu,

26 Una de les millors anàlisis sobre els partits polítics la trobem a Panebianco, A. (1995). *Modelos de partido: Organización y poder de los partidos políticos*. Madrid: Alianza.

27 Michels, R. (2017). *Los partidos políticos*. Madrid: Fondo de Cultura Económica. Mosca, G. (2017). *La clase política*. Barcelona: Amorrortu.

cal buscar-la en l'existència d'unes fèrries «lleis científiques» que expliquen aquestes estructures socials i que es mostren del tot resistents als canvis que podria eventualment impulsar la democràcia electoral. En paraules de Gaetano Mosca:

Que el diputado es elegido por la mayoría de los electores es un supuesto legal que, aunque forme parte de nuestro sistema de gobierno, aunque sea ciegamente aceptado por muchos, está sin embargo en perfecta contradicción con el hecho real. Quienquiera que haya asistido a unas elecciones sabe perfectamente que no son los electores los que eligen al diputado, sino que en general es el diputado que se hace elegir por los electores. Si esta manera de decirlo resulta desagradable, podemos sustituirla por esta otra: que son sus amigos quienes lo hacen elegir. En todo caso, una candidatura es siempre obra de un grupo de personas unidas por un propósito común, de una minoría organizada que, como siempre, fatal e inevitablemente se impone a la mayoría desorganizada.

De manera més recent, la democràcia electoral ha anat augmentant la distància entre la ciutadania i els representants, alhora que els partits polítics anaven ocupant un espai d'intermediació que, de fet, intermediava cada cop menys. Després de l'èxit dels partits de classe i dels partits *catch-all* durant bona part del segle xx, als anys setanta començaven a donar-se els primers símptomes d'incomoditat. La participació política va tendir a disminuir, augmentava la volatilitat del vot i s'afeblia la identitat partidista. Vist això, els estudiosos van començar a diagnosticar certa crisi dels partits polítics i del model de la democràcia electoral. Inicialment, aquesta crisi s'interpretava més com una expressió d'indiferència que d'hostilitat i desconfiança. Fins i tot, en alguns informes, es va fer una lectura optimista de la caiguda de la participació electoral, interpretant-la com una prova de l'èxit del model.²⁸ Certament, la participació electoral perdia força, però aquesta debilitat era aparent i, en realitat, segons les interpretacions del moment, s'explicava per la mateixa satisfacció d'una ciutadania que valorava positivament com funcionava el seu entorn polític i la seva situació socioeconòmica. Tot anava tan bé que ni tan sols necessitàvem anar a votar.

28 Crozier, M. J., Huntington, S. P. i Watanuki, J. (1975) *The Crisis of Democracy. Report on the Governability of Democracies to The Trilateral Commission*. Nova York: New York University Press.

Aquesta situació, però, es va modificar i es va agreujar a finals de segle, de manera que durant els anys vuitanta i noranta, el declivi de l'interès electoral s'interpretava ja com una mostra d'insatisfacció i hostilitat, ara sí, cap a les institucions que articulaven la intermediació democràtica. Les demandes i les expectatives de la ciutadania es fragmentaven i es particularitzaven, les preferències dels votants es desordenaven i perdien cohesió i, per tant, en aquest nou context, cada cop era més difícil que el govern dels partits pogués funcionar.²⁹

En una rellevant aportació analítica, Robert Dalh distingia entre les dimensions constitucional i popular de la democràcia moderna: la primera situa l'èmfasi en els límits que s'imposen sobre el govern dels representants del poble, mentre que la segona subratlla el paper d'aquest poble, de la ciutadania, a l'hora de determinar les decisions governamentals.³⁰ Aquestes dues dimensions defineixen un espai d'intersecció que ocupen els partits polítics, atès que són ells qui simultàniament accedeixen a un poder que s'exerceix sota els límits constitucionals i, alhora, ho fan com a resultat de la confiança i els vots que els ha donat la ciutadania. Els partits polítics eren simultàniament governants i representants, i passaven a ser imprescindibles per a la legitimitat de la democràcia electoral. La seva crisi desencaixa ambdues dimensions i provoca el que Peter Mair anomenava una «democràcia buidada»,³¹ una democràcia en fallida per la progressiva desaparició de l'engranatge que articulava la relació entre les dimensions constitucional i popular:

Los partidos están fracasando porque la zona de interacción —el mundo tradicional de la democracia de partidos en el que los

²⁹ La literatura sobre aquest tema és oceànica, de manera que hem triat només quatre referències importants i que poden obrir la porta a molts altres autors i aportacions: Rose, R. (1974). *The Problem of Party Government*. Nova York: Free Press; Sartori, G. (1976). *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press; Katz, S. (ed.) (1987). *Party Government: European and American Experience*. Berlín: EUI; Mair, P. (1999). Representation and Participation in a Changing World of Party Politics a *West European Politics*, 18(3), p. 161-174.

³⁰ Dalh, R. (1994). A Democratic Dilemma: System Effectiveness versus Citizen Participation a *Political Science Quarterly*, 109(1), p. 23-34.

³¹ Mair, P. (2013). *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy*. Londres: Verso. Existeix una traducció al castellà de 2015, *Gobernando el vacío. La banalización de la democracia occidental*. Madrid: Alianza.

ciudadanos interactuaban con sus líderes políticos y se sentían vinculados— se está vaciando.

Aquest fracàs s'explica tant per la seva creixent dificultat a l'hora d'atreure la ciutadania, com per la incapacitat de projectar els seus líders a l'esfera institucional. Amb altres paraules, fracassen quan volen governar en l'esfera constitucional i fracassen quan intenten articular les veus de la ciutadania. Formalment, els partits polítics segueixen governant les institucions, però ni representen, ni agreguen, ni fan intermediació; una incapacitat que els fa responsables de la creixent ingovernabilitat de les societats de finals del segle xx. Com hem insistit, els partits polítics han estat els protagonistes del funcionament de la democràcia moderna i, en conseqüència, quan aquesta mostra clars símptomes de mal funcionament, ells en són també els principals culpables. Apareix el buit i es genera una mena de desemparament democràtic.

Peter Mair utilitza aquest buit per explicar la crisi de la democràcia electoral que, com veurem en els següents capítols, ha estat ocupat per diferents moviments: primer de caràcter clientelar i, posteriorment, de caràcter populista. Les lògiques clientelars han contribuït a diluir la defensa de l'interès públic i han acompanyat les creixents acusacions de corrupció política. D'altra banda, els nous populismes envaeixen l'esfera democràtica tradicional, reivindicant-se com l'autèntica veu del poble (esfera popular) i impugnant les elits governants (esfera constitucional).

Bernard Manin ja ho anticipava quan, referint-se a l'aparició d'un nou model de democràcia d'audiència, afirmava que quan la competència entre partits majoritaris deixa de tenir conseqüències pràctiques en la presa de decisions, llavors ja «només podem esperar que la democràcia derivi cap al teatre i l'espectacle». O, encara pitjor, cap a una lluita personal entre dos adversaris que competeixen pels favors dels espectadors on, a més a més, i això atorga més dramatisme al conflicte, hi ha molt en joc. Una democràcia que no només és d'audiència, sinó que es defineix per l'enfrontament. Els ciutadans, cada vegada més individualistes, es retiren de l'escenari i s'instal·len en les butaques de platea, mentre que les elits polítiques es dediquen a lliurar les batalles més cruentes per aconseguir ser els protagonistes principals de la representació. En paraules de Peter Mair:

Los ciudadanos dejan de ser participantes y se convierten en espectadores, mientras que las elites ocupan un espacio cada vez mayor en el que perseguir sus intereses particulares. El resultado es el principio de una nueva forma democrática, en la que los ciudadanos permanecen en casa mientras los partidos ocupan el gobierno.

Tot plegat porta Achen i Bartels a preguntar-se per què les eleccions ja no poden produir governs amb capacitat de resposta a les expectatives de la ciutadania.³² Un interrogant que implica qüestionar la capacitat real de la democràcia a l'hora de satisfer les seves pròpies promeses teòriques. Reconeixen que la democràcia és la ideologia de la nostra època, però també observen com, en realitat, la seva idea central —la sobirania popular— és un concepte similar al del dret diví dels monarques: una ficció. Qüestionen, així, la idea d'una representació basada en el vot racional dels individus i proposen una nova agenda que interpreta la realitat democràtica a partir de la capacitat dels partits polítics i dels grups d'interès a l'hora d'incidir en la definició de les polítiques públiques. És una posició intermèdia entre la comunitat dels antics i l'individualisme dels moderns, que ja anunciava el concepte de poliarquia de Robert Dahl i que, d'alguna manera, erosiona l'essència igualitària de la democràcia a través d'una dinàmica que acaba afavorint els interessos dels més forts i dels més ben organitzats. Mentre això succeeix, els ciutadans-espectadors veuen com es deteriora una democràcia ofegada per la desigualtat econòmica i social.

En qualsevol cas, en aquests darrers paràgrafs hem avançat potser massa ràpidament cap als debats del segle XXI. Hem de recordar, però, que en aquest capítol hem presentat les controvèrsies entorn del naixement de la democràcia liberal (segles XVIII i XIX) i hem assenyalat el triomf de les posicions economicistes i procedimentals, unes posicions que s'han materialitzat en un model de democràcia electoral que es va desplegar durant el segle XIX i es va consolidar al llarg del segle XX.

Aquest procés, però, ha estat pertorbat pels atacs de poderosos enemics. Podem identificar la primera onada a les primeres dècades del segle XX, quan la democràcia es va enfrontar als totalitarismes al camp de batalla i la seva victòria va permetre ajustar les seves formes a allò que hem anomenat els estats dels benestars. La segona onada, en la qual probablement avui estem immersos, es lliura contra els populismes, però també contra les tendències clientelars i tecnocràtiques que van acompanyar la fórmula de l'estat del benestar. En el proper capítol, revisarem la primera batalla, lliurada contra els enemics externs a la democràcia, i apuntarem les bases de la segona, que es lliurarà contra els enemics interns de la democràcia, i que recuperarem en el tercer bloc d'aquest text.

32 Achen, Ch. H. i Bartels, L. (2016). *Democracy for Realists. Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton: Princeton University Press.

5. Enemics externs i interns de la democràcia moderna

Ens hem referit anteriorment a la fragilitat de la democràcia. Una fragilitat que els antics explicaven a partir de la seva naturalesa humana i, per tant, imperfectament terrenal, mentre que els moderns la reconeixien en la impossibilitat d'identificar una veu democràtica única i certa. Tot i les expectatives que pugui despertar, la democràcia és una forma de govern sàvia però, alhora, incapaç d'oferir certes. Una fragilitat que alimenta els arguments contra la mateixa democràcia. En aquest capítol ens fixarem en alguns d'aquests arguments, en els atacs que ha patit la democràcia durant el segle xx per part dels enemics que l'han amenaçat i que encara l'amenacen. El procés de construcció i consolidació de la democràcia moderna no ha estat pacífic, sinó que ha hagut de fer front a perills tan imponents com els totalitarismes de les primeres dècades del segle xx. I, més recentment, també ha hagut de fer front, i encara en fa, a les amenaces més subtils i sofisticades de la tecnocràcia i els populismes.

Durant els anys trenta i quaranta del segle passat, Europa va lliurar una important i cruenta batalla contra els totalitarismes, una lluita que va costar milions de vides, però de la qual la democràcia en va sortir aparentment la vencedora.¹ Més endavant, des del darrer terç del segle xx fins avui dia, les amenaces a la democràcia ja no es troben a l'exterior, sinó al seu propi interior. Todorov s'hi refereix com els enemics íntims,² i, més recentment, Levitsky i Ziblatt ens traslladen la inquietant constatació que avui escollim a les urnes aquells lideratges que demà, probablement, acabaran destruint

1 Són múltiples els llibres que relaten aquest convuls període de la nostra història, de manera que em limitaré a suggerir la lectura d'un text de referència: Hobsbawm, E. (1995). *Historia del siglo XXI*. Barcelona: Crítica.

2 Todorov, T. (2012). *Los enemigos íntimos de la democracia*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

la mateixa democràcia que els ha atorgat el poder.³ En les pàgines següents, doncs, fent un homenatge a la terminologia proposada per un dels grans pensadors del segle xx, Tzvetan Todorov, ens referirem als *enemics externs* i als *enemics interns* de la democràcia.

Les amenaces externes: feixismes i totalitarismes a la primera meitat del segle xx

Les peripècies liberals i democràtiques dels segles XVIII i XIX van anar modelant unes formes de govern que, com hem insistit, eren inherentment fràgils i inestables. Tanmateix, en el context de crisis social i econòmica de les primeres dècades del segle xx, aquestes fragilitats i inestabilitats van donar peu a l'aparició de poderosos enemics externs: els totalitarismes i els feixismes. Sense entrar ara en les diferències entre ambdós termes, l'historiador Timothy Snyder identifica en el nazisme i en l'estalinisme els totalitarismes que van amenaçar tant el liberalisme com la democràcia.⁴ De manera similar, Hannah Arendt diferenciava entre la voluntat dels totalitarismes de control total de les persones i les expectatives, una mica més limitades, de control autocràtic de les institucions per part dels feixismes —la Itàlia de Mussolini o l'Espanya franquista.

En qualsevol cas, l'aparició d'aquests enemics externs de la democràcia se situava en un context caracteritzat tant per la desorientació econòmica i social de les primeres dècades del segle xx com per la fredor derivada del procés de racionalització que acompanyava el triomf de la modernitat. Així, en un món sense perspectives materials ni refugis emocionals, els totalitarismes troben el terreny abonat per amenaçar —i posteriorment combatre— la lògica individualista i agregativa que caracteritzava la democràcia liberal. El liberalisme es mostrava incapaç de fer realitat la seva promesa de progrés, mentre la creixent desigualtat enverinava la democràcia. El moment era propici per oferir escalf i llençar noves promeses des de posicions il·liberals i totalitàries.

En aquest sentit, Todorov defineix els totalitarismes a partir de quatre punts, que contrasten intensament amb allò que havia caracteritzat la

3 Levitsky, S. i Ziblatt, D. (2018). *Cómo mueren las democracias*. Barcelona: Ariel.

4 Snyder, T. (2011). *Tierras de sangre: Europa entre Hitler y Stalin*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

lenta construcció de la democràcia moderna.⁵ En primer lloc, a diferència del que havia suposat la irrupció de la democràcia com a forma de govern que ens traslladava dels déus als ciutadans, el totalitarisme fa un salt enrere i es presenta com una «religió secular», una visió transcendent que, a diferència de les promeses de salvació celestial de les religions a l'edat mitjana, ara ens formula una modernitzada promesa de salvació terrenal. Els totalitarismes no ens donen raons fredes que justifiquin l'ambició redemptora de les seves promeses, sinó que ens inviten a compartir les seves apassionades creences. Ofereixen una mena de pla ocult, però infal·lible, que ens permetrà superar les febleses i les contradiccions d'unes democràcies fracassades. És una estratègia gairebé mística però molt efectiva, sobretot quan és capaç —emprant les paraules de Todorov— de «respondre a les esperances de milions de persones desemparades per la pobresa i la injustícia que ja no troben consol en les promeses de les antigues religions».

En segon lloc, mentre la democràcia es mostrava com una forma de govern que assumia el conflicte i era capaç de vehicular-lo pacíficament, els totalitarismes i els feixismes reivindicaven una única veu i la seva paradoxal capacitat d'imposar la pau a través de l'ús de la força. La violència es converteix en una via per enderrocar l'ordre existent i per facilitar l'accés al paradís terrenal. Mentre en democràcia els fins no justifiquen els mitjans, els seus enemics externs consideren que l'assoliment de les seves promeses justifica qualsevol mitjà, fins i tot la violència. Per això no és estrany que el combat entre la democràcia i els totalitarismes de la primera meitat del segle xx es produís al camp de batalla. En aquest punt, no puc evitar de reflexionar sobre el moment actual, observant com per les mateixes escletxes d'unes democràcies cada cop més febles apareixen les males herbes de la violència. Una violència que, de moment, s'expressa per mitjà d'insults i amenaces, però que també ha produït els primers enfrontaments físics.

En tercer lloc, els règims totalitaris del segle xx no assumien els principis liberals i democràtics del pluralisme i la tolerància. Defensen una visió unitària que els permet usar la dialèctica de nosaltres i ells. Un nosaltres víctimes i un ells culpables. Un nosaltres que cal protegir i un ells que cal expulsar. Un nosaltres que assolirem el paradís i un ells que condemnarem a l'infern. Els totalitarismes neguen la diversitat, suprimeixen les diferències i es basen en la suposada unitat d'una societat enfrontada amb els de fora. En aquest sentit, en la seva versió populista, reivindiquen una vinculació directa amb el poble, però amb un poble

5 Todorov, T. (2008). *La experiencia totalitaria*. Barcelona: Galaxia Gutemberg.

orgànic que es manifesta com una única veu. Un nosaltres que, de fet, s'expressa en singular i que, alhora, s'oposa a una llibertat individual que ja no es pot expressar en tota la seva pluralitat. Un nosaltres homogeni; una sola veu que, a més a més, es troba reclosa en els discursos amenaçadors dels lideratges autoritaris. Una única promesa, un únic salvador.

Finalment, en quart lloc, connectant amb els punts anteriors, el totalitarisme es defineix com «un projecte de transformació total». No es limita a ocupar amb violència les institucions governamentals —com farien els feixismes, segon la definició d'Arendt—, sinó que aspira a transformar les persones. Pretén entrar en el nucli més íntim de cada individu i convertir-se, segons una expressió de John Gray, en «enginyer d'ànimes». D'aquesta manera, el totalitarisme descarta l'autonomia individual i la capacitat d'autogovern que justifica la democràcia; ofereix el caliu de la pertinença, però a canvi de renunciar a la pròpia llibertat. Todorov recorre a la metàfora de l'artista per referir-se a aquesta voluntat de modelar, de dominar els materials per crear la imatge d'una humanitat esculpida segons les seves visions i els seus desitjos:

A Mussolini, Hitler o Stalin els agradava aplicar-se a ells mateixos la metàfora de l'artista, de l'escultor o del creador; encara que fos treballant en una escala molt superior a la de l'artista tradicional, ja que el seu material era un país sencer. Uns i altres comparteixen així un projecte prometeic que és present en tota la modernitat: dominar íntegrament l'organització de la vida humana.

Referint-se al context del segle XXI, el gran teòric del liberalisme esmentat tot just fa un moment, John Gray, constata com els antics estats liberals avui dia tornen a sucumbir a la temptació totalitària i es converteixen en allò que defineix com «els nous leviatans». Tanmateix, Gray considera que aquests nous leviatans van més enllà del leviatan hobbessià, una idea que fonamenta els orígens del liberalisme. Ens enfrontem ara a uns leviatans deformats, desmesurats i que, de fet, s'apropen perillosament als totalitarismes de principis del segle XX. Uns leviatans que no es limiten a garantir la seguretat i la vida dels espantats individus hobbessians. Són més ambiciosos en les seves pretensions i, en un context d'incertesa com l'actual, no només volen garantir la pau, sinó que pretenen donar sentit a la vida dels seus súbdits:

Como en los regímenes totalitarios del siglo xx, los nuevos leviatanes son ingenieros de almas. [...] Los leviatanes del siglo xxi van más allá del concepto hobbesiano porque ofrecen una salvación. Los Estados neototalitarios actuales aspiran a liberar a sus súbditos de las cargas de la libertad.⁶

Però tornem a la primera meitat del segle passat, recuperant ara els treballs de la filòsofa alemanya Hannah Arendt, sens dubte una de les principals analistes del totalitarisme. En una obra de referència per analitzar aquest formidable enemic extern de la democràcia, *Los orígenes del totalitarismo*,⁷ Arendt ens proporciona una detallada dissecció del terme i n'estudia tant els trets distintius com les dinàmiques que van propiciar-ne la irrupció durant els anys trenta a Europa. Segons aquesta autora, el totalitarisme de l'època es caracteritzava per quatre factors distintius: un estil de lideratge, la lògica del moviment, l'ús del terror i la seva capacitat per explicar-ho tot.

Així, en primer lloc, completant la definició de Todorov, Arendt identifica un lideratge específicament totalitari que es caracteritza per reclamar lleialtat absoluta a una ciutadania convertida en un exèrcit de súbdits. Un lideratge que emergeix d'una massa amorfa d'individus atomitzats, solitaris i atemorits. Uns individus empetitits que es mostren molt predisposats a escoltar cants de sirena, a sucumbir —com ja anunciava Alexis de Tocqueville— a les temptacions autoritàries. Uns individus molts receptius a les promeses de salvació totalitària, encara que, a canvi, se'ls exigeixi una lleialtat incondicional al líder, una fidelitat total que només és possible quan arriba sense cap contingut concret. No calen programes ni projectes; només una promesa que desperta una adhesió cega per part de persones que, de nou, han renunciat a la llibertat. I, per tant, a la democràcia.

D'altra banda, en segon lloc, aquest lideratge es manifesta com una força que s'imposa seguint un moviment basat en les lleis de la natura. Com esmentàvem anteriorment, no es demana als ciutadans que s'adhereixin a un determinat projecte polític, sinó que se'ls exigeix que obeeixin una pauta inapel·lable, que es deixin portar per una onada històrica que no

⁶ Gray, J. (2024). *Los nuevos leviatanes*. Madrid: Sexto Piso.

⁷ Arendt, H. (2006). *Los orígenes del totalitarismo*. Madrid: Alianza Editorial.

pot contenir-se.⁸ Mentre la democràcia era el govern de les lleis fetes pels homes (el *logos* convertit en *nomos* dels antics), el totalitarisme desconfia de les lleis positives i aposta per una supralegalitat natural de la qual en deriva tot. De nou, una mena de retorn als déus que ara s'expressen a través d'una legislació superior que sobrepassa qualsevol posició humana i que s'ha d'imposar sense contemplacions.

En tercer lloc, aquesta imposició sense contemplacions requereix allò que Arendt anomena el «terror total», imprescindible per convertir en realitat material les lleis divines del moviment natural. Es tracta d'aconseguir que la força de la naturalesa flueixi sense la interferència de cap oposició política i de cap acció humana. El totalitarisme anul·la qualsevol opció de dissens, marca un camí únic i ineludible que justifica l'ús de la força per garantir que ningú se'n desvii. El tot s'imposa a les parts i anul·la qualsevol escletxa de llibertat individual, i ho fa amb violència. El totalitarisme exigeix sacrificis gairebé rituals:

El terror, como ejecución de una ley del movimiento cuyo objetivo último no es el bienestar de los hombres o el interés de un solo hombre, sino la fabricación de la humanidad, elimina a los individuos en favor de la especie, sacrifica a las «partes» en favor del «todo».

Finalment, com a resultat de les característiques anteriors, Arendt presenta el totalitarisme com un ideologia amb capacitat per explicar-ho tot. A diferència del pluralisme liberal i de la fragilitat que impregna la democràcia, el totalitarisme es mostra compacte i segur; una esperança de salvació en temps de desconcert. Però la seva pètria solidesa és només aparent, ja que no es recolza en cap programa viable de transformació de la realitat. Compta, això sí, amb la seva capacitat per usar els símbols, les banderes i els himnes; per generar falses seguretats i seductores promeses que captiven un públic que, com ja hem esmentat, es troba espantat, sol, aïllat i desconcertat. Quan no tens respostes, el totalitarisme t'ho explica tot. Potser són falses explicacions, però el confort que proporciona és formidable.

8 Aquesta idea queda perfectament reflectida a *La ola*, una pel·lícula dirigida per Dennis Gausel l'any 2008, que parteix de la pregunta que planteja un professor als seus alumnes: Com va ser possible conduir la població alemanya cap al nazisme? Amb molta precisió, la pel·lícula ens mostra l'argument d'Arendt d'una onada imparable que passa literalment per sobre de qualsevol capacitat humana.

En el seu estudi, un cop exposats els trets definidors del totalitarisme, Arendt també es pregunta per les condicions i les dinàmiques que van permetre que s'imposés allò que semblava impossible. Un interrogant que avui també ens tortura quan observem, incrèduls, com es descomponen les democràcies liberals davant d'alternatives aparentment estrafolàries, gairebé inimaginables. Les respostes que ens ofereix aquesta pensadora són tres: l'efecte de la massa, el trencament de les bases del sistema democràtic i la ruptura de les estructures socials. Tres respostes que, aplicades al moment actual, no només no han perdut vigència, sinó que resulten amenaçadorament reconeixibles.

En primer lloc, Arendt ens fa notar que els moviments totalitaris no es basen en les classes socials, com ho fan els estats democràtics a través dels partits polítics. Els totalitarismes aconsegueixen organitzar una massa d'individus aïllats i apàtics, una massa fins llavors amorfa i políticament desactivada, una massa que comparteix pors i incerteses, una massa que es defineix només pel nombre o per la quantitat de persones que aconsegueix aglutinar. La massa és una suma d'individus, però ni els integra, ni els articula, ni els facilita sentir-se part d'una comunitat. El totalitarisme recull i organitza aquesta massa de persones indiferenciades i indiferents, abandonades pels partits tradicionals, i les converteix en una abassegadora força política. Tal com es recull a *Els orígens del totalitarisme*:

Esto permitió la introducción de métodos enteramente nuevos en la propaganda política y la indiferencia hacia los argumentos de los adversarios políticos; estos movimientos no solo se situaban ellos mismos al margen y contra el sistema de partidos, sino que hallaban unos seguidores a los que jamás habían llegado los partidos y que nunca se habían echado a perder por el sistema de partidos. Por eso no necesitaban refutar los argumentos opuestos y, consecuentemente, preferían los métodos que concluían en la muerte más que en la persuasión, que infundían el terror más que la convicción.

En segon lloc, un cop es va demostrar que masses políticament neutrals i indiferents es podien convertir en majories polítiques, el totalitarisme ja estava en disposició de trencar les bases del sistema democràtic. D'una banda, es feia explotar el sistema de partits i, consegüentment, el model d'adhesions ideològiques que permetia el joc de la democràcia electoral. D'altra banda, es constatava que aquells que havien estat fins llavors inactius políticament es podien convertir en actors centrals de la política. El totalitarisme, des d'uns marges ara poderosos, podia menysprear les institucions democràtiques tradicionals a través d'un sòlid fil conductor

que els vinculava directament amb el poble. Aquest poble, fins llavors abandonat, agraïa aquesta nova vinculació amb la ràbia i la violència de la revenja.

Finalment, en tercer lloc, el totalitarisme també s'imposava a través de la ruptura del sistema social. En paraules de la mateixa Hannah Arendt:

La ruptura del sistema de classes, la única estratificació social y política de las naciones estado europeas fue, ciertamente, uno de los acontecimientos más dramáticos de la historia alemana [...] y tan favorable para el auge del nazismo como la ausencia de estratificación social en la inmensa población rural de Rusia.

Mobilitzar aquella massa políticament indiferenciada era una condició necessària, però no suficient, per a la victòria del totalitarisme. També calia trencar amb les proteccions que oferia la pertinença a una classe social o l'adscripció a un partit polític. Calia deixar la ciutadania sense referents, individualitzada, solitària i, per tant, furiosament desempaçada. Una idea que ens recorda moments recents i que, per a Arendt, era fonamental per explicar les condicions que va afavorir el totalitarisme. La principal característica de l'individu-massa no era la brutalitat o l'endarreriment, sinó l'aïllament i la manca de relacions socials. Aquest era el caldo de cultiu. Una solitud desempaçada que, per exemple, no va aprofitar Lenin, amb menys instint totalitari i més interès a construir una nova estructura social; però que va usar Stalin per crear una societat atomitzada sense cap escletxa per a les esperances personals.

En definitiva, els totalitarismes i els feixismes es van instal·lar al cor de les democràcies occidentals, que van respondre a la seva amenaça lluitant a la Segona Guerra Mundial. Milions de persones van morir en aquell enfrontament i, finalment, es va imposar la democràcia. Una democràcia que per a alguns no només va sobreviure, sinó que es va enfortir gràcies a la capacitat per aprendre les lliçons i dissenyar els estats del benestar de la segona meitat del segle xx.

Per d'altres, en canvi, aquests estats del benestar només van aplacar temporalment les forces que continuaven amenaçant la democràcia i que, de manera més subtil, la tornarien a atacar a partir de les lògiques tecnocràtiques dominants durant la segona meitat del segle xx i, més tard, ja als inicis del segle xxi, de manera més agressiva, a través dels desafiaments populistes i nacionalistes que semblaven abocar-nos a noves autocràcies o, si es prefereix, a un retorn a allò que autors com Timothy Snyder o John Gray ja van qualificar de nous totalitarismes. De nou, citant a Todorov:

Los cien años que acaban de transcurrir estuvieron dominados por el combate del totalitarismo con la democracia [...]. Ahora que los conflictos han terminado, podemos identificar el guion: todo ocurrió como si, para curarse de sus anteriores males, los países europeos hubieran probado un remedio y, luego que hubiesen advertido que era peor que el mal, lo rechazaron. Desde este punto de vista, el siglo xx puede ser considerado como un largo paréntesis; el siglo xxi retoma las cosas donde las había dejado el siglo xix.⁹

En l'apartat següent, presentarem el renovat optimisme democràtic que va acompanyar el desplegament de l'estat del benestar, mentre que en el pròxim observarem com la seva crisi posterior va provocar els enormes i més recents dubtes democràtics. Fins i tot, de nou, amb clares temptacions autoritàries.

L'estat del benestar, un projecte econòmic i moral d'enfortiment democràtic

El procés de reconstrucció de les democràcies europees després dels estralls de la Segona Guerra Mundial es va fonamentar en unes polítiques que combinaven la reactivació econòmica amb l'extensió del benestar al conjunt de la població. Fins a aquell moment, la democràcia —acompanyada de les grandiloqüents proclames d'igualtat, llibertat i fraternitat— havia estat una convidada obligada, però una mica molesta. La inseparable i impertinent parella del capitalisme.¹⁰ Se la suportava amb paciència, però sense cap entusiasme. En la intersecció entre la democràcia i el capitalisme se situava un liberalisme que, tot i defensar el pluralisme i la tolerància, havia travessat el segle xix i iniciat el segle xx amb enormes reticències cap a les masses desfavorides; alhora que s'havia mostrat entusiasmada amb els beneficis que

⁹ Todorov, T. (2023). *Memoria del mal, tentación del bien. Indagaciones sobre el siglo xx*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

¹⁰ Resulta molt atractiu per analitzar aquesta parella de ball —la democràcia i el capitalisme— a través de grans autors de la ciència política, el llibre de Smith, D. (1991). *Capitalist Democracy on Trail: The Transatlantic Debate from Tocqueville to the Present*. Londres: Routledge.

el mercat aportava a unes elits econòmiques reduïdes.¹¹ Sobretot a la Gran Bretanya, s'havia conquerit la llibertat i el progrés, de manera que preferien no temptar la sort amb massa democràcia, que consideraven una amenaça. En aquest sentit, el reputat intel·lectual liberal, Edmund Burke, a *Reflexions sobre la Revolució Francesa*, publicat gairebé de manera simultània a l'esclat de la Revolució Francesa, escrivia l'any 1790:

Una oligarquia innoble, fundada en la destrucció de la corona, l'Església, la noblesa i el poble, acabarà amb tots els somnis i visions enganyoses d'igualtat i drets dels homes. [...] Assassinats, tortures, linxaments! Aquests són els vostres drets de l'home.

Així doncs, les revolucions liberals invocaven uns escenaris de futur que xocaven amb un present caracteritzat per greus desigualtats socials i falses llibertats que només beneficiaven uns quants. Aquesta era l'opció que s'havia anat imposant i s'havia convertit en dominant. En aquest context, lògicament, la democràcia estava permanentment amenaçada tant per les masses de persones excloses com per les crisis econòmiques i socials que aquests mateixos desequilibris podien provocar. Gustave Le Bond expressava la desconfiança democràtica respecte al conjunt de la ciutadania, quan afirmava que, «mentre els individus són aptes per a la raó, la massa només ho és per a l'acció». Una desconfiança molt estesa, que convertia la promesa democràtica en font de frustracions i impotència.

Progressivament, en un món cada vegada més industrialitzat, les societats occidentals van ser testimonis del naixement d'una nova classe social formada per treballadors que no només no eren capaços d'aprofitar-se del progrés, sinó que patien una ferotge explotació; un ampli col·lectiu de persones que experimentaven una doble situació de marginalitat social i política. Les seves condicions materials es van degradar fins al punt de no ser considerats ni com a ciutadans. Ni tan sols com a persones dotades d'humanitat. En un pamflet periodístic de 1837, Thomas Carlyle es referia a les persones pobres i miserables que poblaven les ciutats angleses amb els termes següents:

11 Els corrents reaccionaris que van acompanyar les democràcies atlàntiques s'han analitzat de manera fascinant per A.O. Hirshman en el seu llibre *Retóricas de la intransigencia* (FCE), publicat originalment el 1991. Un text en el qual dissectiona els arguments i les realitats que es van articular davant les tres onades de progrés dels darrers tres segles. Uns avenços als quals, usant els termes emprats pel polític T. H. Marshall, s'hi refereix com la conquesta de la ciutadania civil (segle XVIII), de la ciutadania política (segle XIX) i de la ciutadania social (segle XX).

Si se les hace la vida imposible, necesariamente se reducirá el número de mendigos. Es un secreto a voces que todos los cazadores de ratas conocen: tapad las rendijas de los graneros, hacedlos sufrir con maullidos continuos, alarmes y trampas, y vuestros «jornaleros» desaparecerán del establecimiento. Un método aún más rápido sería el arsénico; incluso podría resultar más suave, si estuviera permitido.¹²

De fet, resulta difícil entendre el punt d'inflexió que va suposar el crac del 29, avantsala de la Segona Guerra Mundial, sense tenir present l'existència d'un model polític que afavoria simultàniament un dinamisme econòmic sense precedents i una insuportable misèria social en sectors molt amplis de la població. La recessió va ser el resultat d'aquesta contradicció, que es manifestava a través d'un espectacular increment de la capacitat dels productors per ampliar una oferta que, al mateix temps, no trobava una demanda solvent que pogués donar-li sortida. Els nous empresaris industrials van ser capaços de massificar la producció, mentre que les dificultats econòmiques i laborals de la majoria de la població limitaven la seva capacitat de consum. El resultat era un desequilibri greu entre l'oferta i la demanda, que la mà invisible del mercat va convertir en un intens i profund col·lapse econòmic i social.

Per fer front a aquesta situació, com ja havíem anticipat, les propostes de l'economista de Cambridge John M. Keynes van resultar miraculoses. Es tractava d'equilibrar el mercat a través de polítiques que estimulessin la demanda; és a dir, aconseguir que a la massificació de la producció l'acompanyés la massificació del consum. Un cop equilibrat el mercat, apareixia de nou la mà providencial del mercat. Un cercle virtuós que va caracteritzar l'edat d'or de l'estat del benestar: creixement econòmic i extensió del benestar social en un entorn de consolidació i enfortiment democràtic. Una situació que, en qualsevol cas, implicava distorsionar la mà invisible del mercat amb intervencions públiques que buscaven augmentar la capacitat de compra d'amplis sectors de la població, escampant, d'aquesta manera, el benestar al conjunt de la ciutadania.¹³

Els arguments econòmics també van nodrir un gir polític, afavorint posicions socialdemòcrates que, en termes democràtics, defensaven una

12 Citat a Bauman, Z. (1999). *Trabajo, consumismo y nuevos pobres*. Barcelona: Gedisa.

13 Una anàlisi brillant i molt recomanable d'aquest període la trobem a la lectura de *Postguerra: Una historia de Europa desde 1945* de Tony Judt (Taurus, 2006). Del mateix autor, *El refugio de la memoria* representa un emotiu i sensible testament vital d'aquest període (La Magrana, 2011).

introducció més efectiva dels tradicionals ideals de llibertat i igualtat. Tal com ho expressa John Keane:

[...] hacia la mitad del siglo xx la democracia estaba de rodillas, sin ánimos, paralizada, condenada. Hacia 1941, cuando el presidente Roosevelt hizo un llamamiento a «proteger la gran llama de la democracia del apagón de la barbarie», mientras un incalculable número de villanos había extraído la conclusión contraria de que la dictadura y el totalitarismo eran el futuro, quedaban menos de una docena de democracias estables. [...] Entonces ocurrió algo extraordinario. La carnicería producida por la guerra, la dictadura y el totalitarismo impulsaron a pensadores y escritores de todo el espectro político a promover un cambio en la definición y justificación ética de la democracia.¹⁴

El nou paper de l'Estat va ser teoritzat per J. M. Keynes, però líders polítics com Roosevelt als Estats Units o Beveridge a la Gran Bretanya van ser els responsables de dur-ho a terme, dedicant-se a alleugerir les conseqüències socials provocades per les distorsions econòmiques i, d'aquesta manera, fent reals els ideals democràtics de la igualtat i la llibertat. En el memorable llibre *El siglo de la revolución*, la primera frase de Josep Fontana constata la dimensió política i democràtica del que va suposar aquesta aposta per al futur estat del benestar:

Las luchas colectivas de las sociedades humanas han sido motivadas, ante todo, por la esperanza de acceder a dos objetivos estrechamente asociados: la libertad y la igualdad. Esto es, a la capacidad de vivir sin trabas que obstaculicen nuestro pleno desarrollo, y al derecho a participar equitativamente de los bienes naturales y de otros frutos de nuestro trabajo.¹⁵

Es tractava —com argumentava Tony Judt— de salvar el capitalisme de si mateix; d'impedir que un col·lectiu social empobrit, indignat i ressentit es convertís en motor de la seva autodestrucció. I, per evitar aquesta deriva i ajudar els treballadors i les seves famílies sense perjudicar la indústria, la resposta va ser la planificació. La democràcia moderna, que havia consolidat

¹⁴ Keane, J. (2022). *Breve historia de la democracia*. Barcelona: Antoni Bosch Editor.

¹⁵ Fontana, J. (2017). *El siglo de la revolución. Una historia del mundo desde 1914*. Barcelona: Crítica.

aquella visió procedimental que implicava no imposar cap ideal col·lectiu a les úniques aspiracions legítimes, les individuals, deixava pas a una democràcia interventora i planificadora. Un model que, ara sí, definia uns ideals col·lectius que s'imposaven als interessos individuals.

La nova forma de govern dirigia els destins col·lectius i ho feia tant per raons econòmiques com polítiques i morals. Mentre el keynesianisme feia progressar l'economia, l'aparell tecnoburocràtic de l'Estat proveïa benestar a la població i, finalment, subratllant un aspecte que encara no havíem esmentat, tot plegat es basava en una ètica de la cura i la solidaritat. Per fi, s'incorporava, almenys incipientment, el tercer principi de la Revolució Francesa: la fraternitat. El filòsof francès Edmund Levinas —a qui ja hem esmentat anteriorment— es refereix a l'estat del benestar com un projecte moral precisament per la seva capacitat per preocupar-se i ocupar-se dels altres. En la seva argumentació, partia d'una afirmació bíblica: «Quan el pare va preguntar a Abel pel seu germà, aquest va respondre “és que soc jo el seu guardià?”. Aquest va ser l'origen de la immoralitat».¹⁶

I continuava defensant que l'estat del benestar es podia interpretar com el primer projecte polític moral, ni més ni menys, perquè feia efectiu l'imperatiu de ser guardians dels nostres germans, d'aquells que no podien seguir el ritme o que no havien tingut la fortuna o l'encert d'altres. El compromís moral, segons Levinas, exigeix que ens sentim responsables els uns dels altres, que establim els vincles que ens involucren en un projecte compartit. La societat es reconeixia plural i diversa, però també entenia que els uns depenien dels altres i, d'aquesta manera, s'establien les bases per a la confiança i per articular un espai de relacions i dependències mútues. La imatge de la fàbrica industrial, on conviuen, encara que sigui en conflicte, empresaris i obrers, il·lustra l'existència d'aquest espai compartit. En paraules de Zygmunt Bauman:

[...] los muros de la enorme fábrica encerraban a dos socios en una prisión común. Capital y trabajo se unieron, podríamos decir, en la riqueza y en la pobreza, en la salud y en la enfermedad, y hasta que la muerte los separara. La fábrica fue su morada común y, simultáneamente, el campo de batalla para una guerra de trincheras y el hogar natural de esperanzas y sueños.¹⁷

¹⁶ Levinas, E. (2021). *De otro modo que ser o más allá de la esencia*. Salamanca: Ediciones Sígueme.

¹⁷ Bauman, Z. (1999). *Trabajo, consumismo y nuevos pobres*. Barcelona: Gedisa.

Aquests llaços fraternals oferien perspectives a llarg termini, un futur pel qual lluitar i que, a més a més, es convertia en un destí comú. Uns llaços que no apareixien del no-res, sinó que florien en una densa teranyina de relacions socials i comunitàries. Així, l'estat del benestar afavoria les interdependències i cohesionava la societat, oferint una cobertura previsible i estable en temps de canvis i incerteses. Certament, l'estabilitat excessiva pot acabar podrint les aigües estancades, tot i que un moviment constant i malentès també ens pot marejar i desorientar. Richard Sennett ho expressava amb la seva lucidesa habitual:

La rutina puede degradar, pero también protege; la rutina puede descomponer el trabajo, pero también puede componer una vida.¹⁸

L'estat del benestar, posteriorment, ha estat acusat d'afavorir la fredor d'un aparell administratiu gegantí, de convertir-se en una intromissió paralitzadora de les iniciatives individuals o de propiciar la passivitat política d'uns ciutadans convertits en consumidors, expectants davant l'àmplia oferta de serveis públics proveïts des de les jerarquies governamentals. Tanmateix, recordar aquesta dimensió moral ens permet subratllar quelcom que actualment trobem a faltar: el compromís col·lectiu amb els altres, el reconeixement de formar part d'una comunitat i, finalment, la voluntat de contribuir fraternalment a la solidaritat en el marc d'un nosaltres plural i divers. Resulta difícil parlar de democràcia sense aquests ingredients.

Una dimensió fraternal que va incidir directament en les condicions de vida de les persones; però que també —molt rellevant per a aquest text— apuntava les condicions per al creixement i la consolidació de la democràcia. Una forma de govern que reclamava una combinació entre la igualtat moderada de l'home mig aristotèlic i la llibertat dels antics, expressada a través de la capacitat per formar part d'un col·lectiu. Isaiah Berlin ho resumia amb els termes següents:

La defensa de la no-interferencia (como el «darwinismo social») fue utilizada, por supuesto, para apoyar tácticas políticas y sociales destructivas, que dieron armas a los fuertes, brutales y sin escrúpulos, contra los menos dotados y menos afortunados. La libertad de los lobos frecuentemente ha significado la muerte de las

18 Sennett, R. (2000). *La corrosión del carácter*. Barcelona: Anagrama.

ovejás. No es necesario subrayar hoy día —creo yo— la sangrienta historia del individualismo económico y de la competencia capitalista sin restricciones.¹⁹

La democràcia demostrava, un cop més, la seva flexibilitat i capacitat d'adaptació. No només havia resistit l'embat dels totalitarismes, sinó que havia descobert una forma nova i imaginativa que finalment semblava compassar l'economia i la política. Una fórmula fraternal que, tanmateix, havia de durar ben poc; però que va suposar un parèntesi excepcional i un impuls important per a les democràcies occidentals d'aquell període. Un moment d'optimisme que ens va fer pensar fins i tot en allò que Francis Fukuyama,²⁰ més endavant, anomenaria la fi de la història.

Apareixen els enemics interns de la democràcia

Aviat, però, van emergir nous dubtes i noves incerteses. L'acceleració del món va desfer llaços i va trencar vincles. En un context sense temps ni ganes d'estar amb els altres, s'imposava un individualisme creixent —la famosa metàfora baumaniana de la societat líquida. Amb els murs de les fàbriques destruïts i ben equipats amb els nous vestits del neoliberalisme, se'ns va abandonar a una lluita solitària. Sense les antigues referències i suports socials, podies guanyar o perdre; però, tornant a recórrer als termes de Levinas, s'imposava inevitablement la despreocupació moral envers els altres. «És el seu problema, que espavilin» podria ser el nou lema d'aquesta societat individualitzada, on —com apuntava el sociòleg alemany Ulrich Beck—²¹ ens dediquem a oferir respostes biogràfiques (individuals) a problemes que són sistèmics (col·lectius). I així ens va! D'una banda, la feblesa individual de la majoria es transforma en situacions de vulnerabilitat; mentre que, de l'altra, la desaparició d'un espai compartit deixa sense punt de referència el mateix exercici de la democràcia.

Es tractava de noves amenaces democràtiques que ara procedien de l'interior del sistema polític i administratiu que havia creat el propi

19 Berlin, I. (2005). *Sobre la libertad*. Madrid: Alianza.

20 Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. Nova York: Free Press.

21 Beck, U. (1998). *La sociedad del riesgo*. Barcelona: Paidós.

estat del benestar. De fet, existeix una influent corrent de pensament que estableix una relació entre l'estat del benestar i la crisi de la democràcia. En el seu extraordinari llibre *Retóricas de la intransigencia*, Albert O. Hirshman analitza aquest argument en termes d'allò que anomena la «tesi del risc»; és a dir, un argument que, sense anar directament contra els objectius de l'estat del benestar, subratlla els perills que aquesta aposta suposa per a la democràcia. Manllevant els termes de T. H. Marshall²² que articulen l'estudi de Hirshman, el progrés que suposaven els drets socials amenaçava els drets polítics recentment adquirits de les democràcies liberals:

La pretensión más contemporánea y por lo tanto más familiar es que es el estado benefactor el que pone en riesgo las libertades individuales, así como la gestión democrática.²³

El mateix autor identifica l'inici d'aquestes crítiques a l'estat del benestar en el famós text de Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom* (Camí de servitud), escrit durant la Segona Guerra Mundial, l'any 1944, on adverteix dels efectes nefastos de la intervenció i la planificació pública tant sobre la llibertat individual com sobre la democràcia en si.²⁴ L'argument de Hayek es basa en la discutible idea que les decisions democràtiques només són legítimes quan susciten l'acord del conjunt de la ciutadania. Si assumim aquesta aproximació, llavors —atès que els ciutadans no som capaços de posar-nos d'acord sobre massa coses— els àmbits de decisió i d'intervenció de l'estat queden extremadament restringits. Uns arguments que en el moment de la seva publicació no van tenir massa èxit i van ser superats per la lògica keynesiana. Tot i així, com ja hem esmentat abans, l'economista austríac es venjaria de l'economista de Cambridge algunes dècades més tard; convertint les seves posicions en la base del domini neoliberal que s'iniciaria a finals dels setanta.

Altres autors van contribuir, ara des de l'esquerra, a observar l'estat del benestar com la font d'un imminent col·lapse de les democràcies

22 Marshall, T. H. «Citizenship ans Social Class», conferència pronunciada en el cicle Alfred Marshall el 1949 a la Universitat de Cambridge.

23 Hirshman, A. O. (1991). *Retóricas de la intransigencia*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

24 Hayek, F. H. (1976). *The Road to Serfdom*. Chigaco: University of Chicago. Existeix una versió en català, *Camí de servitud*, publicada per Edicions Proa l'any 2003.

occidentals. Des d'aquestes perspectives, no es criticava directament l'estat del benestar, però sí la impossibilitat de donar continuïtat a aquella combinació virtuosa (creixement econòmic i benestar social) que, de fet, servia per consolidar el model de democràcia moderna imperant. James O'Connor, des de posicions neomarxistes, va ser qui va desplegar aquest enfocament en un text que va ser molt rellevant i popular en el seu moment, *The Fiscal Crisis of the State*.²⁵

S'anava imposant, doncs, una intuïció segons la qual l'estat del benestar es mostrava o bé incompatible amb la democràcia o bé generava tensions que dificultaven el seu funcionament. En aquesta segona vessant, cal situar, com a resposta al malestar democràtic dels anys setanta, l'informe de la Comissió Trilateral que, sota el títol de *The Crisis of Democracy*, analitzava la crisi de governabilitat que patien les democràcies.²⁶ Una ingovernabilitat que O'Connor definia a partir d'una espiral inassolible de demandes que col·lapsaven el sistema fiscal, mentre que la Comissió Trilateral posava l'èmfasi en la pèrdua d'autoritat que suposava una altra espiral, també inassolible, d'ofertes i promeses per part dels governs. Segui com sigui, la impressió d'un esgotament evident d'aquella fórmula que havia permès a la victoriosa democràcia tornar-se a imposar anava impregnant les societats occidentals. Tony Judt expressava aquest estat d'ànim amb les paraules següents:

El to característic dels anys seixanta responia a una confiança aclaparadora: nosaltres sabíem com arreglar el món. I aquesta nota d'arrogància injustificada va ser, en part, responsable del contracop reaccionari que va venir després.²⁷

El malestar va anar prenent formes que Nadia Urbinati²⁸ va definir magistralment com «les desfiguracions epistèmica i populista de la democràcia». La primera desfiguració es va imposar a partir dels anys

25 O'Connor, J. (1972). *The Fiscal Crisis of the State*. Nova York: St. Martin's Press. Es va publicar l'any 1981 una traducció disponible en castellà per ARCA.

26 Crozier, M. J., Huntington, S. P. i Watanuki, J. (1975). *The Crisis of Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*. Nova York: New York University Press.

27 Judt, T. (2010). *El món no se'n surt. Un tractat sobre els malestars del present*. Barcelona: La Magrana.

28 Urbinati, N. (2014). *Democracy Disfigured. Opinion, Truth and the People*. Cambridge: Harvard University Press.

5. Enemics externs i interns de la democràcia moderna

vuitanta i va convertir la democràcia en gestió (l'anomenada Nova Gestió Pública); mentre que la segona, que ha explotat ja al segle XXI, ens va portar una nova generació de populismes que coquetegen descaradament amb fórmules autocràtiques de govern. Són els enemics interns de la democràcia dels quals parlava Todorov: la fredor gèlida de la tecnocràcia i l'escalfor abrasadora del populisme. Iniciarem el bloc següent, dedicat al present i al futur de la democràcia, referint-nos a aquests enemics interns, a les desfiguracions que avui amenacen la democràcia. Ho farem amb cert detall, ja que aquests enemics interns no només ens situen en el desconcert democràtic del present, sinó que ens plantegen els importants reptes de futur que haurà d'assumir la democràcia, si vol tornar a sortir victoriosa d'aquesta nova escomesa.

BLOC III.

Reptes del present, expectatives de futur

6. Una crisi persistent: primers diagnòstics, respostes temptatives

Després de revisar l'aparició de l'estat del benestar en tant que resposta efectiva davant dels agressius embats dels enemics externs de la democràcia, hem finalitzat el darrer bloc fent referència a la seva crisi. Des de la mirada panoràmica que ens permeten les dècades transcorregudes, no sembla arriscat afirmar que mentre l'estat del benestar va salvar la democràcia, el seu declivi va arribar acompanyat de les amenaces que l'han anat debilitant. Probablement, la connexió entre ambdues crisis no es va mostrar amb prou claredat fins a finals del segle xx, però avui ja és habitual vincular la crisi de l'estat del benestar amb la degradació progressiva de la democràcia liberal moderna. En aquest tercer bloc, pretenem analitzar aquest procés d'afebliment democràtic. Un procés complex que ens obligarà a sumar diferents perspectives teòriques i pràctiques.

D'entrada, hem de reconèixer que quan volem identificar els reptes del present ens estem referint a un moment temporal molt allargassat. Si datem, com és habitual, els inicis de la crisi de l'estat del benestar en la sotragada econòmica de l'any 1973 —conseqüència de l'augment dels preus del petroli promoguda per l'Organització dels Països Exportadors de Petroli (OPEP)—, llavors ens estem referint a un present que perdura des de fa més de cinquanta anys. Una crisi que arrenca per raons econòmiques, però que s'instal·la en els àmbits socials i polítics. Es tracta d'una crisi sistèmica que no es pot interpretar simplement a partir del comportament cíclic que caracteritza els mercats, sinó com la manifestació d'un canvi profund en les coordenades que articulen les societats occidentals.

Des de la perspectiva que ens ofereix la distància, resulta temptador comparar les raons de fons del crac del 29 —que va propiciar com a resposta l'estat del benestar— amb el context que va provocar la crisi del petroli del 73 —amb conseqüències nefastes per a la continuïtat d'aquest model polític, social i econòmic. Assumint un excés de simplificació, podríem considerar

que mentre el crac del 29 es pot explicar com una crisi de demanda (un mercat desequilibrat per la manca de capacitat de consum en un entorn d'augment de la producció), el crac del 73 es pot interpretar com una crisi d'oferta (provocada per les dificultats de les grans empreses occidentals a l'hora de competir en el nou marc d'una economia globalitzada). Per tant, mentre les polítiques keynesianes d'estímul de la demanda comportaven la creació i el desplegament dels estats del benestar, com a proveïdors de capacitat de consum per a un nombre cada vegada més gran de població; les polítiques d'oferta, associades al neoliberalisme dels anys vuitanta, pretenien estimular unes empreses que els estats del benestar havien llastat amb unes càrregues impositives i reguladores que perjudicaven la seva capacitat per competir.

L'estat del benestar deixava de ser la palanca que harmonitzava el progrés social amb el creixement econòmic per convertir-se en l'obstacle per continuar materialitzant la promesa moderna del progrés continuat. De fet, deixàvem enrere el miraculós cercle virtuós keynesià —on l'aposta per estendre i ampliar el benestar social i les polítiques que afavorien el creixement econòmic no només eren compatibles, sinó que es reforçaven mútuament— per abraçar un desconcertant cercle viciós —on calia escollir entre continuar augmentant el benestar o afavorir la competitivitat de l'economia. O una cosa o l'altra, ja que la inversió social perjudicava la competitivitat; mentre les exigències de la competitivitat obligaven a reduir el paquet de polítiques socials.

Així, en el nou context de la globalització s'aposta per les polítiques d'oferta destinades a promoure la competitivitat i, en conseqüència, s'intensifiquen un seguit de fenòmens com ara l'augment de les desigualtats socials, el desbordament de les autoritats polítiques nacionals per part dels poders econòmics transestatals, la pèrdua de control ciutadà sobre les institucions i, també, una desafecció política galopant. Tot plegat, alimentant un procés desdemocratitzador que el prestigiós acadèmic Colin Crouch va identificar i analitzar; intuïnt ja la deriva democràtica de la darrera dècada:

Durante la posdemocracia sobreviven prácticamente todos los elementos formales de la democracia, lo cual es compatible con la complejidad de un periodo «pos». No obstante, debemos esperar una cierta erosión a largo plazo, a medida que, hastiados y desilusionados, nos alejamos cada vez más de nuestro concepto máximo de democracia. [...] También debemos esperar la desaparición de algunos apoyos fundamentales a la democracia, y por lo tanto un retorno en forma de parábola a algunas situaciones características del periodo predemocrático.¹

1 Crouch, C. (2003). *Posdemocracia*. Madrid: Taurus.

Un altre estudiós reconegut de la democràcia, Charles Tilly, analitzava aquest fenomen des d'una perspectiva comparada, aportant referències tan variades com els casos de França, Kazakhstan, Veneçuela o Espanya. Des d'aquesta mirada panoràmica a l'evolució de la democràcia, el professor de la Universitat de Colúmbia ens recordava que:

La democratización es un proceso dinámico que siempre permanece incompleto y corre permanentemente el riesgo de inversión, de desdemocratización. Procesos relacionados estrechamente, moviéndose en direcciones opuestas, producen democratización y desdemocratización.²

En tot cas, més enllà de les explicacions contextuais i de les derivades desdemocratitzadores, la crisi del petroli de 1973 va comportar un intens debat sobre una nova realitat que resultava incomprensible per als optimistes hereus de l'estat del benestar clàssic. Aquella fórmula que havia resultat màgica durant els Trenta Gloriosos, de sobte havia deixat de funcionar i ho feia sense donar explicacions, provocant un desconcert notable, sense oferir alternatives. Si insistíem a mantenir les fites socials assolides, perjudicaven l'economia i restringíem la disponibilitat de recursos que es necessitaven per mantenir el model en marxa. Si, en canvi, apostàvem per les polítiques econòmiques d'oferta que afavorien la competitivitat i el creixement econòmic, llavors calia assumir dolorosos sacrificis socials. Una tensió insuportable. Calia trobar culpables i buscar solucions; i els culpables van aparèixer de seguida.

La primera culpabilitat de la crisi de l'estat del benestar es va assignar a la burocràcia. L'estat del benestar, més enllà de les institucions democràtiques modernes, s'havia convertit en una enorme maquinària administrativa. Una administració pública voraç que no parava de créixer i que s'havia construït a partir de les premisses del model organitzatiu ideat per Max Weber a finals del segle XIX. Un model obsolet i desfasat que explicava el col·lapse del moment. I, un cop assignada la culpa a les organitzacions burocràtiques gegantines i desmesurades, la solució apareixia de manera natural i s'expressava a través de la necessitat urgent de reduir i millorar el funcionament de les burocràcies públiques. És a dir, fent ús de l'argot dominant de l'època, privatitzar i modernitzar.

Gairebé simultàniament, tot i que d'entrada de manera més tímida, es va identificar un segon culpable. Es tractava d'un vell conegut per als lectors d'aquest text. Ens referim a la mateixa democràcia moderna o, si es

2 Tilly, Ch. (2010). *Democracia*. Madrid: Akal.

vol ser més precís, a les greus dificultats de governar-nos a través d'unes democràcies electorals que semblaven cada cop més ineficients. Com a resposta, inicialment més temptativa que decidida, va irrompre el terme *governança*, al qual més endavant s'hi va afegir l'adjectiu *democràtica*. Aquesta solució va prometre adaptar les maneres de governar a les complexitats dels nous temps globals, però ha esdevingut més una aspiració teòrica que no pas una alternativa efectiva. A les proclames privatitzadores i modernitzadores de l'Administració pública s'hi sumaven —potser de manera poc coherent— les promeses de la governança democràtica.

Organitzarem el capítol al voltant d'aquestes dues parelles de culpables-solucions. Abans, però, hem de subratllar com, a diferència de l'anàlisi que proposàvem en el capítol anterior, ara ens estem referint als enemics interns de la democràcia. Des de les darreres dècades del segle xx, allò que ens preocupa ja no són les amenaces totalitàries, sinó els perills que emergeixen del funcionament de les institucions administratives i governamentals de les democràcies modernes. La batalla ja no es produeix a camp obert, sinó en els laberíntics despatxos d'unes institucions públiques cada cop més discutides i més desacreditades.³

La doble parella de culpables-solucions també respon a un doble diagnòstic en relació amb la crisi de legitimitat que, sobretot a partir dels anys vuitanta, afecta les democràcies occidentals. D'una banda, una crisi respecte als *inputs* del sistema; és a dir, una insatisfacció manifesta amb els vímets del model polític i administratiu. Allò que no funciona són els ingredients del sistema democràtic: els parlaments no fan la seva funció, els partits polítics han perdut el nord, els representants polítics no ens representen, la divisió de poders està encallada, la teranyina administrativa és paralitzadora i el sistema electoral es mostra incapaç de reflectir les posicions i els interessos de la ciutadania. Tenim, doncs, la maquinària democràtica greument avariada.

D'altra banda, la crisi de legitimitat democràtica també es pot interpretar a partir dels dèficits en els *outputs* del sistema. És a dir, allò que el sistema governamental ofereix en forma de polítiques públiques al conjunt de la societat no genera els impactes esperats. Les polítiques públiques, per incompetència o per impotència, mostren llastimosament la seva incapacitat per resoldre els problemes d'una ciutadania que observa, indignada, com els governants fracassen en la missió que se'ls havia assignat. De manera ineficient i incompetent, la política democràtica

3 Alguns autor es refereixen explícitament a aquest no estat d'ànim que converteix la política en el problema i no en la resposta: Crick, B. (1982). *In Defense of Politics*. Chicago: Chicago University Press; Hay, C. (2007). *Why we Hate Politics*. Londres: Polity.

cada cop és menys capaç de complir amb les seves promeses. Potser la maquinària encara es posa en funcionament; però és clar que ha perdut l'orientació i ja no ens porta enlloc.

Quan la crisi se situa en els *inputs*, la resposta es troba en l'arquitectura administrativa; mentre que, quan la crisi afecta els *outputs*, la solució caldrà buscar-la en el model democràtic de govern. Amb altres termes, uns situen l'èmfasi en l'eficiència (administrativa), mentre que a d'altres els preocupa sobretot la intel·ligència (democràtica). Tot seguit, desgranarem amb més detall aquests dos enfocaments, sense els quals no podem entendre el context que determina les tensions democràtiques del nou mil·lenni.

La burocràcia és culpable, la resposta és la Nova Gestió Pública

Avui és gairebé rutinari considerar la burocràcia com una mena de degradació organitzativa de la qual se'n deriven tots els mals. El mateix terme serveix tant per desqualificar el funcionament d'unes institucions inoperants com per desacreditar els comportaments i les competències de les persones que hi treballen, els buròcrates. Sense voler posar ni treure raons a aquestes percepcions, s'ha anat imposant una mirada convençudament despectiva i s'ha consolidat una opinió molt negativa d'allò que anomenem les burocràcies públiques. La sentència va ser —i encara ho és— molt clara i contundent: la burocràcia és culpable.

Però no sempre hem vist la burocràcia amb tanta desconfiança. De fet, els millors anys dels estats del benestar es van fonamentar sobre els pilars d'unes estructures organitzatives imponents d'arrels weberianes. La burocràcia, en aquell moment, no era el problema, sinó la forma més adequada per construir les administracions que —amb un èxit indiscutible— es convertirien en proveïdores dels serveis sanitaris, educatius o socials dels estats del benestar. La burocràcia assegurava l'eficiència i garantia la igualtat en l'accés a un volum cada vegada més gran de prestacions, serveis i infraestructures. Sense burocràcia, l'estat del benestar només era una idea; amb ella, es va materialitzar.⁴

No va ser, doncs, fins a la dècada dels vuitanta quan es va anar imposant una visió nítidament pejorativa de la burocràcia. Aquest model organitzatiu ja no proporcionava els pilars fermes que suportaven l'edifici de l'estat del

4 Alguns autors de referència mostren aquesta aproximació més neutral, fins i tot positiva, a la burocràcia: Du Gay, P. (2000). *In Praise of Bureaucracy*. Londres: Sage. Beetham, D. (1993). *Bureaucracy*. Londres: Open University.

benestar. Més aviat es percebia com una forma organitzativa que corcava els seus fonaments. Un dinosaure d'altres temps. Una bèstia prehistòrica que es movia amb lentitud i inseguretat, sense la velocitat i l'agilitat que exigia la nova etapa. Alguns analistes van emprar els arguments de la tesi del parasitisme, segons els quals una burocràcia desfasada estava xuclant la sang i l'energia a la societat. La burocràcia era quelcom similar a un paràsit que no ens permetia ni créixer ni adaptar-nos als nous temps. També es detectava una connexió perversa entre una burocràcia cada cop més paternalista i una ciutadania cada vegada més infantilitzada. L'Administració pública era un enginy que s'ocupava de tot, que resolva tots els problemes i que, consegüentment, anestesiava les responsabilitats individuals i les iniciatives socials. El miracle de l'estat del benestar havia resultat ser una mena d'opiàci.

Sigui quin sigui el raonament més adequat, tothom semblava coincidir en l'efecte negatiu que la burocràcia exercia sobre el progrés econòmic i el benestar social.⁵ Calia desactivar aquesta situació, i les primeres alternatives van aparèixer en el context neoliberal que s'inaugurava de manera oficial l'any 1979 amb l'elecció de Margaret Thatcher com a primera ministra de la Gran Bretanya. Poc més tard, l'any 1981, Ronald Reagan va arribar a la Presidència dels Estats Units i es va unir a la croada contra la burocràcia pública iniciada per la *dama de ferro*. Un dels focus més rellevant de les polítiques neoliberals dels anys vuitanta es va situar en la imprescindible transformació de les administracions burocràtiques; apostant per solucions mercantilitzadores i per incorporar les competències empresarials en un sector públic que, en part, calia desmantellar i, en part, modernitzar. Aquest llibre no és el lloc on revisar detalladament ni les iniciatives privatitzadores ni les transformacions gerencials,⁶ de manera que només oferirem algunes pinzellades que ens permetran establir un vincle amb allò que ara ens interessa, la democràcia.

Referint-nos, en primer lloc, a les transformacions gerencials, podem constatar la presència de la seva retòrica des dels anys vuitanta fins a l'actualitat. En contrast amb les aproximacions administrativistes clàssiques que posaven l'èmfasi en les normes, els procediments, les jerarquies o els controls, va emergir un vocabulari renovat i exuberant que proposava omplir les organitzacions públiques de direccions per objectius, plans estratègics, acreditacions de qualitat, indicadors d'impacte, estructures gerencials i contractes programa. Un vocabulari desconegut fins al moment, almenys

5 Clarke, J., Gewirtz, S. i McLaughlin, E. (2000). *New Managerialism, New Welfare?* Londres: Open University: Sage.

6 Ho he analitzat amb més detall a Brugué, Q. (2023). *Organizaciones que saben, organizaciones que aprenden*. Madrid: INAP:

en el sector públic, que demostrava fins a quin punt s'estaven reinventant les formes d'administrar els assumptes públics. Per uns es tractava d'impulsar models postburocràtics,⁷ d'altres feien referència a les aportacions de l'excel·lència organitzativa,⁸ mentre que, des del punt de vista acadèmic, es va imposar l'etiqueta de la Nova Gestió Pública.⁹ En tot cas, davant del problema de la burocràcia, aquesta aposta gerencial era la solució que hauria de permetre'ns fer front a la crisi de l'estat del benestar:

Managerialism is a set of beliefs and practices, at the core of which burns the seldom-tested assumption that better management will prove an effective solvent for a wide range of economic and social ills.¹⁰

El gerencialisme, però, en la seva vocació de transformar el funcionament de l'Administració, barreja dos ingredients que, de fet, no combinen massa bé. Expressant-ho d'una manera excessivament banal, sembla apostar tant per assegurar que les organitzacions «suaran la camiseta» com per creure en els efectes benèfics del «bon rotllo» organitzatiu. Així, d'una banda, s'assumeix que el problema de la burocràcia és la manca d'un sistema d'incentius adequat que premii els esforços i penalitzi les negligències. A diferència d'allò que passa en el sector privat, on aquells que treballen més i competeixen millor obtenen més beneficis, a l'Administració pública les accions no generen conseqüències. Aquesta referència mítica

-
- 7 Barzelay, M. (1992). *Breaking Through Bureaucracy. A New Vision for Managing in Government*. Berkeley i Los Angeles: University of California Press; Hecjksheer, C. i Donenellon, A. (ed.) (1994). *The Post-Bureaucratic Organization*. Londres: Sage.
- 8 Peters, T. J. i Waterman, R. H. (1984). *In Search of Excellence. Lessons From America's Best-Run Companies*. Nova York: Harper & Collins; Osborne, D. i Gaebler, T. (1992). *Reinventing Government*. Massachusetts: Addison Wesley Publishing.
- 9 Flynn, N. (1997). *Public Sector Management*. Londres: Prentice Hall-Harvester Wheatsheaf. Hood, C. (2000). *The Art of the State. Culture, Rhetoric and Public Management*. Oxford: Clarendon Press; Lane, J. E. (1993). *The Public Sector*. Londres: Sage. Metcalfe, L. i Richards, S. (1990). *Improving Public Management*. Londres: Sage.
- 10 Pollitt, C. (1993). *Managerialism and the Public Services*. Oxford: Blackwell Publishers.

a uns competidors esforçats i implacables va portar a Clarke i Newman a utilitzar l'eloqüent expressió *macho management*.¹¹

D'altra banda, també es considera que l'obsessió burocràtica per gestionar els organigrames i els procediments provoca una imatge estàtica i fixada de les organitzacions que, per consegüent, genera rigideses intolerables en entorns cada cop més incerts i volàtils. De manera alternativa, les organitzacions anomenades excel·lents serien aquelles que haurien traslladat l'èmfasi de les estructures i els protocols als valors i a les persones; ja que en aquests contextos canviants el que és fonamental són els propòsits i els compromisos. Per tant, la solució es trobava en el «bon rotllo»; és a dir, en el fet de compartir valors i establir relacions de col·laboració amb les persones que formen el conjunt de l'organització. Uns arguments que aterririen a la realitat institucional en forma de plans estratègics i plans de qualitat.

Sense allargar-nos més en aquestes transformacions gerencials, sembla evident que la majoria de les administracions públiques, també les catalanes, s'han vist submergides des de fa gairebé mig segle en una transformació que, tanmateix, ha estat més retòrica que efectiva. Com explica Carles Ramió,¹² es tracta d'una modernització que hauria d'afectar més a la cultura organitzativa que a les seves estructures, i això no s'ha produït. Les resistències culturals al canvi s'han mostrat poderoses, de manera que hem estat testimonis de la proliferació de plans estratègics, plans de qualitat, direccions per objectius i sistemes d'indicadors; però amb un impacte nul o molt modest sobre les dinàmiques reals de les nostres administracions.

En segon lloc, la transformació gerencial es va complementar —potser de manera més visible i efectiva— amb iniciatives destinades a reduir el sector públic. Ens estem referint a les privatitzacions que tant entusiasme i tanta polèmica van despertar a partir dels anys vuitanta. Un terme, però, que cal usar amb cautela, perquè sota la seva ombra s'aixopluguen significats múltiples i diversos. «Privatitzar» és un concepte paraigües que implica passar del que és públic al que és privat, però assumint que aquest trànsit es pot produir en dimensions diferents. Ara, ens fixarem en dues d'aquestes dimensions: aquella privatització que afecta la regulació dels béns o serveis (de l'autoritat pública al mercat privat) i aquella que es refereix al model de prestació (del monopoli a la competència).

D'entrada, podem utilitzar el cas espanyol per exemplificar el procés de desregulació amb el qual es va iniciar l'onada privatitzadora. Una onada

11 Clarke, J. i Newman, J. (1997). *The Managerial State*. Londres: Sage.

12 Ramió, C. (2022). *Burocracia inteligente. Guía para transformar la Administración pública*. Madrid: Catarata.

provocada per la crisi del model industrial dominant fins a la dècada dels setanta i que va afectar un conjunt d'empreses obsoletes que estaven, de manera potser sorprenent, en mans de l'Estat. Unes empreses que van ser liquidades o, eventualment, traslladades al sector privat. Aquesta onada es va produir durant el govern de Felipe González, qui va haver de lidiar amb el tancament d'empreses dedicades a la producció naval, siderúrgica o automobilística. Recordem que Seat era una empresa estatal en fallida que es va vendre al sector privat pel preu simbòlic d'una pesseta. Més tard, ja sota el govern de José Maria Aznar, les empreses privatitzades no van ser les perdedores de la crisi industrial, sinó grans conglomerats empresarials exitosos dedicats a les telecomunicacions, les energies o les infraestructures. Mentre Felipe González va protagonitzar una polèmica privatització amb costos econòmics, socials i polítics elevats; Josep Maria Aznar va ingressar enormes quantitats de diners venent empreses estratègiques i amb projecció de futur. Avui, ningú qüestiona la privatització de Seat, però potser desperta més dubtes no disposar d'un control públic més gran sobre l'energia o les comunicacions.

Tanmateix, des de la perspectiva democràtica potser ens interessin més aquelles privatitzacions que, en realitat, no fan referència tant al fet de desregular un sector d'activitat econòmica com a la voluntat de fer ús de la lògica mercantil per introduir competitivitat en la forma d'operar dels serveis públics.¹³ En aquest sentit, darrere de la privatització dels serveis públics proveïts burocràticament per l'estat del benestar hi ha un argument senzill que ha estat capaç de seduir una part majoritària de la societat. Un argument segons el qual el problema del sector públic rau en el fet que les accions no generen conseqüències; és a dir, que l'esforç i la bona feina no proporciona cap recompensa i, més important, que ni de les males pràctiques ni dels mals resultats se'n deriva cap penalització. Si treballar bé o treballar malament no comporta cap conseqüència, llavors té sentit el mite del funcionari que se'n va a esmorzar. Per això, cal superar la situació desmotivadora de monopoli des de la qual operen els funcionaris públics per impulsar una competència estimuladora que, ara sí, assegurarà la millora del seu rendiment.

A partir d'aquest argument, doncs, es reclama la necessitat de dotar l'enorme maquinària burocràtica pública d'un sistema d'incentius semblant al que genera la mà invisible del mercat. Les empreses privades veuen com els esforços per ser més competitives i satisfer millor les demandes dels seus clients generen recompenses econòmiques; mentre

13 Donahue, J. D. (1991). *La decisión de privatizar*. Barcelona: Paidós; Walsh, K. (1995). *Public Services and Market Mechanisms. Competition, Contracting and the New Public Management*. Londres: Macmillan Press.

que la manca de capacitat per competir les condemna a pèrdues i, potser, fins i tot, al tancament. La proposta privatitzadora dels anys vuitanta i noranta buscava generar aquesta pressió sobre el sector públic i, d'aquesta manera, augmentar la seva competitivitat.¹⁴ Per aconseguir-ho, s'han utilitzat diferents mecanismes, com ara l'externalització competitiva, els quasi-contractes o fórmules diverses per oferir possibilitats d'elecció als usuaris de determinats serveis. No entrarem ara en aspectes tècnics d'aquests instruments; però sí que hem de destacar el fort impacte que han tingut sobre les administracions públiques durant les darreres dècades.

Les administracions catalanes també han estat inundades per aquesta onada privatitzadora. Els exemples serien molt variats, però podríem referir-nos a tres iniciatives tipus: la fugida del dret públic (com observem, per exemple, en l'aclaparadora presència d'entitats del tercer sector en la prestació dels serveis socials), l'externalització competitiva d'una enorme varietat d'activitats (per exemple, incorporant a grans empreses en la gestió de les residències de gent gran o de la neteja de les nostres ciutats) i, també, la internalització de la competència en el mateix sector públic (a través, per exemple, dels anomenats contractes programa o de les zonificacions escolars que permeten a les famílies certa capacitat per escollir les escoles dels seus fills). Un conjunt d'iniciatives amb resultats ambivalents, ja que poden haver propiciat millores en l'eficiència d'alguns serveis, alhora que han tendit a precaritzar-los i debilitar-ne el control democràtic. En aquest sentit, bona part dels problemes que van patir les residències per a les persones grans durant la pandèmia es poden relacionar amb les conseqüències d'un model de contractació competitiva que, per tal d'escollir les ofertes més econòmiques, va afeblir dramàticament la capacitat d'enfrontar-se a la covid-19.

Sigui com sigui, els impactes de les lògiques gerencials i de les accions privatitzadores han estat molt rellevants i no s'han limitat a l'àmbit de l'Administració pública. Les seves conseqüències també s'han deixat notar en el model de democràcia, ja que s'ha anat imposant la idea que els estímuls competitius podrien ser preferibles a les votacions, a l'hora de determinar què és allò que esperem dels governs i de les administracions públiques. Les prestacions i les polítiques públiques dels estats del benestar responien a compromisos ètics i polítics; mentre que des de finals del segle xx sembla més adequat que l'arquitectura de les seves actuacions respongui a criteris mercantils. Durant el període thatcherista, per exemple, es repetia amb insistència el lema de la triple E: economia, eficiència i eficàcia. No es feia

14 Vaillancourt, P. (2003). *The Competition Paradigm*. Londres: Rowman & Littlefield Publishers.

cap referència a la solidaritat, a la igualtat o a la justícia; perquè el que havia de salvar-nos de la crisi no eren proclames morals, sinó millores concretes i tangibles en el funcionament de l'aparell administratiu.

En aquest sentit, durant el mandat de la *dama de ferro* es van popularitzar alguns conceptes molt significatius pel que fa als seus impactes sobre la democràcia. D'una banda, diversos autors van començar a utilitzar el terme *democràcia d'accionistes*¹⁵ per referir-se a la preferència per un nou sistema en el qual els petits propietaris haurien de substituir els votants individuals. El problema de la democràcia s'expressava en termes d'una espiral de demandes formulades des de la irresponsabilitat d'aquells que es despreocupaven pels costos i només esperaven veure com les seves expectatives se satisfien. En una democràcia d'accionistes, en canvi, la responsabilitat es derivaria de manera automàtica del fet de compartir propietat i, per tant, d'interessar-se no només del que obtenim, sinó, sobretot, per com es gasten o malgasten els recursos. Uns recursos que ja no es perceben com d'un col·lectiu abstracte sinó dels quals en som almenys parcialment propietaris. Així, quan el que es reparteix a través de les polítiques de l'estat del benestar es percep com a propi, ràpidament s'activen les preocupacions sobre l'economia, l'eficiència i l'eficàcia en l'ús dels recursos públics. Es tractaria, doncs, d'incorporar la pressió del mercat a allò que es considera com la immensa i irresponsable disponibilitat de recursos per part de l'Estat.

En aquest escenari neoliberal, la política abaixava el cap davant l'economia, s'imposava el que es va popularitzar com el *rolling back the state*; és a dir, el replegament d'un estat excessiu davant les promeses salvadores de l'eficient i invisible harmonia del mercat.¹⁶ En el nou escenari, els insaciables usuaris de serveis públics se substituirien per uns petits accionistes que, per tant, es mourien més per càlculs d'interessos particulars que per preferències morals o abstraccions col·lectives. L'essència comunitària de la democràcia amenaçada ja no només per l'individualisme liberal sinó, més agressivament, per un format neoliberal que aspirava que les persones deixéssim de ser usuàries i portadors de drets de ciutadania per convertir-nos en propietaris i

15 Gamble, A. (1997). *Stakeholder Capitalism*. Londres: Macmillan.

16 Gamble, A. (1988). *The Free Economy and the Strong State. The Politics of Thatcherism*. Londres: Macmillan Press; Loney, M. i altres (1991). *The State or the Market. Politics and Welfare in Contemporary Britain*. Londres: Open University Press. Self, P. (2000). *Rolling Back the Market. Economic Dogma and Political Choice*. Londres: Macmillan Press.

en clients.¹⁷ Un model que esperava que les demandes privades substituïssin les aspiracions col·lectives. Margaret Thatcher ho va expressar amb contundència a través d'una frase cèlebre: «Societat? No existeix tal cosa». El pensador conservador Michael Oakeshott també s'hi referia quan ens recordava que tothom té dret a perseguir els seus somnis personals, però que hauríem de negar als governants la capacitat de somiar per compte nostra. El risc de permetre-ho, segons aquest autor, és que els somnis col·lectius dels governants acabin convertint-se en malsons individuals.¹⁸

Tal com començava aquest apartat, la burocràcia gegantina era el problema que calia abordar des d'una transformació profunda de les administracions públiques. Un diagnòstic i una resposta que, a part de construir-se sobre els pilars de la competència i la gerencialització, primer han provocat el descrèdit de la política i, tot seguit, la insatisfacció democràtica. Incapacitada per operar amb eficiència, la política havia de deixar pas a un nou model d'emprenedors competitius; mentre que la democràcia es mostrava intolerablement lenta davant la rapidesa i l'agilitat del mercat. De fet, el discurs de la Nova Gestió Pública arribava impregnat d'una aposta per la despolitització i una preferència clara per les certeses del coneixement expert.

En termes de Margaret Cannovan, aquesta primera resposta a la crisi de l'estat del benestar posava l'accent en l'ànima pragmàtica de la democràcia. Ni la política ni la democràcia aconseguen adoptar les decisions adequades, de manera que s'optava pels automatismes del mercat i per la tecnocràcia. Des de la frustració i el desconcert davant la crisi de l'estat del benestar es reclamava un coneixement segur i objectiu; una episteme que no es basava ni en les opinions del poble ni en els càlculs tàctics dels polítics. Com pensava Plató, s'esperava que els governants fossin més savis que demòcrates, reis-filòsofs legitimats cognitivament. En una formulació més recent, i probablement més moderada, Estlund es referia als requisits d'una democràcia procedimental,¹⁹ mentre que Rosanvallon apostava per

17 Brugué, Q. (2012). *És la política, idiotes*. Girona: Papers amb Accent; Ovejero, F. (2013). *Idiotas o ciudadanos. El 15-M y la teoría de la democracia*. Madrid: Montesinos. Cohen, D. (2013). *Homo economicus, el profeta (extraviado) de los nuevos tiempos*. Barcelona: Ariel.

18 Oakeshott, M. (1991). *Rationalism in Politics*, Indianapolis: Liberty Fund, citat a Vergés, J. (ed.) (2007). *Cons i neocons: el rerefons filosòfic*, Girona: Documenta Universitària.

19 Estlund, D. (2008). *Democratic Authority. A Philosophical Framework*. Princeton: Princeton University Press.

ampliar el domini de les decisions no polítiques²⁰ i Pettit reclamava una república basada en la raó.²¹

En qualsevol cas, sembla obvi que s'imposa la idea d'una democràcia despolititzada. Una idea que devalua la mateixa noció de democràcia, que només es pot entendre com l'adjectiu que qualifica un substantiu: la política. Si repudiem el substantiu, què és el que hauria de ser objecte de la democratització? On queda el concepte de democràcia? Nadia Urbinati, ja citada anteriorment, defineix com a *desfiguració epistèmica* aquest procés simultani de despolitització i tecnificació. Un procés que, des del seu punt de vista, suposa una de les principals amenaces a la democràcia. Posant èmfasi en la racionalitat tecnocràtica i en el coneixement expert, aquesta desfiguració de la democràcia pretén superar el mandat inconsistent de les opinions públiques i impulsar el mite del govern professional, solvent i despolititzat. Tornarem sobre aquest tema en el capítol següent.

L'exercici de la democràcia resultava molest i, per tant, s'optava per una fórmula que funcionava alliberada de les disputes, els desacords i les deliberacions. També de la incertesa i de la incompetència que inevitablement caracteritza les decisions polítiques. Jason Brennan, professor a l'Escola de Negocis de la Universitat de Georgetown, ha estat un influent i acalorat defensor d'aquestes idees. En un llibre provocador, *Contra la democràcia*, exposa amb contundència el seu punt de vista:

In general, the best places to live right now are liberal democracies, not dictatorships, one-party governments, oligarchies, or real monarchies. Yet this does not show democracy is the ideal or even best feasible system. And even if democracy turns out to be the best feasible system, we might be able to improve it with less participation. [...] In this book, I won't try to convince you there is for sure a better alternative.²²

Efectivament, aquest autor afirma que les decisions dels experts són una bona alternativa i que, sens dubte, generaran millors resultats que els derivats de confiar en la participació democràtica d'una ciutadania formada per persones mediocres. El seu argument és una impugnació democràtica en tota regla, ja que parteix de la premissa que els votants són

20 Rosanvallon, P. (2007). *La contrademocràcia. La política en la era de la desconfianza*. Buenos Aires: Manantial.

21 Pettit, P. (2004). Depoliticizing Democracy a *Ratio Juris*, vol. 17, núm. 1, p. 52-65.

22 Brennan, J. (2016). *Against Democracy*. Princeton: Princeton University Press.

irracionals i ignorants. I, sobretot, que continuaran instal·lats còmodament en la irracionalitat i la ignorància perquè la democràcia no els ofereix cap incentiu per deixar de ser-ho. Davant d'aquest fet incontestable, Brennan observa que els politòlegs tendeixen a pensar que el que necessitem és que la ciutadania parli, perquè tot parlant superi la seva irracionalitat i la seva ignorància. Ell, en canvi, considera que aquesta recomanació només farà que les coses empitjorin; ja que les decisions col·lectives utilitzaran la conversa ciutadana per impregnar-se d'irracionalitat i ignorància.

Brennan ens situa, doncs, a l'extrem pragmàtic de la doble ànima democràtica. Una posició desequilibrada des de la qual podem apostar per un eficientisme tan despullat i tan fred que acabi congelant la democràcia. Una aposta que arriba acompanyada d'arguments convinents i que encaixa perfectament en un entorn de descrèdit de la política, però que es converteix en una bomba de rellotgeria que pot fer esclatar el mateix cor de la democràcia. Així doncs, davant d'aquesta deriva, cal recordar que la democràcia no es legitima pel fet d'assolir la veritat. Més aviat, amb una frase de Hirschman, «l'única virtut essencial de la democràcia és l'amor per la incertesa».²³

Prendre decisions errònies no és una debilitat democràtica, sinó la seva fortalesa. La democràcia es basa en la diversitat de punts de vista, en el conflicte entre ells i, finalment, en la construcció de respostes sempre imperfectes i revisables. Ho hem d'assumir o, d'altra manera, la democràcia queda en suspens per culpa d'una ciutadania espantada que tradueix les seves pors en exigències histèriques de certesa. La democràcia, en canvi, reclama una ciutadania valenta, capaç d'entendre els límits de les decisions col·lectives.

La democràcia, per tant, no pot sobreviure als imperatius d'una tecnocràcia que expressa veritats indiscutibles. Sense negar la importància i la necessitat del coneixement expert, la democràcia reclama diàleg i interacció. Més que objectivitat tècnica, la democràcia exigeix una obertura permanent a una comunitat plural i diversa. La democràcia, en definitiva, només es pot desplegar en un entorn polític i polititzat; en un escenari on les certeses dels experts deixin pas a la incertesa derivada de la multiplicitat de posicions i de l'encavalcament de veus. Amb paraules de Nadia Urbinati:

²³ Hirschman, A. O. (1986). On Democracy in Latin America a *New York Review of Books*, maig, núm. 10.

In sum, democracy pertains to liberty, not truth. It is better than any other regime not because it produces good decisions but because it allows us to feel directly responsible for the decisions we make and do so by using the same procedures in order to make decisions that all of us obey. [...] Political decisions are, most of the time, decisions on issues that are very controversial, not only or mainly on problem-solving kind of issues.

Finalitzem aquest apartat amb dues conclusions. D'una banda, la resposta modernitzadora i privatitzadora a la crisi de l'estat del benestar no ha resultat ser tan miraculosa com prometia. Com veure'm tot seguit, la solució gerencial pot haver augmentat l'eficiència en la prestació dels serveis públics, però no ha assolit la intel·ligència imprescindible per aconseguir l'eficàcia en les polítiques públiques. En realitat, si pensem —amb Aristòtil— que la democràcia és una forma sàvia de governar-nos, potser fins i tot hem acabat perjudicant la capacitat d'oferir respostes sàvies als reptes del segle XXI. Així, els impactes despolititzadors i desdemocratitzadors de la desfiguració epistèmica iniciada als anys vuitanta podria haver agreujat la crisi global a la qual ens referíem a l'inici d'aquest capítol. En el següent apartat, partirem d'aquesta valoració negativa dels resultats aconseguits per la Nova Gestió Pública i analitzarem la resposta alternativa, tampoc no massa exitosa, de la governança democràtica.

Els polítics són els culpables, la resposta és la governança democràtica

Les respostes gerencials i tecnocràtiques no van aconseguir solucionar la crisi de l'estat del benestar sinó que van agreujar el malestar democràtic. Potser, per ser més justos, hauríem de matisar i reconèixer que, al costat del fracàs de la seva promesa de recuperar el miracle del benestar i el creixement, també van assolir alguns èxits. La Nova Gestió Pública va servir, en alguns casos, per millorar l'eficiència en la prestació de determinats serveis públics. L'exemple de l'Agència Tributària espanyola és molt il·lustratiu i ens mostra com la transformació de la seva naturalesa jurídica (de direcció general a agència), la incorporació d'estratègies gerencials i l'aplicació intensiva de les noves tecnologies van millorar de manera molt destacada el servei de suport de què avui gaudim quan hem de fer la nostra declaració de renda. Ens envien les

dades, ens ofereixen diversos punts de suport per omplir els formularis i, si ens han de tornar diners, la devolució es fa en qüestió de dies. Tot i que això no agrada a tothom, també cal reconèixer que disposen d'una informació ingent i detallada sobre les nostres finances.

Tanmateix, la possible satisfacció que podria generar la prestació eficient d'aquest servei no s'acostuma a traduir en una satisfacció similar pel que fa a la política fiscal. Una política que, en funció de la nostra perspectiva, observem com incapaç de generar els recursos que necessitem o com una maquinària extorsionadora que es queda amb una part indecent dels nostres ingressos. El mateix passa en altres àmbits. Podem estar satisfets amb la rapidesa i comoditat dels procediments de matriculació i, alhora, manifestar-nos en contra d'una política universitària que augmenta els costos dels estudiants i no s'orienta prou a la transferència social. Podem estar millorant les prestacions per fer front a emergències socials i, simultàniament, considerar que les polítiques socials fracassen en els seus intents de construir una societat més justa i amb capacitat per garantir el benestar del conjunt de la població. O podem estar gestionant amb eficiència una planta dessalinitzadora, alhora que la nostra política climàtica resulta incapaç de garantir un futur sostenible.

En definitiva, la Nova Gestió Pública ha estat capaç de millorar l'eficiència dels serveis públics; però continuem desplegant polítiques públiques ineficaces, sense capacitat per abordar els reptes d'unes societats cada cop més complexes. Gestionem, però som incapaços de transformar. Podem millorar els serveis que oferim a la ciutadania, però ens mostrem impotents a l'hora d'incidir en una realitat que ens planteja desafiaments que ens sobrepassen. Uns fracassos que la literatura ha analitzat a partir del concepte de *policy failure*.²⁴

A més a més, aquesta valoració ambivalent dels resultats de la Nova Gestió Pública explica que ens traslладem de les modernitzacions administratives a les preocupacions governamentals. Com ja afirmàvem a la introducció del capítol, el nou diagnòstic posa l'èmfasi en les dificultats dels governs a l'hora de generar uns *outputs* (unes polítiques públiques) amb capacitat per solucionar els problemes desbordants de les societats actuals. Ja no es tracta només d'afinar la maquinària administrativa amb novetats gerencials, sinó de dissenyar polítiques adreçades a una realitat cada cop més complexa. No es tracta de fer millor les coses, sinó de descobrir què hem de fer davant de situacions inèdites. I és en aquest

24 Bovens, M. i Hardt, P. (2011). *Understanding Policy Fiascoes*. New Brunswick: Transaction Publishers; Stone, D. (2002). *Policy Paradox. The Art of Political Decision Making*. Nova York: Norton & Company.

context on apareixen els dos àmbits de reflexió que tot seguit volem revisar. D'una banda, la introducció del terme *governança*. D'altra banda, el pas de l'eficiència tecnocràtica a la intel·ligència deliberativa. Ambdós àmbits es fonen en un ampli espai d'intersecció i es poden considerar com formes d'innovació democràtica. Tot seguit, ens ocuparem de la governança democràtica, mentre que en el capítol següent abordarem amb més detall l'aposta per una aproximació deliberativa a la democràcia.

Des de finals dels anys vuitanta, s'han acumulat tones de pàgines amb discussions sobre el concepte de governança i, més concretament, sobre la *governança democràtica*. Si continuem amb el plantejament de problema-solució que havíem proposat, la governança apareix com una resposta quan ens adonem que ja no som capaços de governar amb eficàcia. El fracàs en els *outputs* dels governants és la raó que ens impulsa a buscar una alternativa en la governança. Necessitem, doncs, explorar aquest concepte i, sobretot, preguntar-nos per les seves implicacions respecte a una democràcia que inicia un procés de revisió i reformulació que, com veurem més endavant, posarà l'accent en la recuperació de la dimensió deliberativa.

Abans d'abordar una definició del terme *governança*, resulta rellevant i il·lustratiu subratllar el seu vincle amb la Unió Europea (UE) i, més específicament, amb el repte d'articular una forma de governar adaptable a una realitat tan diversa i a un territori tan fragmentat com l'europeu. Podríem afirmar que la UE, en la seva lenta però progressiva evolució cap a convertir-se en una entitat política, s'ha vist forçada a reformular la manera de governar. No els quedava més remei, ja que la persistència en els models nacionals clàssics, jeràrquics i monopolistes en l'exercici del poder, portava la UE a un destí polític marcat pel bloqueig i la inoperància. Calia inventar alguna cosa diferent.

D'aquesta manera, ja als anys setanta, Jean Monnet definia la UE com «una nova forma política»;²⁵ mentre que, als inicis dels noranta, Jaques Delors s'hi referia com «l'experiència més gran de gestió d'interdependències a través d'un marc de referència comú però sense l'hegemonia de cap estat».²⁶ De fet, el mateix Delors es va referir a la UE com un objecte polític no identificat; un OPNI que era incapaç d'adaptar-se a les formes estatocèntriques dominants fins aleshores i que havia de buscar la manera d'adaptar-se a una realitat diversa i fragmentada. Mitjançant termes de Schoutete:

25 Monnet, J. (1976). *Mémoires*. París: Fayard.

26 Delors, J. (1992). Discurs del 7 setembre «London Forum on Europe and the World» a *European Documents*, núm. 1795.

6. Una crisi persistent: primers diagnòstics, respostes temptatives

En realitat, el procés d'integració europea està marcat per la relació dialèctica entre la necessària cohesió de la Unió i la igualment necessària diversitat de les parts. Això explica per què l'actual projecte europeu apareix com una complexa xarxa de relacions diverses centrades en la Comunitat, i no com una estructura uniforme i monolítica.²⁷

De les tradicionals imatges piramidals dels estats nació ens traslladaven a un escenari on múltiples nodes formaven una estructura reticular; una xarxa que, addicionalment, només podia funcionar a través d'interaccions horitzontals i col·laboratives. Es necessitava, doncs, aprendre a governar en xarxa, i la resposta a aquest repte va ser la governança. Així, la primera i més clarificadora definició de governança és aquella que la interpreta simplement com una forma de governar en xarxa. Una definició que, implícitament, arriba acompanyada d'un reconeixement d'impotència (ja no som capaços de governar des de la solitud de la cúspide de la piràmide) i, alhora, d'una aposta per una nova manera de governar suposadament molt poderosa (perquè incorpora les forces i les perspectives d'una multiplicitat d'actors). Podíem governar quan ens trobàvem en entorns simples i previsibles, mentre la governança resulta imprescindible en els nous escenaris de complexitat.

En el marc de la UE, el repte de transitar des del govern fins a la governança es va concretar en el disseny d'una democràcia que operava en un àmbit supraestatal i que s'enfrontava a la tensió entre deixar-se portar per les dinàmiques del mercat global o per l'aposta d'una democratització inclusiva i integradora. Per materialitzar la segona alternativa, la que representa la governança, autors com Painter ens proposaven recuperar la dimensió geogràfica tradicionalment oblidada de la democràcia, sense la qual resulta impossible articular democràticament la diversitat social i territorial de l'escenari europeu.²⁸

Certament, la teoria democràtica dominant s'ha situat habitualment en un marc aespacial. La marginació d'aquesta dimensió s'explica pels orígens il·lustrats de la democràcia moderna, en què el paper central s'atorga a uns individus lliures, iguals i racionals. Una perspectiva individualista i racionalista del món que subratlla els principis generalistes i descarta els

27 Schoutteete, P. (2000). *The Case for Europe. Unity, Diversity and Democracy in the European Union*. Londres: Lynne Rienner Publishers.

28 Painter, J. (1999). *New Geographies of Democracy in Contemporary Europe* a Hudson, R. i Williams, A. (ed.). *Divided Europe. Society and Territory*. Londres: Sage.

condicionants grupals o territorials. Tanmateix, és clar que la democràcia, especialment si l'observem des de la perspectiva de la UE, ni és el mateix ni funciona igual en funció dels territoris en els quals opera i dels col·lectius que la protagonitzen. Per exemple, no és el mateix el funcionament de la democràcia en un estat centralitzat com França que en una Espanya que malda per manifestar la seva naturalesa plurinacional. Tampoc és el mateix un estat petit però lingüísticament dividit com Bèlgica, que un estat territorialment ampli i lingüísticament homogeni com Alemanya.

En realitat, l'aspiració universalista de la democràcia és només això, una aspiració. En canvi, una perspectiva geogràfica, com la que ens proposa implícitament la governança, es pot adaptar millor a una realitat com la del segle XXI —una realitat, tornem a insistir-hi, cada cop més complexa, més diversa i més fragmentada. Mentre els governs de les democràcies modernes naixien estretament vinculats als grans, però estrictament delimitats, estat nació; la governança empenia, a finals del segle XX, el repte de traslladar la democràcia a un espai desbordat, en el qual les fronteres tant externes com internes es diluïen. Aquell territori compacte on operava el govern democràtic se substituïa per un espai esquitxat per múltiples nivells governamentals que, superposant-se i interactuant entre ells, reclamaven noves formes de governança democràtica.

Europa representava, així, el desafiament d'una mirada democràtica que no podia renunciar a incorporar la seva complexitat territorial, amb una densa trama de fronteres que generaven interseccions, complementarietats i diferències; però que, simultàniament, pretenia oferir una imatge harmònica i coordinada. Calia pensar una manera de governar aquesta realitat política alhora fragmentada i integrada, separada i unida, diversa i única. Com anem insistint, la resposta —almenys temptativament— es va trobar en el concepte de governança, definit com una forma de governar que ja no s'aplicava sobre una piràmide jeràrquica, sinó sobre una xarxa horitzontal. L'estat nació, que tradicionalment hem identificat amb el monopoli del poder, estaria perdent centralitat en un context on aquest poder —seguint la metàfora baumaniana— esdevé fluid i se'n esmuny entre els dits.

Tanmateix, també cal reconèixer que la capacitat de resistència dels tradicionals estats nació s'ha manifestat proverbial. Una inèrcia poderosa que, en tot cas, no ens impedeix observar com els estats nació moderns han deixat de ser progressivament els protagonistes únics d'un govern sòlid i compacte, i s'han convertit en un actor que ha d'operar en un entramat d'actors polítics i socials múltiples i diversos. En paraules de Jon Pierre:

6. Una crisi persistent: primers diagnòstics, respostes temptatives

Perhaps the most significant development in the advanced industrialized democracies over the past couple of decades has been the erosion of traditional bases of political power. [...] This is the background against which we should assess the growing interest in governance both as an emerging political strategy for states to redefine the role in society and, subsequently, a growing interest among social scientists in the process of state restructuring [...] The emergence of governance should therefore not, *prima facie*, be taken as a proof of the decline of the state but rather of the state's ability to adapt to external changes.²⁹

El terme *governança*, en els seus orígens, invoca una xarxa complexa d'actors que haurien de governar Europa des de les relacions i les interaccions. Una intuïció que va propiciar una allau de reflexions acadèmiques que es van expressar en termes de nova governança,³⁰ de governança multinivell³¹ o de govern en xarxa.³² En tot cas, més enllà de la terminologia i de l'animat debat acadèmic que es va obrir (i que encara no s'ha tancat), es tractava de reconèixer la dispersió del poder i de la necessitat de governar a través de relacions i equilibris. La UE exemplificava la necessitat d'aquest reconeixement, ja que necessitava descobrir una forma de governar la seva fragmentació explosiva i la seva diversitat inherent. El cas espanyol, sobretot des de la perspectiva catalana, també ens permet entendre molt bé la necessitat de governar renunciant a un únic focus de poder, incorporant la pluralitat innata d'un territori complex i diferenciat.

Així doncs, un escenari sociopolític en forma de xarxa va propiciar tant una nova manera de definir la realitat emergent com una inspiració

-
- 29 Pierre, J. (ed.) (2000). *Debating Governance. Authority, Steering and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- 30 Kooiman, J. i altres (1996). *Modern Governance. New Government-Society Relations*. Londres: Sage; Rhodes, R. A. W. (1997). *Understanding Governance. Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability*. Londres: Sage; Koiman, J. (2003). *Governing as Governance*. Londres: Sage.
- 31 Marks, G., Scharpf, F., Schmitter, P. i Streek, W. (1996). *Governance in the European Union*. Londres: Sage; Llamazares, I. i Marks, G. (1999). *Gobernación de múltiples niveles a Llamazares, I. i Reinares, F. (ed.). Aspectos políticos y sociales de la integración europea*. València: Tirant lo Blanch. Pierre, J. i Peters, G. (2000). *Governance, Politics and the State*. Londres: Macmillan.
- 32 Thompson, G. i altres (1991). *Market, Hierarchies & Networks. The Coordination of Social Life*. Londres: Sage; Marsh, D. (ed.) (1998). *Comparing Policy Networks*. Buckingham: Open University Press; Goldsmith, S. i William, D. E. (2004). *Governing by Network. The New Shape of the Public Sector*. Londres: Brookings.

per a noves teories governamentals. El govern en xarxa —la governança— es va convertir en una de les principals línies de reflexió per a la ciència política. Una reflexió que emmarca la necessitat d'incorporar nivells superiors de complexitat, flexibilitat i obertura tant en la nostra disciplina com en moltes d'altres:

Es pot observar com la xarxa està substituint l'àtom com a símbol general de la ciència; mentre l'àtom representa la simplicitat, la regularitat i el tancament; la xarxa invoca la complexitat, la flexibilitat i l'obertura.³³

El concepte de governança, com hem explicat en l'arrencada d'aquest capítol, oferia una resposta alternativa a les solucions gerencials. Dues perspectives que, tanmateix, van coincidir temporalment, sovint contaminant-se de manera mútua. Alguns autors van barrejar ambdues aproximacions,³⁴ la qual cosa va obrir un debat sobre la dimensió democràtica d'un model de governança que, de fet, segons com s'interpretava, oferia respostes gerencials que apostaven per la col·laboració públicoprivada i que, simultàniament, es traduïen en una despolitització de l'acció governamental. La governança, des d'aquesta perspectiva, podia debilitar la democràcia a través d'un procés de despolitització que, a més a més, era ben rebut per una ciutadania frustrada davant les dificultats evidents dels governs a l'hora de resoldre els seus problemes i, per tant, desafecta davant la incompetència —o potser impotència— del sistema polític. Des d'aquesta perspectiva, la governança era el primer símptoma de la fragilitat que amenaçava cada cop amb més força la democràcia.

Altres autors com Sørensen i Torfing, en canvi, es preocupaven pel que anomenaven «l'ancoratge democràtic de la governança».³⁵ Des del seu punt de vista, la governança de la xarxa podia ser una oportunitat i contribuir a millorar la capacitat de governar societats cada vegada més complexes, tot i que quedava pendent preguntar-nos si aquesta governança podia ser compatible amb una voluntat d'aprofundiment democràtic.

33 Jönsson, C., Tägil, S. i Törnqvist, G. (2000). *Organizing European Space*. Londres: Sage.

34 Krogh, A. H. i Triantafyllou, P. (2024). Developing New Public Governance as a Public Management Reform Model a *Public Management Review*, <https://doi.org/10.1080/1419037.2024.2313539>

35 Sørensen, E. i Torfing, J. (2005). The Democratic Anchorage of Governance Networks a *Scandinavian Political Studies*, 28(3), p. 195-217.

Un interrogant que va preocupar tota una generació d'estudiosos i que va obrir una reflexió sobre com vincular la gestió governamental de les xarxes amb la responsabilitat dels polítics electes, amb la participació de la ciutadania o amb el que anomenaven una gramàtica democràtica.³⁶ Els mateixos Sørensen i Torfing ho resumeixen en una frase:

Governance networks are democratically anchored to the extent that they are properly linked to different political constituencies and to a relevant set of democratic norms that are part of the democratic ethos of society.

Potser un exemple ens pot ajudar a entendre millor la relació entre governança i democràcia. Pensem en un assumpte tan complex i que afecta tantes persones com l'accés a l'habitatge. Formalment, es tracta d'una competència autonòmica; però tots sabem que resulta molt difícil, si no impossible, que els responsables d'aquests governs puguin fer ús del seu poder per abordar un tema que els supera. Es necessita, d'entrada, comptar amb la complicitat d'altres nivells governamentals, des del local fins a l'estatal i probablement també l'europeu. Tampoc sembla possible abordar aquest assumpte sense tenir en compte els petits propietaris, els fons d'inversió, els gestors immobiliaris, el sindicat de llogateres o la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca. I, per acabar-ho d'adobar, costa pensar en solucions sense prendre en consideració els salaris de la població jove que vol accedir a l'habitatge, les taxes que s'apliquen a les herències, els plans urbanístics o les diferències en els preus en funció del lloc on s'ubiquin les construccions. És a dir, hem de passar d'un govern que governa —disculpeu la reiteració— des del monopoli de la competència sectorial (en aquest cas de la comunitat autònoma) a una xarxa d'actors diversos sense els quals resulta impossible afrontar el repte de l'accés a l'habitatge.

Un cop reconegut aquest escenari-xarxa, s'obren diferents interpretacions sobre el funcionament de la seva governança. D'una banda, podria ser que l'horitzontalitat i la manca d'una estructura clara de comandament propiciés

36 Hajer, M. i Wagenaar, H. (ed.) (2003). *Deliberative Policy Analysis: Understanding Governance in the Network Society*. Cambridge: Cambridge University Press; Skelcher, C. i altres (2004). *Effective Partnership and Good Governance*. Birmingham: University of Birmingham; Klijn, E. H. i Skelcher, C. (2007). "Democracy and Governance Networks: Compatible or Not? a *Public Administration*, 85(3), p. 587-608; Pierre, J. (2009). Reinventing Governance, *Reinventing Democracy? a Policy & Politics*, 37(4), p. 591-609.

una dinàmica de relacions en la qual els més forts o els que juguen millor les seves cartes condicionen les decisions que s'acaben prenent. Quan això passa, les decisions queden desancorades democràticament; és a dir, perden la referència a una autoritat legitimada electoralment i queden condicionades per una correlació de forces desvinculada de la representació democràtica. D'altra banda, però, també podríem utilitzar aquest escenari-xarxa per sumar perspectives, acumular forces i articular equilibris; multiplicant la participació de les parts i, simultàniament, retenint el poder de prendre decisions a les mans d'aquells mecanismes i d'aquelles persones que expressen la legitimitat democràtica.

Amb altres paraules, l'ancoratge democràtic exigeix que la governança no impliqui una pèrdua de poder per part dels representants polítics. La governança no hauria de generar decisions derivades d'una mena d'automatisme relacional, sinó que haurien de romandre sota el control dels representants electes —votats per la ciutadania i que funcionen a partir d'unes regles i unes conductes democràticament definides. En el debat acadèmic sobre la governança, ens hem referit a aquesta necessitat de conservar l'exercici del poder en mans dels polítics electes en termes de metagovernança. Un concepte que serveix per reclamar la necessitat d'exercir el control democràtic sobre les xarxes; una mena de regulació que imposa criteris de legitimitat democràtica a unes estructures que, altrament, es poden diluir o, encara pitjor, ser controlades pels interessos parcials dels nodes més forts i més actius. La metagovernança accepta la necessitat d'incorporar els altres en l'acció de govern; però també aposta per una forma *soft* d'autoritat que asseguri la regulació d'aquests espais reticulars; marcant els límits del procés decisonal i assumint la responsabilitat democràtica de les decisions que es prenguin. En aquest sentit, usant l'expressió de Fritz Scharpf, «Network governance always takes place in the shadow of hierarchy».³⁷

Ancorar democràticament la governança a través de l'ombra de la jerarquia és una idea tan interessant teòricament com útil per a la pràctica. La teoria democràtica ens recorda, tal com subratllàvem a l'inici d'aquest llibre, que la democràcia és una forma d'atorgar el poder al poble, però que això no significa que no s'hagi d'exercir aquest poder. I, per exercir-lo, cal dotar la democràcia d'autoritat —democràticament legitimada, és clar. En aquest sentit, massa sovint s'han simplificat les referències democràtiques en termes del poder del poble i per al poble; oblidant que l'exercici del

³⁷ Scharpf, F. (1994). Games Real Actors Could Play: Positive and Negative Coordination in Embedded Negotiations a *Journal of Theoretical Politics*, 6, p. 27-53.

govern, també del democràtic, s'exerceix inevitablement sobre el poble. Un exercici del poder i de l'autoritat indestruïble de la pràctica política i que no podem diluir en les dinàmiques i els equilibris que es puguin generar en una xarxa. Quan la governança dilueix l'exercici del poder en una teranyina de relacions espontànies, el component democràtic de les seves decisions també es dilueix. L'ombra de la jerarquia que identifica Scharpf és, doncs, la via per democratitzar les xarxes; per ancorar democràticament la governança. Sense ella, malgrat que pugui semblar el contrari, la democràcia entra al món de la fluïdesa baumaniana i s'escola entre els nostres dits fins a quedar en no-res.

Aquesta reflexió teòrica, com dèiem, també resulta molt pràctica; tal com hem pogut constatar en alguns estudis empírics recents sobre la democratització de les polítiques públiques. Amb l'objectiu d'aterrar en entorns propers, ens referirem breument a tres casos: la planificació hídrica de Catalunya en el marc de la Directiva Marc de l'Aigua (DMA) de la UE (2003-2009), la definició del pla d'equipaments penitenciaris de Catalunya (2004-2005) i, més recentment, la proposta d'una forma d'abordar el racisme immobiliari en una ciutat mitjana de Catalunya, Olot (2020-2024).³⁸ Tots tres exemples comparteixen complexitat temàtica, diversitat d'actors i interessos, un model de governança democràtica que va propiciar processos de debat públic i, finalment, una autoritat democràtica obligada a prendre les decisions finals. Només ens fixarem en aquest darrer aspecte i l'interpretarem en termes de metagovernança, d'ancoratge democràtic o d'ombra de la jerarquia.

D'entrada, cal destacar que en cap dels tres casos el govern hauria pogut adoptar una decisió sense una autoritat que, ancorada democràticament, s'imposés des d'una posició jeràrquica de poder. Aquesta afirmació no és especulativa. La DMA obligava totes les autoritats hídriques europees a discutir amb els múltiples agents la política d'aigua (governança-xarxa) i també, posteriorment, a aprovar els plans específics per cada conca abans de l'any 2006 (amb autoritat-poder). En el cas de les conques hídriques espanyoles, només l'Agència Catalana de l'Aigua va satisfer els terminis; mentre que la resta van patir el cost de la no-decisió fins una dècada més tard, quan ja estava a punt d'acabar el cicle de planificació hídric marcat per la UE.

38 Brugué, Q. (2014). Políticas públicas: entre la deliberación y el ejercicio de autoridad a *Revista Cuadernos de Gobierno y Administración Pública*, 1(1), p. 37-55; Brugué, Q., Carreras, E., Shaimi, M. i Tarragó, D. (2025). Abordar el racismo en el acceso a la vivienda desde la deliberación pública. Un estudio de caso a *Revista del CLAD reforma y democracia*, <https://doi.org/10.69733/clad.ryd.n91.a420>.

La particularitat del model de governança de l'aigua impulsat en aquell moment des de la Generalitat de Catalunya no només es fonamentava en un procés intens d'escolta i participació de tots els actors, sinó també, molt rellevant, en una assumpció diàfana de la responsabilitat de prendre la decisió final, encara que no comptés amb l'acord de tots els nodes de la xarxa. Després de les relacions, el Parlament va exercir el poder i va aprovar els plans de gestió de les conques internes de Catalunya, un exemple de metagovernança que va ancorar democràticament el procés de definició d'una política pública complexa i conflictiva.

De manera semblant, després de gairebé dues dècades sense poder inaugurar cap presó nova, l'any 2005 es va aprovar a Catalunya un pla d'equipaments penitenciaris que va propiciar la construcció progressiva de cinc nous equipaments. Veníem d'una situació de paràlisi en la política penitenciària. D'una banda, tots els factors s'alineaven per construir uns centres penitenciaris que el país necessitava i que tothom semblava voler. La Generalitat no només disposava de les competències i els recursos per construir aquests centres, sinó que tenia la voluntat de fer-ho i comptava amb el suport de la ciutadania. Tot i això, d'altra banda, cada cop que es proposava un emplaçament per a l'equipament, es generava una reacció contrària per part dels diferents agents del territori. Volien presons, sí; però no al costat de casa seva. El conegut efecte NIMBY (*Not In My Back Yard*) que a Catalunya hem traduït com l'«Aquí no».³⁹

El repte era donar resposta a una ciutadania cada cop més complexa i que, per tant, era capaç de ponderar els costos d'un equipament que, tot i ser genèricament volgut, podia afectar els preus dels seus habitatges, la dinàmica econòmica del territori o la seguretat de l'entorn. Abordar-ho, doncs, requeria relacionar-se amb una extensa xarxa d'agents, tal com es va fer durant l'any 2004 a través dels fòrums Presons i Territori. Uns espais de diàleg on, tanmateix, l'ombra de l'autoritat es manifestava amb claredat, quan assenyalava que es discutiria com integrar una presó al territori, no si els veïns de la zona volien o no aquest equipament. Aquesta decisió ni tan sols es plantejava, ja que era una decisió que s'adoptava des d'una autoritat democràticament legitimada per prendre-la, l'ombra de la jerarquia.

Finalment, un exemple interessant en l'àmbit local el trobem a Olot, quan, a partir de l'any 2020, el govern municipal va assumir el repte d'abordar un problema tan complex i delicat com el racisme en l'accés a l'habitatge. De nou, ens trobem amb un assumpte inèdit davant del qual no tenim respostes; de manera que s'assumeix la necessitat de convocar

³⁹ Nel-lo, O. (ed.) (2003). *Aquí, no! Els conflictes territorials a Catalunya*. Barcelona: Empúries.

els diferents actors involucrats (propietaris, agents immobiliaris, entitats socials, associacions veïnals, persones afectades i professionals de diferents àrees de l'Ajuntament), per tal que discuteixin la situació i utilitzin la seva mirada polièdrica per aportar possibles solucions. Aquesta aproximació, però, comptava —encara que sigui de manera no explícita— amb una metagovernança que situava tant la iniciativa com la seva possible conclusió en mans de l'autoritat municipal, escollida democràticament. Concretament, una autoritat que, d'una banda, va imposar els límits del debat (per exemple, s'exclou la possibilitat de defensar el dret inexistent a discriminar pel fet de ser propietari de l'habitatge) i, de l'altra, va assumir la responsabilitat de transformar les conclusions del procés en decisions concretes. Es va propiciar un espai en xarxa i es va apostar per un model de governança, però sota l'ombra de l'autoritat democràtica.

Més enllà dels exemples concrets, podem constatar com el debat sobre la governança, en tant que forma de respondre als reptes que s'obren a finals del segle xx, deriva en una reflexió sobre els perills i les oportunitats que desperta en termes democràtics. En situacions de complexitat desconcertant, la temptació de desbordar la política —massa lenta, feixuga i impotent— es converteix en una amenaça perillosa a la democràcia. Al contrari, quan aquesta complexitat connecta amb la necessitat d'articular relacions que intensifiquen la participació de múltiples actors podríem estar reforçant-la. D'aquesta manera, el debat sobre la qualitat democràtica de la governança implica reflexionar sobre com s'exerceix el poder o, si es prefereix, l'autoritat. Un poder que es pot diluir o reforçar si s'ancora o no als principis, als procediments i a les estructures democràtiques.

Si recapitem, hem dedicat aquest capítol a observar com la crisi de l'estat del benestar va desafiar el model de democràcia que havia acompanyat els seus millors anys. Davant la situació de col·lapse, es van generar dues respostes diferents, basades també en dos diagnòstics dispars. Ho hem repassat en les pàgines anteriors. D'una banda, la crisi s'explica per les incompetències burocràtiques, de manera que la resposta és la Nova Gestió Pública. D'altra banda, la crisi arrela en les incapacitats de la política i, per tant, la solució es troba en nous models de governança. Des de la perspectiva que m'ofereix haver estat testimoni directa d'ambdós debats i, alhora, escriure aquestes línies l'any 2025, no sembla massa arriscat sentenciar que ni la Nova Gestió Pública ni la governança en xarxa han pogut resoldre els problemes que es plantejaven ja fa cinc dècades. La complexitat ens continua angoixant i no trobem la fórmula per controlar la incertesa i la superació dels diversos reptes que ens afecten com a societat. La incapacitat d'articular una solució convincent i exitosa explica, en realitat, la persistència i l'aprofundiment dels dubtes sobre la democràcia.

A continuació, ens concentrarem en les propostes d'innovació democràtica que es van popularitzar a partir dels anys vuitanta i que, amb moments i intensitats diferents, encara ocupen els partidaris més optimistes de la participació ciutadana. Un optimisme que s'ha anat debilitant i que, fins i tot, en el context cada cop més enfrontat i polaritzat del segle XXI, s'ha transformat en una impugnació a la democràcia liberal moderna a través de noves formes de populisme autoritari i d'invocacions a una democràcia directa de caràcter plebiscitari. Dedicarem el capítol 8 a analitzar l'emergència dels nous populismes i les seves implicacions en un context en el qual s'escampa l'odi a la política i s'intensifica la desconfiança amb la democràcia.

7. De la participació ciutadana a la democràcia deliberativa

Pero, después de tantas profecías fallidas, ¿no va en interés de la ciencia social abrazar la complejidad, aunque tenga que sacrificar en parte su derecho al poder predictivo?¹

En el capítol anterior analitzàvem els límits de les respostes gerencials i de la governança en xarxa, com també les implicacions que ambdós han suposat per a la democràcia. La solució aportada per la Nova Gestió Pública es traduïa en una despolitització que buidava de sentit la mateixa democràcia. Un pas més cap al descrèdit d'una democràcia amenaçada. Quant a la governança, hem observat com s'obria un debat sobre la dimensió espacial i relacional de la democràcia, així com també sobre el seu ancoratge democràtic a través de la presència o l'absència d'allò que anomenàvem l'ombra de l'autoritat. En tot cas, ni la Nova Gestió Pública ni la governança en xarxa han servit per salvar l'estat del benestar i, continuant amb el fil argumental esgrimit en el capítol anterior, la persistència de la seva crisi es tradueix en els reptes d'una democràcia fragilitzada.

A continuació, analitzarem algunes aportacions (optimistes) que, sota l'etiqueta d'innovació democràtica, han intentat salvar la democràcia, aprofundint en la seva dimensió participativa i deliberativa. Una aposta que inicialment es formulava exclusivament en termes de participació ciutadana (democràcia participativa) i que, de manera gradual, incorporant un major rigor conceptual i una sofisticació metodològica millorada, va evolucionar cap a una reivindicació del debat públic (democràcia deliberativa). Els inicis participatius es limitaven a reclamar i reivindicar la implicació i la influència directa de la ciutadania en les decisions i les accions dels governs, mentre el desenvolupament deliberatiu va situar

1 Hirschmann, A. (2014). *Las pasiones y los intereses*. Madrid: Capitán Swing.

l'èmfasi en el diàleg com a forma de generar intel·ligència col·lectiva en la presa de decisions.

Dedicarem el primer apartat d'aquest capítol a presentar una visió panoràmica (i també crítica) de la trajectòria que hem tingut a Catalunya en termes de participació ciutadana durant les darreres quatre dècades. Després d'aquesta introducció, abordarem l'estudi de la democràcia deliberativa a partir de dos debats conceptuals: aquell que es produeix entre la racionalitat tecnocràtica i la racionalitat deliberativa, i aquell que confronta la democràcia agregativa amb la democràcia deliberativa. Aquest últim punt ens permetrà tancar amb un darrer epígraf sobre la pràctica deliberativa i, ja en el capítol següent, enllaçarem amb una teoria democràtica del populisme.

Participació ciutadana: del mite a la banalització i la clientalització democràtica

Com ja hem anticipat, de manera paral·lela a les crítiques a la Nova Gestió Pública i a les dificultats d'arrancar uns models de governança que suposaven enormes reptes institucionals, va aparèixer, paradoxalment, un desacomplexat optimisme respecte la participació ciutadana. Un conjunt de reflexions teòriques més aviat febles que prometien renovar les pràctiques democràtiques i recuperar la centralitat del *demos* en l'exercici del poder. No calia donar-hi massa voltes, ja que el diagnòstic era clar: la intermediació dels polítics professionals no funcionava i s'havia reduït fins a la irrellevància la capacitat de la ciutadania per prendre decisions, o almenys per influir-hi. La solució també era clara: la ciutadania havia de recuperar les regnes de les decisions públiques i, per fer-ho, van aparèixer múltiples mecanismes que permetien la seva presència en els processos decisionals. La participació ciutadana no era altra cosa que recuperar aquella essència democràtica segons la qual el poder estava en el poble, i aquest l'havia d'exercir.

Així, a partir dels anys vuitanta del segle passat es va detectar una autèntica fal·lera participativa, perquè la participació ciutadana es percebia com la resposta als problemes de la democràcia representativa en un context de crisi de l'estat del benestar. De fet, alguns analistes van interpretar la seva irrupció com un canvi en els termes del contracte que l'estat del benestar havia signat amb el conjunt de la ciutadania. Mentre el pacte de l'estat del benestar preveia un intercanvi entre uns governants que prometien proveir-nos de més i millors serveis públics i uns governats que

es comprometien a limitar la seva participació política al fet de votar cada quatre anys; ara s'oferia un nou pacte en el qual els governants, incapaçs de continuar proveint més i millors serveis, prometien a la ciutadania poder participar de manera continuada. Una oferta dubtosa i que ja anticipava possibles problemes de futur; però l'optimisme es va imposar.

Aquesta fal·lera participativa es va convertir en una tendència d'abast internacional i es va materialitzar sobretot en els governs municipals. A mitjans dels anys noranta, per exemple, es va guardonar l'Ajuntament de Porto Alegre (Brasil) amb el premi Hàbitat de les Nacions Unides a la innovació democràtica per la seva experiència en pressupostos participatius —una metodologia participativa que encara avui es presenta com una proposta democràticament innovadora. Al voltant d'aquesta experiència icònica, les iniciatives participatives es van estendre per Amèrica Llatina, per Europa i, amb intensitat variable, per la resta del globus. Al principi, els orígens llatinoamericans van marcar el ritme, probablement perquè es tractava d'un espai on l'estat del benestar havia tingut una presència nul·la o molt feble i on, per tant, el pacte desmobilitzador de la participació no havia impregnat tant la societat civil com en el cas d'Europa, amb una ciutadania molt més passiva a conseqüència de l'abassegadora presència de l'Estat i de les seves prestacions públiques.

Tot seguit, abordarem aquest període d'entusiasme participatiu des de l'experiència catalana, assumint que la nostra trajectòria presenta moltes similituds amb el que ha succeït en l'àmbit internacional. Cronològicament, la participació ciutadana aterra en els governs municipals a mitjans dels anys vuitanta, s'expandeix durant els noranta i la primera dècada del nou mil·lenni, desapareix després de la crisi de 2007 i, més recent, potser prenent el 15M de 2011 com a punt d'inflexió, resorgeix de les cendres amb alguna novetat, però també amb moltes inèrcies del passat. A continuació, resumirem aquesta història amb trets necessàriament panoràmics, però que ens permetran explicar tant les llums com les ombres d'aquest moment de confiança participativa i d'innovació democràtica. Una història que explicarem a partir de tres etapes: la participació en temps de bonança (1987-2007), la participació en temps d'austeritat (2007-2011) i la participació en temps de desconsort (2012-fins a l'actualitat).²

Les primeres referències a la participació ciutadana ja les trobem en els programes electorals de les eleccions locals de 1979; però no va ser fins a la dècada dels noranta que van esclatar. Unes experiències que inicialment es van concentrar en l'àmbit municipal; un espai privilegiat per la peculiar

2 Brugué, Q. (2018). Los ritmos y los tumbos de la participación ciudadana a *Cuadernos Manuel Giménez Abad*, núm. 16, p. 155-187.

coincidència de factors com ara la proximitat política, l'activisme ciutadà i la intel·ligibilitat democràtica.³ Aquestes experiències, com ja hem esmentat, també entroncaven amb agendes polítiques i acadèmiques internacionals.⁴ I només més endavant, amb la creació l'any 2003 de la primera Direcció General de Participació Ciutadana de la Generalitat de Catalunya, es van traslladar a l'àmbit autonòmic.⁵

En aquests primers anys de participació en temps de bonança, la participació ciutadana partia del reconeixement dels límits de la democràcia representativa i, simultàniament, de les possibilitats que s'albiraven a l'hora d'intensificar la presència de la ciutadania en unes decisions governamentals que els afectaven i els interessaven. Els primers passos van ser de caràcter eminentment formal, com ara permetre l'accés de la ciutadania als plens municipals, constituir els primers consells ciutadans o iniciar la redacció d'alguns reglaments de participació ciutadana. Però, a mesura que avançaven els anys noranta, també es va experimentar amb metodologies més innovadores, com ara els tallers deliberatius, els nuclis d'intervenció participativa o els pressupostos participatius.⁶ Durant aquesta etapa inicial, es va imposar una perspectiva instrumental en la qual el «com» va adquirir una forta centralitat, alhora que es va reflexionar poc sobre el «què» i el «perquè» de la participació ciutadana.

En relació amb el perquè, aquell va ser un període de poques explicacions. De fet, es donava per suposat que la participació ciutadana era bona en si mateixa i s'assumia, de manera més implícita que explícita, que les polítiques de foment de la participació responien a demandes ciutadanes. Tanmateix,

-
- 3 Subirats, J. (ed.) (2001). *Experiències de participació ciutadana en els municipis catalans*. Barcelona: Escola d'Administració Pública de Catalunya; Brugué, Q. i Vallès, J. (2005). *New-Style Councils, New-Style Councillors: From Local Government to Local Governance a Governance*, 18(2), p. 197-226.
 - 4 Box, R. C. (1998). *Citizen Governance*. Londres: Sage. Goss, S. (2001). *Making Local Governance Work*. Londres: Palgrave; Martínez, F. i Vidal, C. (ed.) (2009). *Política pública y democracia en América Latina. Del análisis a la implementación*. Mèxic: EGAP; Ziccardi, A. (ed.) (2004). *Participación ciudadana y políticas sociales en el ámbito local*. Mèxic: Indesol.
 - 5 DG de Participación Ciudadana (2005). *El porqué, el qué y el cómo de una política de participación ciudadana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
 - 6 Font, J. (ed.) (2001). *Ciudadanos y decisiones públicas*. Barcelona: Ariel; Font, J. i Galais, C. (2009). *Experiències de democràcia participativa local a Catalunya: un mapa analític*. Barcelona: DG de Participación Ciudadana, Generalitat de Catalunya; Parès, M. (ed.) (2009). *Participación y calidad democrática. Evaluando las nuevas formas de democracia participativa*. Barcelona: Ariel.

alguns analistes s'han referit a una situació paradoxal en la qual abundava més l'oferta que no pas la demanda de participació ciutadana. És a dir, ens trobàvem amb una proliferació d'ofertes participatives per part de les institucions públiques, sense que sovint la ciutadania respongués amb el mateix entusiasme. Una situació que, a més de paradoxal, oferia resultats no previsible en termes de rendiments electorals. Així, segons alguns estudis, aquells ajuntaments més actius en la promoció de la participació ciutadana —que teòricament donaven resposta a una demanda de la ciutadania— ho pagaven empitjorant els seus resultats en la convocatòria electoral següent.⁷ Una situació que es pot explicar per la indefinició o la confusió respecte al perquè de la participació: no es tracta només que els objectius de la participació no siguin prou explícits, sinó que, a més a més, són diversos i sovint contradictoris, de manera que resulta força probable que en la confusió es frustrin expectatives i, per tant, de retruc, es perjudiquin els resultats electorals.

En aquest mateix sentit, durant aquesta fase de bonança participativa no trobem cap definició que clarifiqui exactament de què estem parlant. L'expressió *participació ciutadana* és ambigua i polisèmica, de manera que, quan no n'aborem amb rigor la definició, estem propiciant abundants confusions i malentesos. Estem parlant de recollir demandes individuals o de propiciar un debat col·lectiu? Es tracta d'un procés vinculant o consultiu? Parlem o votem? Hauria de ser obligatòria o és una prerrogativa dels governants? Interrogants que no només tenen diferents respostes, sinó que, a més, poden ser incompatibles entre elles. Quan això succeeix és fàcil que uns proposin un tipus de participació que no coincideix amb el que n'esperen els altres. El resultat és més que previsible: desconcert per part dels governants i indignació per part dels participants.

Observem, doncs, com la doble indefinició en relació amb el perquè i el què de la participació ciutadana s'acaba traduint en una proposta d'innovació democràtica que podem qualificar, com a mínim, de naïf. Una iniciativa política capaç de despertar grans expectatives, però que en realitat no se suporta sobre res massa sòlid. El resultat és un període de certa banalització de la participació ciutadana. Una participació que, sense consistència i amb un excés de retòrica, es converteix en una closca buida de contingut. Una política que neix acompanyada d'entusiasme discursiu, però que tendeix a traduir-se en pràctiques modestes o, fins i tot, decebedores.

En canvi, en contrast amb la manca de precisió substantiva sobre el què i el perquè, en aquesta primera onada participativa, es detecta una

7 Font, J. (ed.) (2003). *Public Participation and Local Governance*. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials.

autèntica obsessió metodològica sobre el com. Potser no sabíem explicar amb precisió les raons de tants esforços participatius, però això no ens va impedir desplegar un ampli i sofisticat repertori d'eines participatives. Els experts a aplicar-les van proliferar, mentre des de l'acadèmia semblàvem més interessats en aquests mètodes que no pas en les avorrides discussions teòriques sobre la democràcia. Aquest èmfasi operatiu va anar ocultant la reflexió substantiva, de manera que vam aprendre a fer participació sense tenir massa clar ni què fèiem ni perquè ho fèiem. L'eina es convertia en l'objectiu, provocant la instrumentalització de la participació: posar els instruments participatius en marxa era la finalitat.⁸

En definitiva, el balanç d'aquesta primera etapa és ambivalent. D'una banda, és una evidència que la política de participació ciutadana va entrar primer en l'agenda dels ajuntaments democràtics i, a partir de l'any 2003, de la Generalitat de Catalunya. El resultat va ser una proliferació d'experiències participatives que, amb més o menys encert, van facilitar un procés d'experimentació i aprenentatge sense precedents. D'altra banda, la combinació d'una conjuntura de bonança econòmica amb la manca de rigor sobre el què i el perquè de la participació ciutadana va desembocar en un conjunt de pràctiques banalitzadores i clientelars. Les iniciatives participatives tendien a percebre's com un regal a la ciutadania que, en un entorn de creixement, es convertien en l'arribada dels Reis Mags. Es generava, d'aquesta manera, un cercle viciós caracteritzat per una ciutadania que utilitzava la participació per satisfer les seves demandes particulars i, simultàniament, per uns poders polítics que la feien servir per mostrar-se propers i sensibles a les demandes de la ciutadania. Una situació que es presentava com una experiència d'innovació democràtica, però que, en realitat, acabaria sent una distorsió democràtica que convertia els ciutadans en clients i els debats públics en taulells on expressar les queixes particulars.

La intensitat de la crisi de 2007-2008, traduïda en contundents polítiques d'austeritat, va inaugurar una segona fase. Un nou context en el qual la participació, interpretada ara com l'origen d'una espiral creixent de demandes i expectatives, era una amenaça que calia erradicar. La participació ciutadana s'havia convertit en un exercici per satisfer demandes, una situació que ara es podia convertir en una trampa i que va provocar que les polítiques de participació, tant les locals com les autonòmiques, desapareguessin durant pràcticament un lustre.

Tanmateix, resulta interessant constatar com aquestes polítiques no només van desaparèixer, sinó que ningú les va reivindicar. En temps d'austeritat, semblava que podíem renunciar sense massa miraments a una

8 Cooke, B. i Kothari, U. (2001). *Participation. The New Tyranny?* Nova York: Zed Books.

participació que, de fet, tampoc sabíem massa bé per què servia. Aquest va ser un greu error; una percepció equivocada, vinculada a l'herència d'una participació banalitzada i clientelitzada. La participació podia ser una frivolidat acceptable en temps de bonança, però era una necessitat imperiosa en temps d'austeritat. Sempre que, és clar, entenguéssim que la participació és allò que, en moments difícils, ens ajuda a prendre decisions intel·ligents —el què i el perquè de la participació ciutadana. És a dir, calia connectar els instruments participatius amb una reflexió democràtica més sòlida.

La participació ciutadana, doncs, entesa com una forma d'aprofundiment democràtic, resultava imprescindible en el nou context, però va desaparèixer. Una situació que només s'explica per la incapacitat d'entendre amb claredat el què i el perquè de la participació ciutadana; per la incapacitat d'assumir que, més enllà de les floritures metodològiques, involucrar la ciutadania en la presa de decisions públiques implica dotar-se de la intel·ligència col·lectiva imprescindible en un món cada vegada més incert i complex. Potser en altres moments la participació ciutadana havia estat una opció, però a partir de l'any 2007 era una necessitat inexcusable.

En el període de bonança, utilitzàvem la participació per prendre decisions senzilles: oferir més i més serveis a la ciutadania. En el nou context, en canvi, calia prendre decisions complexes i lidiar amb la frustració d'una ciutadania que constatava com no tot era possible. Calia repartir i assumir sacrificis. Calia acceptar el que, de fet, rau en l'essència de la democràcia: punts d'equilibri que no satisfan plenament ningú. I, molt important, uns equilibris que només arriben dotats d'intel·ligència i de legitimitat col·lectiva quan són el resultat no d'escollar les demandes particulars, sinó de propiciar debats públics. Calia, en definitiva, entendre la participació ciutadana com un procés o com un espai de diàleg democràtic destinat a millorar el contingut de les decisions públiques. Espais i processos en els quals intercanviar arguments i establir relacions que generen aprenentatges i coneixements compartits, les dues condicions bàsiques per garantir la bondat del que hem anomenat *processos deliberatius*.⁹

Durant aquests temps d'austeritat, en definitiva, es van obrir les portes a un debat conceptual sobre el què i el perquè de la participació ciutadana. Un debat que ens conduïa a reforçar la democràcia com a forma de fer front als nous temps d'incertesa. Tanmateix, la recuperació de la participació

9 Fischer, F. (2003). *Reframing Public Policy. Discursive Politics and Deliberative Practices*. Oxford: Oxford University Press; Gutmann, A. i Thompson, D. (2004). *Why Deliberative Democracy?* Princeton: Princeton University Press; Martí, J. L. (2006). *La república deliberativa*. Barcelona: Marcial Pons.

ciutadana a partir de l'any 2011 va aportar algunes novetats, però també va repetir molts errors del passat.

Un cop superat el desconcert de la crisi, la ciutadania no només va recuperar la voluntat de participar, sinó que va expressar-la amb la indignació que es va manifestar a les places durant el 15M de 2011.¹⁰ Aquella participació que havia arribat com una mena de regal dels Reis Mags, ara es presentava com l'exigència d'una ciutadania radicalment enfadada i desconfiada respecte als seus representants polítics, que, per la seva banda, observaven la participació ciutadana com una manera de recuperar la seva debilitada legitimitat. En aquest context, van aparèixer algunes novetats en termes de participació ciutadana, tot i que també es van detectar inèrcies que es poden interpretar com a lliçons no apreses. No entrarem ara en detalls, però sí que identificarem un primer tipus de novetats en l'aprofundiment de la idea de democràcia deliberativa. Aquest és el tema que abordarem en els apartats següents d'aquest capítol. D'altra banda, també analitzarem, ja en el pròxim capítol, una evolució democràtica alternativa que ens condueix cap a formes de participació directa i de lideratges populistes. Comencem, doncs, amb els dos debats entorn de la democràcia deliberativa.

Racionalitat tecnocràtica i racionalitat deliberativa

En l'exercici de les responsabilitats de governar sempre ha palpatat la tensió entre el coneixement i la democràcia; entre els experts i la ciutadania. Una tensió que en l'àmbit de l'anàlisi de les polítiques públiques es pot il·lustrar a través del contrast entre els títols de dos llibres de referència: *Speaking Truth to Power* d'Aaron Wildavsky i *The Intelligence of Democracy* de Charles E. Lindblom.¹¹ Mentre Wildavsky insta la política a escoltar la veu dels experts, Lindblom ens recorda que el debat democràtic és generador d'intel·ligència. Aquesta tensió, a més a més, s'intensifica en contextos de dificultat, com per exemple el que vam viure durant la pandèmia de la covid-19: què ens calia fer, allò que ens manaven els

10 Monge, C. (2017). *15M. Un movimiento político para democratizar la sociedad*. Saragossa: Prensa de la Universidad de Zaragoza.

11 Wildavsky, A. (1987). *Speaking Truth to Power. The Arts and Craft of Policy Analysis*. Nova York: Transaction Publishers; Lindblom, Ch. (1965). *The Intelligence of Democracy*. Nova York: Free Press.

experts epidemiòlegs o allò que discutíem en espais liderats políticament entre sanitaris, sindicats, empresaris, educadors i altres sectors afectats?

Un interrogant que encara ens pertorba, però que en moments de por i desconcert tendeix a decantar-se cap a respostes que opten per la seguretat que ofereixen els experts. Avui, aquests moments són freqüents i generalitzables¹² i, per tant, han alimentat l'opció tecnocràtica o, com veurem en el pròxim capítol, la seducció populista. Davant d'aquestes temptacions, l'alternativa democràtica és més difícil de justificar, ja que ens obliga a assumir la vulnerabilitat i la fragilitat d'unes respostes que inspiren menys seguretat, però que cerquen la intel·ligència col·lectiva. La racionalitat deliberativa s'enfronta a la racionalitat tecnocràtica.

Els arguments tecnocràtics o epistèmics ja havien estat esgrimits en el capítol anterior, especialment a través dels atacs contra la democràcia de Jason Brennan. Per la seva banda, però, els arguments deliberatius manifesten dubtes sobre un coneixement expert que, a l'hora de la veritat, també es mostra volàtil i insegur. El cas de la covid-19 és paradigmàtic, amb uns experts que no només no estaven d'acord entre ells, sinó que també van canviar d'opinió amb una freqüència desesperant. En qualsevol cas, la seguretat tecnocràtica tendeix a mostrar-se sòlida i s'associa a la llarga tradició de la Il·lustració; un escenari dominat per expectatives de control i seguretat, per la confiança en la capacitat de la raó a l'hora de conduir-nos cap a un futur que es percep lineal i que s'albira amb optimisme; una tradició que entronca amb el paradigma de la Revolució Industrial i de la racionalitat tecnocràtica; un model de coneixement que busca aquelles lleis que ordenen el món, convertint-lo en un lloc previsible i controlable.¹³

En definitiva, una confiança epistèmica que atorga el poder als experts i que despolititza les decisions col·lectives, però que alhora reflecteix l'actitud infantil i atemorida d'aquells que no són capaços d'assumir la complexitat d'una realitat que els supera. De la mateixa manera que la teoria newtoniana —mecànica i previsible— ha deixat pas a mirades complexes com les teories de la relativitat, del caos o dels moviments

12 Aquesta referència a un món que genera por i desconcert s'ha tractat per diversos autors, com ara Lizoain, D. (2017). *El fin del primer mundo*. Madrid: Catarata. Riemen, R. (2017). *Para combatir esta era*. Barcelona: Taurus; Davies, W. (2018). *Estados nerviosos. Cómo las emociones se han adueñado de la Sociedad*. Madrid: Sexto Piso.

13 Dos treballs molt interessants al respecte són Horgan, J. (1996). *The End of Sciences. Facing the Limits of Knowledge in the Twilighit of the Scientific Age*. Nova York: Broadway Books i Scott, J. (1998). *Seeing Like a State*. New Haven: Yale University Press.

quàntics; les ciències socials també hauran d'assumir els límits de l'ordre i la previsibilitat:

El poder recae en aquellos que saben lo que hay que hacer. El resultado es un mundo de seguridades al que nos agarramos desesperadamente; aunque, todos lo sabemos, es un mundo que se desmorona inexorablemente.¹⁴

Així, enfront d'un enfocament modern i il·lustrat que atorga una posició prominent als experts i a la ciència en les decisions governamentals, Habermas plantejava en un dels seus treballs els límits del que anomenava «el científicisme o el decisionisme tecnocràtic»; és a dir, quan les veus de les elits acadèmiques s'imposen a les de la ciutadania.¹⁵ Una situació que qualifica d'antidemocràtica, perquè aquestes elits tecnocràtiques ni estan legitimades electoralment ni estan sotmeses a condicions mínimes de transparència i rendició de comptes. La idea de remetre les decisions polítiques als experts en diferents àmbits d'intervenció es basa en una consideració de superioritat dels seus coneixements, incompatibles amb la democràcia. Robert Dahl també ens ho advertia:

Una cosa es que los cargos públicos busquen la ayuda de expertos; pero otra completamente distinta es que una élite académica posea el poder de decidir sobre las leyes y las políticas que estaremos obligados a obedecer.¹⁶

En la mateixa direcció, Fisher denuncia els problemes del que anomenava «expertocràcia»,¹⁷ una forma de prendre decisions en què la frontera entre el consell expert i la responsabilitat política tendeix a diluir-se, provocant tant l'enganyosa identificació de la veu de la ciència

14 Brugué, Q. (2021). Políticas públicas, ¿el dictado de los expertos o el descubrimiento de la democracia? a Del Pino, E. y Subirats, J. (ed.). *Las administraciones ante los riesgos sociales y globales*. Madrid: Instituto Nacional de Administración Pública (INAP).

15 Habermas, J. (1971). *Knowledge and Human Interests*. Boston: Beacon Press.

16 Dahl, R. A. (2012). *La democràcia*. Barcelona: Ariel.

17 Fisher, F. (2009). *Democracy and Expertise: Reorienting Policy Enquiry*. Oxford: Oxford University Press.

amb veritats indiscutibles com, també, la inevitable politització de la ciència. Aquesta expertocràcia afavoreix la influència d'una elit d'experts que acaba travessant la fina línia que separa l'evidència científica de la defensa de determinats interessos; relegant, d'aquesta manera, el paper de la ciutadania en la defensa dels interessos col·lectius.

Amb l'objectiu que el *demos* i els experts no entrin en un conflicte democràtic, alguns autors (i alguns mecanismes d'innovació democràtica, com ara les assemblees sortejades) proposen redefinir la relació entre ells i apostar per formes de coproducció del coneixement.¹⁸ Aquesta aposta per a la coproducció ha estat abordada conceptualment des del concepte de la *democràcia deliberativa* com a alternativa a la *democràcia epistèmica*.¹⁹ Una aproximació que assumeix la incertesa dels reptes col·lectius i la inseguretat de les respostes que som capaços d'identificar. Davant de certa insolència tecnocràtica, la deliberació reconeix que cal beure de múltiples fonts i escoltar veus diverses; i que, tot i això, les decisions resultants sempre seran parcials i perfectibles. En contrast amb la seguretat de la racionalitat tecnocràtica, apareixen les vacil·lacions de la racionalitat deliberativa, que, sens dubte, són la llavor indispensable per fer créixer el que els antics anomenaven *saviesa* i que, més recentment, hem definit com a *intel·ligència col·lectiva*.

Podem referenciar la idea de la deliberació pública a les antigues assemblees de la Grècia clàssica, però la seva reaparició a finals del segle xx no s'entén només des de la nostàlgia del passat. Al contrari, recuperar la deliberació s'explica millor com una aposta indispensable per guanyar el futur en temps de complexitat. Mentre la racionalitat tecnocràtica funciona en entorns controlats on s'aborden problemes coneguts; la racionalitat deliberativa resulta més apropiada en entorns volàtils on els problemes ens resulten inèdits i desconcertants. I això és el que va començar a passar a finals del segle xx i va esclatar amb l'arribada del nou mil·lenni.

No és estrany, doncs, que la literatura més recent sobre la democràcia deliberativa trobi ancoratge en el concepte que Rittel i Webber ens proposaven a principis dels setanta: els prolíficament citats *wicked*

18 Lightbody, R. i Roberts, J. J. (2019). Experts: the Politics of Evidence and Expertise in Democratic Innovation a Elstub, S. i Escobar, O. (ed.). *Handbook of Democratic Innovation and Governance*. Glos: Edward Elgar Publishing Limited.

19 Fishkin, J. S. i Laslett, P. (ed.) (2003). *Debating Deliberative Democracy*. Londres: Blackwell.

problems.²⁰ És a dir, aquells problemes que es caracteritzaven per una complexitat que no podia ser simplificada i continguda en un àmbit d'especialització sectorial —com sempre s'havia fet des de la racionalitat tecnocràtica. Un wicked problem —que hem traduït com a problemes maleïts o problemes enrevessats— és un problema polièdric que només podem abordar amb èxit si som capaços d'incorporar totes les dimensions que el caracteritzen. Evidentment, l'epidèmia de la covid-19 era un problema maleït, com també ho són la segregació escolar, el canvi climàtic, la soledat de les persones grans amb malalties cròniques, la vulnerabilitat i l'exclusió social o, per posar uns darrers exemples, la gestió de les conques hídriques o la ubicació dels parcs eòlics.

Així doncs, un cop es constata el fracàs de l'aproximació epistèmica, incapaç de superar l'estratègia de contenir els problemes en nínxols estancs de coneixement expert; la lògica deliberativa apareix com l'única alternativa que permet abordar-les capaços d'assumir veus i mirades diverses i, fins i tot, contradictòries. En aquest sentit, mentre la democràcia epistèmica despolititzava la presa de decisions; l'aproximació deliberativa reclama polititzar les polítiques públiques. La política havia quedat restringida als debats electorals o als discursos i les confrontacions que es produïen en seu parlamentària. En canvi, les polítiques públiques eren el regne de l'expertesa, un àmbit on calia posar-se en mans dels professionals i evitar enfrontaments polítics estèrils. Un cop el poder legislatiu havia pres una decisió, a l'executiu només li quedava l'objectiu d'implementar-la amb la màxima eficiència. I havia de fer-ho en silenci i amb diligència; sense manifestar dubtes ni qüestionaments; amb allò que els administrativistes anomenàvem «eficàcia indiferent».

En aquest sentit, alguns autors, ja durant els anys noranta, van començar a plantejar la idea de polititzar una disciplina —l'anàlisi de les polítiques públiques— que s'havia tecnificat en excés.²¹ La tècnica és una eina útil quan som capaços de reconèixer els problemes i controlar les respostes des d'espais d'especialització sectorial; però necessitem la política quan aquestes condicions no es donen. I un cop es comença a reconèixer la necessitat de polititzar les polítiques públiques, apareix, com és obvi, l'imperatiu de fer-ho democràticament. Aquí és on sorgeix la idea, inicialment molt estranya per una llarga tradició il·lustrada, de

20 Rittel, H. i Webber, M. M. (1973). Dilemmas in General Theory of Planning a Policy Sciences, 4(2), p. 155-169.

21 Brugué, Q. (1996). La dimensión democrática de la nueva gestión pública a *Gestión y análisis de políticas públicas*, 5-6, p. 45-58. Stone, D. (2002). *Policy Paradox. The Art of Political Decision Making*. Nova York: Norton & Company.

democratitzar les polítiques públiques; és a dir, d'incorporar les veus diverses en un procés de diàleg que ha d'acompanyar tant el què com el com de l'acció de govern. Lindblom imposant-se a Wildavsky. La literatura d'inicis del segle XXI es va referir a aquesta nova perspectiva com el *gir deliberatiu* en les polítiques públiques.²²

Davant d'aquestes dinàmiques, en termes de teoria de la democràcia, Habermas sempre s'ha preguntat quins són els efectes que es deriven d'unes societats cada vegada més pluralistes en les quals s'incrementen les diferències multiculturals en el marc d'uns estats nació que també s'han d'articular amb unitats supranacionals. Per desenvolupar aquest interrogant, el filòsof alemany fa referència a tres models normatius de democràcia: als dos primers —els models liberal i republicà— ja ens hi hem referit, mentre que el tercer —el model deliberatiu o comunicatiu— és la seva aportació al debat. Fent ús dels seus termes, el model de democràcia liberal serveix per programar l'estat i orientar-lo cap a l'interès de la societat; articulant les posicions individuals amb l'aposta col·lectiva. El model republicà, per la seva banda, considera que la política democràtica no s'esgota en la funció de mediació entre interessos individuals i col·lectius, perquè incorpora necessàriament una reflexió ètica que posa els valors públics al centre. Finalment, quan Habermas defineix el tercer model deliberatiu ho fa subratllant les condicions comunicatives imprescindibles per facilitar decisions impregnades de racionalitat deliberativa:

El concepto de una política deliberativa solo cobra una referencia empírica cuando tenemos en cuenta la pluralidad de formas de comunicación en las que se configura una voluntad común, a saber: no solo por medio de la autocomprensión ética, sino también mediante acuerdos de intereses y compromisos, mediante la elección racional de medios en relación con un fin, las fundamentaciones morales y la comprobación de lo coherente jurídicamente.²³

La democràcia deliberativa, per tant, implica assumir la complexitat i incorporar-la al procés de presa de decisions a través de la comunicació o, si es prefereix, del diàleg entre les diferents perspectives. Un diàleg que

22 Fisher, F. (2002). *Reframing Public Policy. Discursive Politics and Deliberative Practices*. Oxford: Oxford University Press; Hajer, M. i Wagennar, H. (2003). *Deliberative Policy Analysis. Understanding Governance in Network Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

23 Habermas, J. (1999). *La inclusión del otro*. Barcelona: Paidós.

ha d'incloure, de nou manllivant la terminologia habermasiana, totes les veus i ha d'estar prou institucionalitzat com per poder parlar d'una política dialògica. Daniel Innerarity recull aquesta idea per proposar-nos la necessitat de, davant la ignorància individual, organitzar les institucions i els processos que garanteixen la generació deliberativa d'intel·ligència col·lectiva. Ho expressa amb les paraules següents:

Dado que las capacidades individuales están sobrecargadas frente a la complejidad y como la ignorancia individual es insalvable, no hay otra solución que fortalecer los componentes institucionales y organizativos de la inteligencia colectiva [...] Las soluciones han de ser institucionales y procedimentales; lo que hay que mejorar es la capacidad del sistema político para actuar inteligentemente, el aprendizaje colectivo.²⁴

Aquesta aproximació, per tant, se separa d'aquelles experiències de participació ciutadana a les quals ens hem referit en l'apartat anterior. Mentre la participació ciutadana prometia escoltar i respondre (afirmativament) la veu del ciutadà o de l'entitat social que manifestava els seus interessos i posicions (expressats en primera persona del singular); la democràcia deliberativa pretén articular les veus d'una ciutadania plural i diversa (que es conjuga en primera persona del plural). Les expectatives també són diferents, ja que, mentre la participació ciutadana prometia convertir la veu del ciutadà en decisions governamentals, la democràcia deliberativa considera que el govern ha d'escoltar i sintetitzar les veus i, només a partir d'aquí, formular la seva decisió. És a dir, mentre la participació ciutadana proclama una connexió mecànica i directa entre la veu ciutadana i la decisió pública, la proposta deliberativa és més sofisticada i es basa en processos en què les veus arriben, es comuniquen, interactuen, es transformen i acaben essent sintetitzades per l'autoritat democràticament legitimada per fer-ho.

La clau d'aquest argument deliberatiu és que la simple suma de demandes particulars no genera intel·ligència col·lectiva. Una constatació que es converteix en un desafiament descomunal per a aquella democràcia moderna que en capítols anteriors explicàvem a partir de les seves arrels individualistes i economicistes. De fet, per a sorpresa de José Antonio

²⁴ Innerarity, D. (2020). *Una teoría de la democracia compleja. Gobernar en el siglo xx*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

Marina, la deliberació mostra la capacitat inaudita de transformar l'estúpidesa individual en intel·ligència col·lectiva:

Están regidas por una misma inteligencia colectiva. Cada hormiga es una estúpida partícula que, sin saber por qué ni para qué, hace lo que tiene que hacer estupendamente. Esta relación entre estúpido y estupendo me deja estupefacto.²⁵

De manera similar, Amalio Rey afirma que l'argument en defensa de la deliberació es limita a constatar i subratllar que qualsevol col·lectiu pot fer més i millors coses quan s'ajunten els seus membres, que no quan van per separat. L'assumpció implícita considera que alguna cosa nova apareix quan es posen en contacte intel·ligències individuals al voltant d'un projecte compartit:

No se trata de preguntarle a la gente lo que quiere, sino de descubrir con ella eso que quiere y que a veces desconoce en su inicio. Es ayudarla a descubrirlo, así que el proceso implica necesariamente un aprendizaje colectivo mediante la acción. Y lo que es más importante: solo será un proceso inteligente si, por el camino, hace más inteligente al grupo.²⁶

En aquest epígraf, doncs, hem contrastat la racionalitat tecnocràtica amb la racionalitat deliberativa. Hem argumentat que la primera podia servir-nos per prendre decisions en contextos de simplicitat, mentre que la segona és més adequada per governar societats complexes. Aquest és un debat que es produeix en termes teòrics i conceptuals; però que té implicacions importants per al funcionament operatiu de la democràcia. Tot seguit, ens fixarem en aquestes implicacions, contrastant les formes agregatives o deliberatives que utilitzem per fer funcionar els processos decisionals.

²⁵ Marina, J. A. (2010). *Las culturas fracasadas*. Barcelona: Anagrama.

²⁶ Rey, A. A. (2022). *El libro de la inteligencia colectiva*. Granada: Almuzara.

Democràcia agregativa i democràcia deliberativa

En realitat, com ens proposa el mateix Amalio Rey, qualsevol model democràtic ha de comptar amb una fórmula agregativa; és a dir, amb algun tipus de mecanisme que permeti convertir les veus (populars) en una decisió pública (única i dotada d'autoritat). Simultàniament, hem de reconèixer que aquest mecanisme pot operar de maneres diferents, la qual cosa ens permet distingir tres tipus d'agregació: per addició, per selecció o per síntesi.

La primera opció additiva fa referència a allò que en capítols anteriors hem anomenat literalment *democràcia agregativa*; és a dir, aquella manera de prendre decisions basada en el sumatori de les preferències individuals que, en el marc de la democràcia moderna, s'expressen a través del vot. Aquesta fórmula ha estat molt popular des de les visions economicistes i individualistes de la democràcia. Basa la seva potència en la nitidesa del procés decisional, que no només es pot justificar en termes numèrics, sinó que permet identificar, sense marge de discussió, la millor opció.²⁷ La democràcia agregativa (per addició) es materialitza, a través dels vots per elegir representants, però també votant en seu legislativa per aprovar o refusar les lleis que impulsen el desplegament de les polítiques públiques. Sense oblidar una tercera expressió, les consultes o els referèndums, avui molt present gràcies a certa fascinació per la democràcia directa. Ens hi referirem amb més detall en el capítol següent.

En tot cas, allò que ara ens interessa més del model agregatiu és com incideix en la presa de decisions sobre les polítiques públiques que haurien de fer front als reptes d'una societat tan complexa com la nostra. I és en aquest terreny on apareixen les limitacions principals de l'agregació per addició, derivades sobretot de la interpretació de la democràcia com un joc de suma zero, en el qual uns guanyen i d'altres perden. Es tracta de repartir-se el pastís, però sempre sabent que consisteix en un repartiment condicionat pel fet que el pastís té una grandària que de cap manera es pot modificar. Per tant, la política entesa com a suma positiva és una lluita sobre el repartiment d'una realitat que ens ve donada. El reputat acadèmic Harold D. Lasswell recollia aquesta idea en el títol icònic d'un dels llibres

²⁷ Marey, M. (2011). Democracia agregativa y deliberativa: círculo práctico inevitable a *Idea y valores*, vol. LX, núm. 147, p. 153-175.

més importants de la ciència política moderna: *Politics: Who Gets What, When, How*.²⁸

La perspectiva suma zero és intuïtiva i convincent; però no s'ajusta a les expectatives d'una política democràtica. De fet, encara que fos sense utilitzar aquesta terminologia, els pensadors clàssics ja defensaven una visió de la democràcia que incorporava la lògica de la suma positiva. És a dir, consideraven que a través del debat democràtic tots acabàvem guanyant i perdent i, més important, operant en un context en el qual el pastís podia créixer a través del nostre diàleg i el nostre compromís amb una comunitat compartida. A la polis, entesa com a comunitat política, no només es reparteix el que hi ha, sinó que es construeix alguna cosa que supera la lògica del sumatori i provoca l'aparició de realitats noves i diferents. Com a la cuina, on un bon plat no es pot entendre només com la suma dels seus ingredients.

Per tant, des dels seus orígens, la democràcia ha aspirat a superar l'agregació additiva a través de fórmules d'agregació per selecció o per síntesi. En la primera variant, més propera a una versió idealista de la deliberació, s'assumeix que existeix la «bona resposta» i que, per consegüent, aquesta es pot identificar i seleccionar. Una idea que connecta amb aquella reflexió habermasiana segons la qual l'intercanvi d'arguments és la manera d'anar avançant fins que s'acabi imposant el millor argument. Tanmateix, com és fàcil preveure, si estirem massa aquest plantejament, ens pot acabar traslladant a l'escenari de la racionalitat tecnocràtica del qual hem parlat anteriorment. Només canvia la forma d'arribar-hi: per a uns, s'hi arriba a través del coneixement expert i, per a d'altres, ho fem a través de la comunicació i el diàleg. Com veurem tot seguit, la teoria democràtica de la deliberació no només posa l'accent en la forma dialògica de generar decisions, sinó també en la seva provisionalitat i inseguretat. De fet, s'afirma que la deliberació pública no genera la millor decisió, sinó, més modestament, la millor decisió en un escenari concret i que, òbviament, pot canviar i ser modificat. La deliberació democràtica implica un procés d'aprenentatge i, com a tal, és un procés sempre inacabat. La democràcia, com l'aprenentatge, és contrària a les veritats absolutes i inamovibles.

Així doncs, és en el tercer tipus d'agregació —l'agregació per síntesi— on Amalio Rey situa l'autèntic potencial de la democràcia deliberativa, assumint que aquesta síntesi desborda tant el repartiment mecànic de l'agregació additiva com la tria unívoca de la millor opció de l'agregació per selecció. El model deliberatiu, en canvi, assumeix que el diàleg pot generar resultats de suma positiva, en els quals les parts no només sumen,

²⁸ Laswell, H. D. (1936). *Politics; Who Gets What, When, How*. Nova York: Peter Smith.

sinó que poden multiplicar. El fet d'estar junts intercanviant arguments va més enllà dels automatismes de l'agregació additiva o selectiva, i es converteix en una palanca que permet construir decisions innovadores i més intel·ligents. Aconseguir aquesta mena de desbordament ens obliga —tornem-hi a insistir— a considerar la democràcia deliberativa com un procés d'aprenentatge. No ens referim a un simple procés de transmissió de coneixement, sinó a un aprenentatge profund, capaç de generar una comprensió millor del món i, per tant, també una major capacitat per respondre als seus reptes. Si tornem a recórrer als termes d'Amalio Rey:

La deliberación debe verse más bien como una forma de aprendizaje colectivo, de búsqueda de buenas razones. Es un proceso que contribuye a dibujar el mapa de opciones, abre caminos y enriquece la argumentación. Y cuando se trata de decidir, sin duda, ayuda a madurar las mejores opciones.

Des d'aquesta perspectiva, la deliberació pública sobrepassa les demandes individuals i incorpora la construcció de decisions polítiques que es caracteritzen per tenir una intencionalitat col·lectiva genuïna. I, per fer-ho —ja ho podem intuir—, es requereix un govern que superi la lògica banal i mecànica de suma zero. Ha d'anar més enllà i utilitzar la política democràtica per imaginar el que encara no existeix, per construir projectes compartits que superin les porcions del pastís inicial. Apel·lar al sistema democràtic com a generador d'aprenentatge pot resultar rutinari, però ens situa en la seva virtut més essencial i també en la seva pràctica més difícil.

Com a professor amb anys d'experiència docent, puc acreditar l'enorme dificultat d'aquest propòsit. Els professors podem ser transmissors més o menys eficients de coneixement, però ens resulta molt complicat generar autèntics processos d'aprenentatge. Convertir l'aula en un espai d'adquisició de sabers és una pràctica molt exigent, ja que ens obliga a renunciar a la confortabilitat de disposar del monopoli d'un coneixement que, a més a més, blindava els nostres arguments i ens permet avaluar l'alumnat. Un entorn d'aprenentatge reclama assumir que no ho sabem tot, que les aportacions dels altres són valuoses i que no sabem exactament on volem arribar. Els professors acostumem a sentir-nos incòmodes quan no dominem l'escenari, ni controlem el coneixement ni dirigim l'aula cap a les conclusions que hem previst prèviament; però aquesta és una actitud que desactiva qualsevol opció de generar un espai d'aprenentatge. Als governs democràtics sovint els passa el mateix, la qual cosa els impedeix

superar els límits de la lògica de suma zero. Transitar cap a la suma positiva només és possible si democratitzem els processos docents o les dinàmiques polítiques. Una democratització, de nou, que troba la seva fortalesa en la fragilitat de renunciar al control i a les certeses.

Fins ara, ens hem referit a la democràcia deliberativa subratllant una diferència substancial respecte a la democràcia electoral representativa. Així, hem destacat com la construcció de la intel·ligència col·lectiva a través del diàleg substitueix un model basat en individus i interessos particulars. També hem observat, utilitzant la perspectiva agregativa, com la deliberació supera el model additiu tradicional de la democràcia moderna i proposa un procés caracteritzat per l'aprenentatge. Una transformació democràtica requereix, a més a més, un canvi en el perfil de la ciutadania que la protagonitza; un canvi que Simone Chambers defineix a partir de la distinció entre ciutadans racionals i ciutadans raonables:

At the core of deliberation is an ideal of mutual accountability among citizens and groups, and between citizens and elites. Mutual accountability requires reasonableness on the part of participants. In particular, this entails that one's preference must be revisable in the light of discussion, new information, and specially the acknowledgment of other people's reasonable claim.²⁹

A diferència de l'agregació per addició, en què les decisions col·lectives simplement són el sumatori de les preferències d'individus racionals; l'aprenentatge deliberatiu exigeix un diàleg entre persones raonables. Els individus racionals són aquells capaços de definir la seva posició calculant com la decisió afectarà la seva relació costos-beneficis. Des de l'òptica economicista, la democràcia moderna necessita ciutadans racionals, ja que suposa que l'agregació de preferències individuals adequadament calculades serà el millor camí per maximitzar el benestar col·lectiu. La raonabilitat, en canvi, implica que els individus siguin capaços d'escoltar els altres, posar-se al seu lloc, empatitzar i, fins i tot, deixar-se seduir per arguments diferents dels seus. En aquest sentit, la democràcia deliberativa no es limita a sumar càlculs personals, sinó que creu en la capacitat del diàleg per generar decisions superiors en termes d'intel·ligència col·lectiva.

29 Chambers, S. (2002). Constitutional Referendums and Democratic Deliberation a Mendelsohn, M. i Parkin, A. (ed.). *Referendum Democracy. Citizens, Elites and Deliberation in Referendum Campaigns*. Londres: Palgrave-Macmillan.

Una ciutadania raonable es defineix no només per la seva capacitat de defensar els arguments propis, sinó també per la capacitat de posar-se al lloc de l'altre. Una capacitat d'empatitzar que, tanmateix, no té per què assumir que la diversitat quedarà eliminada i s'imposarà la unanimitat. Ni tan sols preveu la possibilitat d'eliminar el conflicte entre les parts. En canvi, considera que les persones raonables són capaces d'entendre les posicions dels altres, encara que no les comparteixin. Una comprensió que els permetrà avançar plegats malgrat les diferències. Aquesta darrera afirmació és crucial, sobretot quan passem de la teoria a la pràctica i topem amb aquella realitat que ja apuntaven els teòrics de la democràcia moderna: som una societat dividida i, per tant, hem de gestionar les nostres diferències i els nostres conflictes. Podem fer-ho votant (democràcia moderna) o parlant (democràcia deliberativa). Passar de votar (a soles) a parlar (amb els altres) explica la diferència entre ambdós models de democràcia. Benjamin Barber, un dels teòrics més importants de la democràcia deliberativa, ho explicava a través d'una magnífica frase en la qual cal posar atenció, sobretot, en el pas de singular a plural:

El autor del lenguaje, el pensamiento, la filosofía, la ciencia y el arte; además de la ley, los pactos, los derechos individuales, la autoridad y la libertad no es el hombre, sino los hombres.³⁰

I només podem passar de singular a plural si som raonables i, per tant, si, en lloc de maximitzar les funcions d'utilitat individuals, som capaços d'agrupar-nos i decidir com a comunitat. De fet, probablement en la definició més minimalista i alhora més encertada de les característiques dels processos deliberatius, el mateix Barber identifica els seus dos pilars fonamentals: l'intercanvi d'arguments i l'establiment de relacions. És a dir, la part racional complementada amb el component emocional. En definitiva, el pas de la racionalitat a la raonabilitat implica assumir que, en democràcia, tant o més importants que les raons són les relacions. La democràcia no és només un espai per desvetllar respostes il·lustrades, sinó també, i potser fins i tot més important, un lloc de trobada; un espai de coneixement i reconeixement dels altres sense el qual resulta impossible construir cap projecte compartit.

³⁰ Barber, B. (2004). *Democracia fuerte. Política participativa para una nueva época*. Granada: Almuzara.

Democràcia deliberativa: de la teoria a la pràctica

Com és habitual, el repte consisteix a passar de la teoria a la pràctica. De la mateixa manera que generar un procés d'aprenentatge a l'aula no és tan senzill com limitar-se a transmetre coneixements a l'alumnat, construir les decisions democràtiques a partir de processos deliberatius tampoc és tan immediat i mecànic com fer-ho a través del recompte de vots. Si assumim un excés de simplificació, podem identificar entre els estudiosos de la democràcia deliberativa dues maneres d'abordar aquestes dificultats: els idealistes i els realistes.

Els idealistes, liderats per Jürgen Habermas des de la teoria i per Jeremy Fishkin des de la pràctica, es mostren convençuts que en l'intercanvi d'arguments que promou la deliberació pública s'acabarà imposant la força del millor argument. A través d'un model que, com ja havíem comentat, s'acosta a l'agregació per selecció, els idealistes consideren que serem capaços de prendre decisions sense mecanismes de votació ni àrbitres amb la prerrogativa de tenir la darrera paraula. Pensen que la decisió caurà pel propi pes del millor argument: idealistes i, a més a més, força optimistes.

Quan els idealistes traslladen aquest optimisme a la pràctica, ho fan a través de mecanismes diversos, com ara les enquestes deliberatives, els fòrums deliberatius, els nuclis d'intervenció participativa o altres formes de propiciar i articular la conversa.³¹ En aquest text no entrarem en els detalls metodològics, però sí que volem subratllar-ne dues característiques destacables. D'una banda, quan ens fixem en la quantitat de participants que s'impliquen en un procés deliberatiu, parlem de minipúblics, perquè s'assumeix que la identificació del millor argument exigeix un diàleg que només es pot produir entre un nombre limitat de persones. Per exemple, la imatge d'una sobretaula en la qual ens podem mirar, parlar i escoltar-nos enfront d'una reunió multitudinària on, en el millor dels casos, poques persones podran agafar el micròfon i es generarà més una successió de monòlegs que no pas un autèntic diàleg.

D'altra banda, també interessa assegurar que aquells pocs participants siguin capaços tant d'expressar els diferents punts de vista com d'escoltar

31 Fishkin, J. S. (2011). *When the People Speak. Deliberative Democracy and Public Consultation*. Oxford: Oxford University Press; Forester, J. (1999). *The Deliberative Practitioner. Encouraging Participatory Planning Processes*. Cambridge: MIT Press; Chambers, R. (2002). *Participatory Workshops*. Londres: Earthscan; Brown, J. i Isaacs, D. (2005). *The World Café. Shaping Our Futures Through Conversations that Matters*. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers.

amb empatia les posicions dels altres i arribar a conclusions acordades. Aquesta ha estat sempre una gran dificultat operativa, perquè s'han constatat biaixos i comportaments excessivament instrumentals que tendeixen a diluir el potencial de la deliberació. Una dificultat que en temps recents ha impulsat una nova eina: les assemblees sortejades,³² que es defineixen com un procés deliberatiu en el qual se selecciona una mostra diversa i limitada de ciutadans, alhora que es té molta cura amb la dinàmica que permet transitar des de l'accés a la informació al diàleg respectuós i, finalment, assolir unes conclusions que, com hem dit, s'interpreten en termes idealistes.

Els idealistes, per tant, tenen al cap el que Luigi Bobbio anomenava una deliberació freda. Un espai deliberatiu on els participants arriben sense coneixements ni interessos previs. Tampoc tenen prejudicis, perquè han estat seleccionats a través de sorteig i no per la seva vinculació amb el tema que es discuteix. No representen cap posició, no han de rendir comptes a cap organització matriu i, per consegüent, arriben a la deliberació frescos i oberts de ment. A més, la selecció aleatòria permet definir quotes i, d'aquesta manera, reduir biaixos i assegurar una diversitat de perfils i punts de vista. Aquesta és l'aspiració de les assemblees sortejades; una deliberació freda que, tanmateix, queda excessivament allunyada tant del coneixement directe del tema objecte de la deliberació com, probablement més important, del procés d'implementació de les decisions que es puguin adoptar. Exemplificant-ho molt resumidament, el problema de les assemblees climàtiques —en tenim diversos exemples propers—³³ acaba essent que la distància entre els participants i la temàtica condueix a conclusions excessivament genèriques i, per tant, difícils de vincular a una implementació efectiva. En aquest sentit, el resultat d'una assemblea sortejada és sobretot simbòlic. Pot tenir efectes en l'agenda política; però dista molt de l'objectiu de generar intel·ligència col·lectiva a l'hora d'adoptar decisions concretes.

32 Existeix una literatura extensa sobre les condicions i els detalls de les assemblees sortejades, però potser la referència més compartida seria el document de l'OECD (2020). *Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions: Catching the Deliberative Wave*. París: OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/339306da-en>. En un format més reflexiu, s'ha llegit molt l'assaig de David Van Reybrouck (2013). *Contra las elecciones. Cómo salvar la democracia*. Barcelona: Turus.

33 Per al cas català, es pot consultar www.canviclimatic.gencat.cat/ca/actualitat/assemblea-ciutadana-pel-clima-de-catalunya/index.html, mentre que, per al cas espanyol, es pot trobar informació sobre aquesta experiència a www.asambleaciudadanadelcambioclimatico.es.

Aquest escenari idealista incomoda els realistes, que aspiren a vincular la deliberació a l'adopció de respostes concretes per als problemes complexos que ens afecten com a societat. De fet, als realistes els interessa més parlar de polítiques territorials, socials, educatives o sanitàries que no pas insistir una vegada i una altra en les exigents condicions metodològiques d'una assemblea sortejada. Una perspectiva que connecta amb el que el mateix Luigi Bobbio definia, en contrast amb la deliberació freda, com a deliberació calenta. Ara, els participants coneixen el tema, tenen interessos, defensen posicions i han de retre comptes dels acords o desacords que es derivin del procés deliberatiu. La deliberació calenta permet, almenys potencialment, un intercanvi d'arguments fonamentats i, per tant, capacitat per generar intel·ligència col·lectiva. Tanmateix, la implicació forta dels participants i la intensitat de l'enfrontament entre interessos en conflicte els pot empantanar en una guerra de trinxeres eterna i bloquejar qualsevol possibilitat d'arribar a cap resultat concret. Una situació que contrasta amb la proposta idealista i que ens mostra la dificultat per combinar els avantatges i els inconvenients de les deliberacions fredes i les deliberacions calentes respectivament. Bobbio ho expressava en forma de paradoxa:

The paradox of deliberation thus lies in the fact that if it takes place among people who express well defined and reflective opinions, it risks ending up in sterile confrontation; and if it takes place among people who start from vague or uncertain opinions, it risks producing unstable decisions that have little credibility in the eyes of public decision-makers.³⁴

Davant d'aquesta paradoxa —entre els arguments fonamentats i la confrontació estèril, entre la frescor de les posicions vagues i la feblesa de les decisions resultants—, els realistes aposten per la deliberació calenta. Si l'objectiu és que la deliberació serveixi per adoptar decisions col·lectives reals i efectives, no podem fer-ho sense els implicats i els interessats en el tema. Són aquests actors els que tenen els coneixements imprescindibles per sumar perspectives, alhora que són fonamentals a l'hora de facilitar o no la implementació de les polítiques públiques. És a dir, si per exemple hem de parlar de política hídrica i volem que aquesta conversa generi conseqüències, serveix de poc fer-ho amb una mostra de ciutadans triats aleatòriament. Hem d'incorporar els

³⁴ Bobbio, L. (2009). *Types of Deliberation*. Torí: Universitat de Torí.

pagesos, els industrials, els ecologistes, el sector enèrgic, els veïns que consumeixen l'aigua, els acadèmics que estudien les conques hídriques i qualsevol altre agent relacionat amb l'aigua. El mateix passa si volem dotar d'intel·ligència i d'efectivitat la política educativa, la política social, la política d'habitatge o la política climàtica.

Certament, però, ja ho havíem avançat, el perill de la perspectiva realista és caure en el fatalisme de la confrontació estèril que esmentava Bobbio; en la paràlisi que es deriva d'una guerra de trinxeres on només som capaços de defensar numantament les nostres posicions. Aquest és el gran repte operatiu de la democràcia deliberativa; una bona idea que costa molt de traslladar a la pràctica. Per intentar superar aquesta dificultat, Gutmann i Thompson ens presenten una aproximació pragmàtica al què i al per a què dels processos deliberatius, que pot ajudar-nos a aterrar la teoria en pràctiques deliberatives concretes.³⁵ No ofereixen cap recepta màgica, però clarifiquen de manera realista el que estem fent i el que podem esperar de la democràcia deliberativa.

Per començar, ofereixen una explicació sobre el què de la deliberació en la qual s'identifiquen aquells trets que haurien de definir un procés deliberatiu. Uns trets que no es presenten en blanc o negre, sinó que ens mostren una aspiració. Indiquen en què ens hauríem de fixar i sobre quins aspectes hauríem de treballar per anar millorant uns processos que mai resulten ideals del tot, però que ens hi puguem anar aproximant de manera realista.

En primer lloc, no és cap sorpresa que aquests autors afirmen que un procés deliberatiu ha de facilitar un intercanvi d'arguments —no l'expressió de demandes particulars— des de la inclusivitat. Aconseguir un intercanvi d'arguments no és senzill, ja que reclama una capacitat i una voluntat d'escoltar els altres poc freqüent quan hem posat l'accent tant en la racionalitat i tan poc en la raonabilitat. No és senzill, però ens marca un punt de referència. Tampoc és fàcil aconseguir la inclusivitat de totes les veus, especialment en societats diverses i fragmentades com les nostres, on la força i la potència amb la qual s'expressen aquestes veus és molt desigual. Incorporar veus i equilibrar diàlegs és un dels reptes principals d'un procés deliberatiu. Si tornem al cas de la política hídrica, el disseny del procés deliberatiu ha d'aconseguir un clima de confiança inicialment inexistent entre els diferents actors, com també ha d'ajudar a donar potència a la veu dels actors amb posicions més febles (per exemple, els grups ecologistes, fragmentats i amb dificultats

³⁵ Gutmann, A. i Thompson, D. (2004). *Why Deliberative Democracy*. Princeton: Princeton University Press.

fins i tot d'assistència a les converses) per equilibrar la seva relació amb aquells participants amb posicions més fortes (com els sindicats agraris o les entitats empresarials, amb millor organització i amb més recursos).

En segon lloc, Gutmann i Thompson també subratllen que els processos deliberatius han de ser oberts i comprensibles. Una proposta obvia, ja que es limita a constatar que, si encetem un debat, no podem restringir-ne l'accés (tot i la referència anterior als minipúblics) i, sobretot, que resulta imprescindible assegurar que els participants entenguin els termes de la deliberació. Una obvietat que no sempre és fàcil de traslladar a la pràctica, perquè l'obertura als diversos perfils exigeix un enorme esforç en les estratègies informatives i comunicatives que ens han de permetre arribar a persones que utilitzen diferents registres. Si utilitzem l'exemple de l'habitatge, la necessitat d'un procés deliberatiu pot resultar evident davant d'un repte tan complex i polièdric; però també ens caldrà pensar com facilitem l'obertura d'un debat en el qual els coneixements experts s'expressen a través d'arguments que sovint són incomprensibles per a moltes persones i que, per tant, actuen com a barreres que les exclouen.

Una tercera característica, crucial des de l'òptica realista, consisteix a destacar que el final d'un procés deliberatiu sempre ha de ser una decisió concreta i tangible; tot i que també hem de saber que aquesta decisió sempre serà discutible i revisable en el futur. Un procés deliberatiu, amb altres paraules, és una forma de prendre decisions, no d'identificar la decisió. Recuperant l'exemple del racisme immobiliari, ja citat anteriorment, si l'abordem mitjançant un procés deliberatiu significa tant assumir la necessitat de finalitzar-lo amb alguna decisió concreta com reconèixer que aquesta decisió segur que tindrà mancances i haurà de ser modificada i millorada en el futur. Cap d'aquestes dues condicions són assumibles de manera natural. D'entrada, la mateixa complexitat i confrontació associada al problema que volem abordar dificulta massa sovint la presa de decisions: s'imposa la temptació d'agafar-se al potencial simbòlic i terapèutic del diàleg, però ens arronsem a l'hora de convertir-lo en decisions inevitablement polèmiques. A més a més, fins i tot quan acabem prenent una decisió, tampoc resulta còmode assumir que aquesta no incorpora una solució efectiva del problema i que, per tant, ens caldrà continuar debatent i treballant.

Finalment, Gutmann i Thompson ens proposen una quarta característica: l'economia moral del desacord. Un concepte filosòficament molt interessant i que podem concretar —acceptant certa simplificació—

com la voluntat d'assegurar que els participants en el diàleg no converteixen l'enfrontament i el desacord en la columna vertebral del procés deliberatiu. Aquest és el significat d'economitzar el desacord. I deixeu-me destacar que no usen l'expressió «maximitzar l'acord», sinó «economitzar el desacord». Una elecció que no és improvisada i que emfatitza que, de fet, els processos deliberatius en cap cas ens garanteixen l'acord. Des de la perspectiva realista, no és ni tan sols el seu objectiu. Un objectiu que entendrem molt millor si el definim com la voluntat d'avançar junts malgrat el desacord. De nou, la fortalesa de la fragilitat democràtica que va esquitxant aquestes pàgines.

Podríem il·lustrar-ho a través de casos diversos, com ara la ubicació en el territori de parcs eòlics, d'albergs per a persones en situació de sensellarisme o d'equipaments penitenciaris. Assumir les complexitats associades als problemes de l'«Aquí no» justifica la necessitat d'un abordatge deliberatiu; però la mirada realista ens recorda que, malgrat el diàleg, sempre hi haurà persones o col·lectius insatsifets amb la ubicació d'aquests equipaments. Una constatació, però, que no invalida ni l'oportunitat d'usar la lògica deliberativa ni la necessitat de prendre decisions malgrat els desacords que inevitablement genera.

A partir dels trets distintius d'un procés deliberatiu, tal com els han definit Gutmann i Thompson, podem oferir alguna reflexió addicional. D'entrada, els dos primers punts de la seva definició —intercanvi obert, comprensible i inclusiu d'arguments— fan referència al qui i al com d'un procés deliberatiu; mentre que els dos darrers —decisiones concretes i economia moral del desacord— ens situen en la dimensió més estrictament democràtica del procés decisonal; és a dir, aquella que fa referència a la possibilitat del consens i al paper assignat a una autoritat electoralment legitimada. Encarem aquestes reflexions des de l'objectiu d'aquest epígraf de passar de la teoria a la pràctica i, per fer-ho, proposem fixar-nos menys en el què i més en el com d'un procés deliberatiu. Un com en el qual distingirem les tres fases imprescindibles per a qualsevol procés deliberatiu: explicar de què volem parlar, promoure la conversa i respondre en termes de política pública a les conclusions del procés.

En l'etapa inicial, cal assegurar l'obertura i la intel·ligibilitat del procés. L'obertura implica identificar els actors i construir els ponts necessaris per garantir que tots puguin estar presents en el debat. La intel·ligibilitat suposa tant una estratègia de comunicació com un posicionament polític de partida. És a dir, hem de ser capaços d'explicar pedagògicament els termes de la deliberació; però també hem de definir políticament els límits del que serà o no possible incorporar com a resultat del procés. Es tracta,

per tant, d'emmarcar la deliberació en un escenari de factibilitat i evitar despertar falses expectatives i, al mateix temps, recordar que la democràcia representativa també hi juga un paper. Són els polítics electes, legítimats pels vots als seus programes electorals, els que han d'obrir el debat sobre com gestionem l'aigua i, alhora, han d'explicar amb claredat que, en termes de política hídrica, aquell govern no està disposat a fer qualsevol cosa. En l'aplicació de la Directiva Marc de l'Aigua, per exemple, el govern de Catalunya va obrir un interessant procés deliberatiu, però va excloure del debat els grans transvasaments —com el del Roine, que algunes veus reclamaven. Les raons eren estrictament polítiques, esgrimides per un govern que estava en contra dels grans transvasament i que, en canvi, pretenia promoure una política hídrica basada no a augmentar l'oferta sinó a restringir la demanda d'aigua.

La segona etapa, destinada a promoure la conversa, és la més tècnica i, per tant, la que ara ens interessa menys. En tot cas, però, hem de reconèixer que ens trobem en un moment crucial, ja que és la fase on es materialitza l'aspiració deliberativa. Una aspiració difícil d'aconseguir i que, en conseqüència, reclamarà tenir clares tant les pautes de funcionament del procés (nombre de reunions, informació repartida, característiques dels espais, dinàmiques del debat, estratègies per recollir les conclusions) com les pautes de comportament que s'han de garantir (assegurar que tothom parla, que ningú monopolitza la paraula o que el to de les intervencions és respectuós amb la resta de participants). Ens trobem en el moment deliberatiu per excel·lència, de manera que el focus de la majoria de les experiències disponibles s'ha situat en aquesta etapa. Tanmateix, l'èxit d'aquest moment depèn de manera determinant del que passa abans i del que passa després. És a dir, d'entrada, l'èxit del procés depèn d'haver emmarcat amb claredat tant els continguts com els límits de la deliberació. Res més perillós que iniciar el diàleg sense saber exactament de què podem o no parlar.

Subratllem també la importància del que passa posteriorment, la qual cosa ens trasllada a la tercera etapa. Aquest moment final ens recorda que el que estem fent és democratitzar les polítiques públiques, de manera que el procés ha de culminar amb una decisió d'obligat compliment que ens permeti contrastar fins a quin punt aquella política s'ha vist enriquida per la intel·ligència col·lectiva aportada pel procés deliberatiu. Alguns experts s'han referit a aquest darrer moment com la fase de retorn, ja que els aspectes clau d'aquesta etapa són, primer, recollir les conclusions del diàleg i, segon, respondre-hi explicitant si seran o no integrades en la política pública aprovada finalment. D'aquesta manera, per exemple, un procés deliberatiu com el que va acompanyar la redacció del nou

estatut d'autonomia de Catalunya, aprovat l'any 2006, hauria de poder identificar els efectes en alguns dels seus articles. En aquest sentit, en el títol I, article 7, l'EAC estableix que: «Els poders públics han de fomentar les relacions interculturals [...] També han de garantir el reconeixement de la cultura del poble gitano com a salvaguarda de la realitat històrica d'aquest poble».

Aquesta frase es va incorporar al text legislatiu com a resultat d'un diàleg on la veu dels representants del poble gitano va ser escoltada. L'exemple pot semblar de poca importància, tot i que per als gitanos de Catalunya no ho era. Un exemple que, en tot cas, ens permet visualitzar a què ens referim quan parlem d'un retorn que mostra els impactes efectius del procés deliberatiu. Aquest mateix exemple també ens permet il·lustrar com altres demandes dels representants del poble gitano, vinculades ara a aspectes del dret civil, van rebre una resposta negativa, explicant-los que l'EAC no era el lloc per abordar unes temàtiques que quedaven fora del seu marc de referència. En qualsevol cas, insistim, l'èxit pràctic del procés deliberatiu depèn del que passa abans (fixar les línies vermelles als grans transvasaments) i del que passa després de la deliberació (article 7 del títol I de l'EAC).

El fet de reflexionar sobre com delimitem el marc de referència de la deliberació pública i sobre com la connectem al procés de la presa de decisions ens vincula de nou amb l'espina dorsal de la revisió democràtica que estem presentant en aquest llibre. Ens permet revisar els models decisionals, contrastant aquells que prioritzen la voluntat popular (expressada a través de la democràcia directa) d'aquells altres que traslladen la responsabilitat als polítics electes (democràcia representativa). Aquest és un debat que trobem a l'interior de la proposta deliberativa, entre aquells que —reproduint de nou la distinció entre idealistes i realistes— consideren que la deliberació és capaç de generar el consens i aquells altres que pensen que els desacords són insuperables i que, per tant, la presa de decisions necessitarà sempre la intervenció d'una autoritat legitimada a través de la democràcia representativa.

La perspectiva realista, com ja havíem anticipat, ens permet enllaçar millor amb la idea de democratitzar polítiques públiques reals i efectives; però ens obliga a repetir-nos aquella vella constatació segons la qual formem part d'una societat desunida i en conflicte. De manera que, inevitablement, si la democràcia és un forma de governar-nos, necessitarà poder prendre decisions que s'imposin fins i tot a aquella ciutadania que no les comparteixi. Davant d'aquesta constatació, alguns analistes, com Amalio Rey, proposen desvincular la deliberació del procés decisional:

[...] Desvincular la deliberación de la toma de decisiones permite liberarla de la tiranía de la elección entre alternativas. [...] Aspirar a que el consenso sea el final de toda deliberación es sin duda demasiado optimista; pero también es muy pesimista decir que los procesos deliberativos no cambian el punto de vista de los participantes y que siempre refuerzan la polarización. [...] Las decisiones colectivas a veces tienen ganadores y perdedores, pero el reto de la inteligencia, entendida como ecosistema, es minimizar el sufrimiento de los segundos, y esto es algo que deberíamos tomarnos mucho más en serio.

Aquesta desvinculació allibera la deliberació d'entrar en conflictes que no pot resoldre i que, en tot cas, pretén suavitzar. Una proposta suggeridora, però insuficient des del punt de vista de la teoria de la democràcia, perquè comporta la renúncia a la responsabilitat de governar. La democràcia, com afirmàvem en el primer capítol i ara tornem a subratllar, és una forma d'exercir el poder, no de deixar d'exercir-lo. I la democràcia deliberativa no en pot ser una excepció. Amb altres termes, si parlem de processos deliberatius i els desvinculem de la presa de decisions, també els estem desvinculant de la política democràtica. Certament, la democràcia deliberativa només ens pot garantir l'acord entorn de la millor opció des d'una òptica idealista; mentre que a l'hora de la veritat haurà d'aprendre a combinar el diàleg amb l'autoritat. Només així podrem convertir la deliberació en l'adjectiu d'un substantiu: *democràcia*.

Un futur democràticament deliberatiu?

No podíem tancar aquest capítol sense preguntar-nos si la democràcia deliberativa ha estat una alternativa real a la deteriorada democràcia representativa actual o, en tot cas, si podrà ser-ho en el futur. Un interrogant al qual només es pot respondre des d'una interpretació personal tant de les experiències dels darrers anys com de les expectatives per als següents. Anticipo una posició poc optimista. Una resposta que parteix d'una convicció íntima sobre el potencial i l'oportunitat de la democràcia deliberativa; però que tot seguit topa amb un present modest i amb un futur ombrívol.

Per començar, doncs, cal afirmar que, en un context com l'actual, la versió realista de la democràcia deliberativa podria resultar una resposta necessària als reptes que tenim plantejats. Si la democràcia és, repetint la referència a Daniel Innerarity, «allò que ens permet viure junts quan estem

separats», avui la democràcia deliberativa és gairebé un imperatiu. Vivim cada cop més separats, però necessitem unir-nos i, per aconseguir-ho, més que vots solitaris, necessitem espais i moments per trobar-nos, mirar-nos i parlar entre nosaltres. Necessitem el que el professor de sociologia de la Universitat de Nova York, Eric Klinenberg, anomena els «palaus del poble».³⁶ Uns «palaus» on coincidir amb els altres i on poder establir les relacions que representen aquell sòl fèrtil sense el qual és impossible que arrel·li la democràcia. En aquest sentit, el model deliberatiu, expressat com un intercanvi d'arguments i un establiment de relacions, és indubtablement l'única opció que ens permet avançar en aquesta direcció.

De fet, si ens fixem en les capacitats afeblides per governar les democràcies actuals, l'aposta deliberativa podria ser una alternativa esperançadora. Si recuperem de nou les aportacions de Gutmann i Thompson, la democràcia deliberativa pot contribuir a uns governs democràtics que s'han d'enfrontar a uns recursos cada vegada més limitats, a uns ciutadans racionalment egoistes, a les col·lisions freqüents i intenses d'interessos, i a situacions inèdites davant de les quals disposem de coneixements limitats. Com podem desplegar una política d'habitatge capaç de revertir el que avui sembla el nostre principal problema, quan no disposem de pressupostos adequats, quan els diferents agents del mercat immobiliari només es guien per les seves expectatives de negoci, quan els conflictes sobre les maneres d'usar l'habitatge són constants i quan, de fet, uns i altres esgrimeixen solucions que mai acaben de mostrar la seva eficàcia? No tenim resposta a aquest interrogant i precisament per això necessitem abordar la política d'habitatge des de la deliberació pública, entesa com un procés d'aprenentatge col·lectiu.

En aquest sentit, els processos deliberatius ajudarien a incrementar la legitimitat en un entorn en el qual l'acumulació de demandes i la restricció dels recursos ho fa molt difícil. També podrien contribuir a fer emergir l'interès públic, quan ens movem en contextos en què, usant de nou els termes de Gutmann i Thompson, la «generositat és limitada». A més a més, avui s'imposen els interessos particulars i en conflicte, però, tractats a partir de la lògica deliberativa es podrien harmonitzar o, com a mínim, facilitar el respecte mutu entre els diferents interessos. I, finalment, davant dels límits del coneixement que ens desafien en contextos cada vegada més complexos, la interpretació dels processos deliberatius en termes de capacitat d'aprenentatge pot resultar crucial.

³⁶ Klinenberg, E. (2023). *Palacios del pueblo. Políticas para una sociedad más igualitaria*. Madrid: Capitán Swing.

La democràcia deliberativa, en definitiva, podria aportar legitimitat, interès públic, respecte mutu i capacitat d'aprenentatge en un context assedegat d'aquestes qualitats. Tanmateix, però, aquesta aportació ideal no s'ha traduït en una realitat prou significativa. Disposem d'experiències deliberatives, algunes molt interessants, però es tracta més de casos puntuals i excepcionals que no pas d'una transformació estructural. Experiments deliberatius que obren expectatives i mostren el seu potencial, però que no aconsegueixen impregnar el model democràtic com a forma de governar. Les darreres proves pilot amb les assemblees sortejades en són un exemple, iniciatives exemplars però reduïdes a experiències de deliberació freda sense cap incidència real.

Adicionalment, aguditzant la mirada crítica, també observem com moltes d'aquestes experiències responen més a la lògica de la participació ciutadana dominant durant els anys vuitanta que no pas a les exigències deliberatives del segle XXI. Davant de les dificultats d'establir un diàleg empàtic i efectiu, s'imposa la deriva cap a un model de participació que prefereix articular demandes o queixes particulars. Una deriva que s'ha vist reforçada tant per la introducció de les noves tecnologies com per la creixent reglamentació de la participació ciutadana. La incursió de les noves tecnologies, sobretot a partir de les populars plataformes de participació ciutadana, no només ha incomplert la promesa de facilitar l'accés a molta més ciutadania (de fet, la participació digital avui és inferior a la presencial, en termes numèrics), sinó que, de manera més rellevant, ha propiciat un model de participació estrictament bidireccional al qual es traslladen opinions o demandes sense pràcticament cap possibilitat d'establir un diàleg amb ningú.³⁷

D'altra banda, durant els darrers anys, també hem estat testimonis d'una generalització de les obligacions normatives d'acompanyar l'aprovació de lleis o programes públics de processos participatius. A Catalunya, en tenim un exemple pioner en el reglament d'urbanisme de 2006, on s'estableix l'obligatorietat que qualsevol nova redacció d'un pla urbanístic municipal compti amb un procés participatiu previ. En el cas ja esmentat de la política hídrica, la Directiva Marc de l'Aigua de la UE (1999) també estableix l'obligació de realitzar un procés de consultes públiques abans de l'aprovació dels plans de

³⁷ Borge, R., Brugué, Q. i Dueñas-Gil, D. (2022). Technology and Democracy: The Who and How in Decision-Making. The Cases of Estonia and Catalonia a *Profesional de la Informació*, 31(3).

gestió de conques. En ambdós casos, però, l'obligatorietat no arribava acompanyada d'instruccions clares sobre com aplicar aquesta normativa participativa.

Així doncs, combinant l'extensió de l'obligació participativa a pràcticament tots els racons de les administracions públiques amb la poca claredat sobre el que això implica, s'han generat uns resultats previsibles: processos simples i banals que satisfan la norma, inhibint-se totalment del que realment signifiquen i impliquen. Habitualment, mitjançant les plataformes virtuals es pengem preceptivament processos participatius sense parar, un darrere l'altre. El resultat són pestanyes i més pestanyes en un espai web, sense que en realitat passi gairebé res més. Amb pocs participants i incapaços d'establir diàlegs entre ells, hem convertit la participació ciutadana en un tràmit; una banalització democràtica que porta l'herència dels anys vuitanta a extrems inaudits.

Aquesta realitat que no avança, o que potser fins i tot retrocedeix en termes deliberatius, es podria explicar probablement per les distorsions que provoca un context de frustració i polarització en què els diàlegs des del reconeixement mutu apareixen com una utopia encara massa llunyana. De fet, alguns autors consideren que el debat, en un context tan enfrontat com l'actual, fins i tot pot generar contraindicacions, com ara conformisme, polarització i guerra de trinxeres.³⁸ Els resultats, des d'aquesta perspectiva, ja no són la intel·ligència col·lectiva que promet la deliberació pública, sinó la manipulació, la intensificació del conflicte o el reforçament de les posicions d'uns i d'altres.

Davant d'aquesta realitat modesta o perversa, segons com ens ho mirem, l'expectativa de desplegar la democràcia deliberativa en el futur no és ni innòcua ni senzilla i, en tot cas, hauria de portar-nos a revisar tant el paper de la ciutadania com el dels responsables polítics. Pot semblar poc prudent expressar-ho d'aquesta manera, però la democràcia deliberativa exigeix un tipus de ciutadania i una fermesa en el lideratge polític que avui no tenim. Necessitem més i millors polítics. Així com també més i millors ciutadans.

Si comencem per la ciutadania, el seu paper és molt important, ja que —com recollia Luigi Bobbio al seu article— el funcionament i el resultat dels processos deliberatius depenen de la «forma d'entrada» dels

38 Sanders, L. M. (1997). Against Deliberation a *Political Theory*, 25(3), p. 347-376; Young, I. M. (2000). *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press; Sunstein, C. R. (2002). The Law of Group Polarization a *Journal of Political Philosophy*, 10(2), p. 175-195.

participants en el procés. Mitjançant dues categories —intensitat del posicionament i nivell de reflexió dels participants—, Bobbio ens presenta un quadre en el qual apareixen els quatre escenaris següents:

	Posició ben definida	Posició poc definida
Amb reflexió	Certesa en el judici	Suspensió del judici
Sense reflexió	Prejudici	Incertesa en el judici

Font: Bobbio, L. (2009). *Types of Deliberation*. Torí: Universitat de Torí.

El quadrant on se situa la «certesa en el judici» reflecteix aquella deliberació calenta que tendeix a propiciar una guerra de posicions. Els actors defensen les seves estratègies i els seus interessos, s'han de justificar davant les organitzacions que representen i, per tant, es generen rigideses en una deliberació en què l'enfrontament guanya la partida al diàleg. Una situació en la qual la negociació pot tenir algun paper, però hi descartem qualsevol possibilitat per a la democràcia deliberativa. A l'altre extrem, el quadrant de la «incertesa en el judici» ens mostra un escenari on apareix l'ideal de la deliberació freda. És un espai on es pot generar aprenentatge deliberatiu, però on és poc probable incidir amb eficàcia en les decisions públiques. El tercer escenari, on s'ubica el «prejudici», és probablement un espai massa present en el context actual. Representa aquella situació en què la ciutadania defensa posicions fermes i enrocades, però sense fonamentar-les en coneixements o en reflexions amb un mínim de rigor. Una polarització des de la ignorància que no només bloqueja la presa de decisions, sinó que inhibeix de qualsevol possibilitat d'aprenentatge.

Finalment, considerem —amb Bobbio— que l'aposta deliberativa només es pot desplegar quan la ciutadania se situa en el requadre de la «suspensió del judici»; és a dir, en un escenari on som prou racionals per reflexionar i prou raonables per no atrinxerar-nos en les nostres posicions. Un escenari desitjable, però potser encara massa llunyà. Un col·lega de la Universitat de Girona, expert en racisme, feia servir aquesta mateixa expressió —«suspensió del judici»— per instar els membres dels moviments antiracistes a establir unes relacions amb el conjunt de la societat en les quals poguessin presentar els seus arguments sense qualificar de racista qualsevol persona que no

els compartís íntegrament amb ells. No es tractava d'abandonar la lluita imprescindible de l'antiracisme, però recomanava fer-ho des del diàleg i entenia que era impossible, si l'adversari era algú a qui ni tan sols es volia escoltar. Mustafa Shaimi, el meu company a la universitat, m'ajudava així a traslladar els arguments deliberatius a la pràctica, mostrant tant el seu potencial com les indubtables dificultats operatives.

Quant al rol dels responsables polítics, aquest és un aspecte al qual ja hem fet referència en el capítol anterior, quan discutíem sobre la governança en xarxa. En aquest moment, reblar el clau ens sembla necessari, perquè considerem que resultarà impossible avançar en el model de democràcia deliberativa sense assumir el rol d'autoritat que han de jugar els responsables polítics. Ens hem referit a la impossibilitat d'establir un nexa causal entre el diàleg i el consens, de manera que, per vincular la deliberació amb el procés decisonal, requerim la intervenció d'un lideratge polític que utilitzi la seva autoritat —legitimada electoralment— per convertir els intercanvis d'arguments en decisions efectives.

Emmarquem aquesta idea en el quadre següent, on creuem dues preguntes bàsiques per a la democràcia: qui pren les decisions (el poble o els polítics electes: democràcia directa o democràcia representativa) i com es prenen aquestes decisions (parlant o votant: democràcia deliberativa o democràcia electoral). Aquest quadre, de fet, el podem utilitzar per classificar els continguts d'aquest llibre. Així, en el quadrant directa-deliberativa hi situem la democràcia dels antics, mentre que en el quadrant representativa-electoral hi trobaríem la democràcia moderna. Els altres dos escenaris són útils per reflexionar i discutir sobre la situació actual de la democràcia.

Així, el quadrant deliberativa-representativa ens ajuda a situar-nos en l'escenari que estem proposant. Un escenari on prenem les decisions parlant, però on, simultàniament, la responsabilitat de prendre-les recau en els representants. I aquests, per tant, s'ha de mostrar valents a l'hora d'assumir un paper que segur que els comporta conflictes i polèmiques, alhora que han de treballar per aconseguir la legitimitat imprescindible per adoptar aquestes decisions. Ens trobem, en definitiva, davant d'un important repte de lideratge polític, especialment difícil d'abordar, perquè implica aquell gir deliberatiu que reclama democratitzar les polítiques públiques.

	Democràcia representativa	Democràcia directa
Democràcia electoral	Democràcia dels moderns	Democràcia referendària
Democràcia deliberativa	Democratització de les decisions públiques	Democràcia dels antics

Font: elaboració pròpia, a partir de les idees inspiradores
d'Ismael Blanco, professor de la UAB.

Finalment, el darrer quadrant directa-electoral ens situa en l'escenari de les consultes i els referèndums; unes experiències que tendeixen a proliferar sota l'ombra dels nous populismes i que analitzarem amb cert detall en el proper capítol. En qualsevol cas, abans de concloure aquest capítol, ens toca subratllar com el potencial frustrat de la innovació democràtica (a través de models de participació ciutadana o de processos deliberatius) ha obert la porta a unes insatisfaccions i a unes incerteses que han sabut aprofitar els moviments populistes; uns moviments que explicarem tot seguit i que, pel que fa a l'objecte d'aquest llibre, arriben de la mà d'una teoria de la democràcia directa que també discutirem.

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

Durant pràcticament tot el segle xx, la democràcia ha gaudit d'un prestigi indiscutible. Fins i tot quan la ciutadania percebia la política com una pràctica bruta i poc confiable, les enquestes continuaven mostrant un suport persistent a la democràcia. Es podien identificar múltiples dèficits en els règims democràtics existents, però ningú semblava posar en dubte aquella idea, atribuïda a Winston Churchill, segon la qual la democràcia és el menys dolent de tots els sistemes polítics. Si recorrem a una expressió de Micklethwait i Wooldridge, disposem d'una ciutadania que, en relació amb la democràcia, «odia la seva pràctica, però mai posa en dubte la seva teoria».¹ Aquesta actitud, fins a cert punt benvolent, s'ha acabat i durant els darrers anys s'han anat imposant els dubtes tant sobre el funcionament com sobre la capacitat de la democràcia per abordar els reptes del segle xxi.

En aquest sentit, les dades demoscòpiques relacionades amb el suport a la democràcia han patit una caiguda important, especialment entre els votants més joves. Segons l'Enquesta sobre valors polítics a Catalunya, elaborada durant l'any 2024, entre els votants menors de vint-i-quatre anys, gairebé un 40 % no mostren una preferència clara i unívoca per a la democràcia: un 16 % prefereixen en algunes circumstàncies un règim autoritari, mentre que un 22 % afirma que li és igual el tipus de règim polític.² Pel que fa al cas espanyol, segons dades del Centre d'Estudis Sociològics recollides durant l'any 2025, el 79,2 % de la població considera que la democràcia és preferible a qualsevol altra forma de govern. Entre l'aproximadament 20 % que no ho comparteix, un 8,5 % considera que seria preferible un govern autoritari. Aquesta xifra s'enfila fins al 17 % pel

1 Micklethwait, J. i Wooldridge, A. (2015). *La cuarta revolución. La carrera global para reinventar el Estado*. Barcelona: Galaxia Gutemberg.

2 ICPS (2025). *Enquesta de valors polítics a Catalunya*. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials.

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

segment de població d'entre 18 i 34 anys.³ Unes tendències que l'estudi Young Europe 2025 confirma en una enquesta realitzada a joves d'entre 16 i 26 anys, duta a terme a set països europeus. Les dades d'aquest informe indiquen que només un 57 % dels joves enquestats manifesten clarament preferir la democràcia abans que qualsevol altra forma de govern; mentre que un 21 % admet que, sota determinades circumstàncies, preferiria un règim autoritari. També resulta destacable com un 48 % considera que la democràcia està en risc al seu país.⁴

Aquestes xifres constaten l'actual debat entorn la crisi de la democràcia liberal, amenaçada pel que hem anomenat els nous populismes, les tendències il·liberals, els autoritarismes tous i, de manera més discutida, per una nova teoria democràtica que posaria l'èmfasi en les formes referendàries de la democràcia directa. En aquest capítol, abordarem els aspectes teòrics d'aquest debat i analitzarem els nous populismes i, especialment, les seves formes referendàries d'entendre la democràcia. Encara que sigui anticipant-ne alguns continguts, volem subratllar la impressió d'estar en un autèntic punt d'inflexió: un gir de guió davant la incapacitat de la nova gestió pública, de la governança de les xarxes, de la participació ciutadana o de la democràcia deliberativa a l'hora de donar resposta a les dificultats i a les frustracions acumulades durant almenys les darreres quatre dècades. Un gir de guió que s'explica inicialment pel desequilibri democràtic que suposa un excés de fredor tecnocràtica i que, seguint la llei del pèndol, ens porta a un nou desequilibri, ara marcat per la fogositat emocional del populisme que sobrepassa els consensos liberals dels darrers dos segles i assumeix les temptacions autoritàries amb certa naturalitat.

Una degradació democràtica que no arriba a conseqüència d'atacs externs, sinó a partir d'amenaques internes. La democràcia ja no lluita al camp de batalla contra els totalitarismes, perquè és ella mateixa qui abraça les temptacions totalitàries. Aquesta democràcia, que ens ha deixat sols i que, per tant, davant la por que desperta aquesta solitud ha estimulat una ventada populista. Promet estar insubornablement al nostre costat. Això sí, prescindint, si cal, dels obstacles institucionals i derogant els principis liberals més bàsics. No queda clar que les solucions promeses siguin exitoses, però almenys remouen uns ciutadans que combinen una percepció decebedora sobre el seu present amb una atemorida relació amb el seu futur. El populisme els promet, si més no, escalfor. Una combinació explosiva que està detonant l'arquitectura d'una democràcia que, com hem

3 CIS (2025). *Calidad de la democracia III*. Madrid: Centro de Estudios Sociológicos.

4 Young Europe (2015). *Young Europe 2025 Report*. Brussel·les: Young Europe.

insistit, es caracteritza per la seva fragilitat. Tal com ens recorden Calhoun i altres, la temptació populista assoleix la màxima visibilitat pública quan els moviments que la promouen clamen contra una política convencional que, asseguren, s'ha oblidat de la gent real, de les persones de carn i ossos:

Democracy degenerate when ordinary people feel they are deprived of the ability to make good lives for themselves and their families. It degenerates when communities are not able democratically to shape their own futures [...] Democracy degenerate when citizens no longer treat each other with the basic respect and recognition and when citizens refuse to accept that they really belong together.⁵

El populisme del segle XXI es presenta, doncs, com el fracàs de les institucions i dels valors de la democràcia. És el fracàs d'una democràcia incapaç de donar resposta a un món que sembla no entendre. En contrast amb una democràcia tradicionalment constructora de progrés i estabilitat, ara li tremolen les cames. Ja no pot abraçar les seguretats de la fredor tecnocràtica i, inevitablement, cedeix a la temptació de caure en mans de la fogositat populista, que, en aquest sentit, no s'ha d'entendre com la causa, sinó com la conseqüència de la crisi de la democràcia liberal. El populisme és una derivada, un senyal del malestar democràtic que ha inundat les societats liberals occidentals. Ens pot semblar inacceptable, però no hauríem d'oblidar que identifica una esquerra democràcia real. Certament, utilitza i instrumentalitza aquesta esquerra; però no la crea, la identifica i l'aprofita. Fernando Vallespín ho expressava amb les paraules següents:

De esos polvos estos lodos. Por eso el populismo es una magnífica señal de alarma que sirve para advertirnos de que, si no reaccionamos a tiempo, si no conseguimos reconducir el funcionamiento de la democracia, los lamentos sobre la anticipación de su final pueden convertirse en una profecía autocumplida [...] En algún lugar he escrito que el populismo opera como el *pharmakon* griego [...] porque *pharmakon* significa a la vez remedio (medicina) y veneno, lo que cura y lo que mata, una antinomia inscrita en la misma palabra. Pues bien, creo que este es el caso del populismo en su relación con la democracia liberal: en pequeñas dosis, sirve para tomar conciencia de qué es lo que no está funcionando en nuestros sistemas políticos y

5 Calhoun, G., Gaonkar, D. P. i Taylor, Ch. (2013). *Degeneration of Democracy*. Cambridge: Harvard University Press.

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

contribuye así a reconducir la situación. Pero si nos pasamos, el daño que puede llegar a producir es imprevisible.⁶

Tot seguit, analitzarem el populisme del segle XXI. D'entrada, el definirem com una forma de desequilibri o degradació democràtica. Assumint que el populisme ha identificat les esquerdes democràtiques actuals, analitzarem com les aprofita per debilitar o, fins i tot, per destruir la mateixa democràcia. Oferirem també una explicació sistemàtica de les característiques del populisme, fent referència als seus trets distintius: una determinada visió del poble, un model de representació, un estil de lideratge i una preferència per les emocions i les passions per sobre de les raons. Finalment, dedicarem la darrera part d'aquest capítol a abordar de manera específica una teoria democràtica del populisme. Aquest serà el moment de recuperar l'interrogant que dona títol a aquest capítol: el populisme representa només una degradació democràtica o també ens proposa una transformació de la democràcia liberal?

El fogós desequilibri populista

En el primer capítol d'aquest llibre ens referíem a la fragilitat democràtica, que presentàvem com un punt d'equilibri delicat i inestable, amenaçat permanentment per un pèndol que la portava d'un costat a un altre. Un moviment oscil·lant perpetu que dificultava assolir un punt d'equilibri delicat, potser impossible. Aquesta metàfora s'inspirava en la definició de les dues ànimes democràtiques de Margaret Cannovan. Com hem vist, per a aquesta autora, la democràcia es caracteritza per tenir una ànima pragmàtica (que gestiona el dia a dia) i una ànima redemptora (que fa promeses de futur). Dues ànimes que, òbviament, presenten reptes i dinàmiques diferents, fins i tot contradictòries. Un excés d'èmfasi en l'ànima pragmàtica pot generar que la democràcia es vegi escombrada per una ventada d'eficientisme gèlid. El perill de congelació democràtica que, de fet, analitzàvem a través del que Nadia Urbinati anomenava la distorsió epistèmica. Ens hi hem referit en el capítol anterior. D'altra banda, quan ens concentrem excessivament en l'ànima redemptora, gaudim del caliu dels valors i els propòsits compartits, però també podem caure en un excés de fogositat. Recuperant altra vegada els conceptes de Nadia Urbinati, ara

6 Vallespín, F. (2018). ¿Está en peligro la democracia liberal? Disponible a: https://www.clarin.com/opinion/peligro-democracia-liberal_0_SJ3qQD5NQ.html

l'amenaça s'expressa en termes de distorsió populista. Aquesta segona distorsió ha estat molt present durant les dues darreres dècades.

Així, després de la crisi de la democràcia representativa i de la feblesa que ha mostrat l'alternativa deliberativa, hem estat testimonis de com el populisme s'obria pas entre les escletxes d'una societat desconcertada, fragmentada i polaritzada. Una societat que, decebuda davant la incapacitat de les promeses pragmàtiques, abraça la fogositat de la redempció. La temptació populista no és nova i disposem de molts referents històrics a l'hora d'analitzar-la, però sempre representa una reacció apassionada que renega de les regles formals i s'embolica en promeses quasi-religioses de salvació.⁷

El populisme, per tant, apareix com una alternativa als excessos pragmàtics de la democràcia liberal. Una reacció contra les estructures institucionals asèptiques i distants. Una revolta del poble contra unes elits i uns partits polítics cada cop més allunyats i indiferents davant les seves preocupacions. De fet, la fogositat populista s'alimenta de l'apel·lació a un poble agreujat que vol recuperar el poder —també la seguretat— i que s'expressa a través d'una única veu i que comparteix un únic destí. Un poble format per gent corrent i decent que ha estat oblidada pels professionals de la política i que cal tornar a situar al centre. En aquest sentit, com anirem explicant amb més detall, el populisme representa un estil polític que rebutja tant l'elitisme com l'intel·lectualisme. Orgullós de la seva simplicitat, el populisme reivindica el llenguatge senzill i directe de la gent normal. No necessita redactar programes electorals ni dissenyar polítiques públiques sofisticades, perquè es limita a enarborar la veu clara i espontània del poble. Una veu que queda recollida a les proclames d'un lideratge carismàtic que es caracteritza, paradoxalment, tant per una personalització extrema com per la manca d'idees pròpies. Un lideratge que ens condueix amb mà de ferro; però que no proposa, encarna.

Resulta inevitable que multitud d'exemples actuals ens vinguin al cap. Escric aquestes línies durant l'estiu de 2025 i, per tant, no puc deixar de pensar en la irrupció de Trump a l'escenari polític internacional. Tampoc puc oblidar, en l'àmbit espanyol, els greus incendis que han afectat especialment el nord-oest del país. D'entrada, pel que fa a la figura de l'actual president dels Estats Units, no deixa de sorprendre la seva

⁷ Paxton, R. O. (2019). *Anatomía del fascismo*. Madrid: Capitán Swing. Hermet, G. (2008). *El invierno de la democracia. Auge y decadencia del gobierno del pueblo*. Barcelona: Libros del Lince; Judis, J. B. (2018). *La explosión populista*. Barcelona: Deusto. Finkelstein, F. (2019). *Del fascismo al populismo en la historia*. Madrid: Taurus.

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

capacitat per abordar els reptes més complexos de la societat actual amb una desmesurada simplicitat: des de despatxar la pandèmia recomanant petits glops de lleixiu fins a anunciar canvis aranzelaris en funció d'ofenses gairebé personals o, és clar, l'estigmatització de determinades minories perquè es mengen els nostres gats i els nostres gossos. Uns arguments grotescos, però que, cofois, connecten amb el que pensa i entén la ciutadania, oblidant-se de les dades o de qualsevol aportació científica. Un membre del govern de Trump, fa poques setmanes, confrontat per una periodista amb un informe que recollia estadístiques oficials, li va deixar anar com a resposta: «Tu queda't amb les xifres, que jo em dedicaré a les emocions». Certament, una fogositat que renuncia a l'aspiració racionalista clàssica dels il·lustrats moderns.

Stephen Greenblatt, professor d'Humanitats a la Universitat de Harvard, va publicar un llibre excel·lent en el qual feia servir els textos de Shakespeare per mostrar com aquest escriptor disseccionava l'exercici del poder i analitzava els atributs dels homes que l'aplicaven. Shakespeare usava la seva obra per aprofundir en l'estudi del poder absolut, situant-la sempre en un context temporalment molt distant al seu, ja que d'altra manera podia patir greus represàlies. Greenblatt utilitza la mateixa estratègia i escriu sobre els tirans de Shakespeare, però ho fa, més que probablement, pensant en situacions més properes i en personatges més coneguts:

Los rasgos a los que ha dado lugar su educación —propensión a la cólera, tendencia despiadada al acoso y a la intimidación, ausencia de empatía, rechazo a cualquier compromiso, deseo compulsivo de ejercer el poder sobre otros— nos ayudan a explicar el éxito de Coriolano en la guerra. Pero la cuestión en torno a la cual gira el drama es qué sucede cuando una personalidad semejante pretende ejercer la autoridad suprema no ya en el campo de batalla, al frente del Ejército romano, sino en el Estado.⁸

En un cercle més proper, els incendis de l'estiu de 2025 van provocar no només la constatació dels efectes devastadors que pot tenir el canvi climàtic en les nostres vides, sinó també una brega política que va contribuir de manera nítida a la desfiguració democràtica que acompanya el populisme. En aquest sentit, els líders polítics de les comunitats autònomes afectades, van deixar de banda la fredor de les consideracions tècniques i van optar per invocar les pors de la ciutadania; usant-les com a munició per atacar

8 Greenblatt, S. (2019). *El tirano. Shakespeare y la política*. Madrid: Alfabeto.

les formes democràtiques i per promoure una aproximació emocional que eixamplava les esquerdes per les quals escolar els discursos populistes. Unes proclames simplistes i tendencioses que s'adreçaven als budells de la ciutadania, però que tampoc resolien res. Només pretenien identificar culpables i arremetre contra ells, encara que fos faltant a la veritat i donant l'esquena a qualsevol consideració científica. Es tractava, com afirmàvem més amunt, d'aprofitar l'esquerda per fer explotar la democràcia. No proposen res; però alimenten, encarnen i instrumentalitzen les angoixes i els ressentiments de la població.

El populisme, doncs, neix d'una crisi del pragmatisme democràtic i es converteix en una amenaça agressiva per a la mateixa democràcia. Exigeix a crits una versió literal de democràcia, etimològicament definida com el poder del poble. Una literalitat que concep de forma mecànica la relació entre una expressió popular única i un mandat unívoc a aquells que exerceixen el poder. Una literalitat que, tanmateix, no deixa espai ni per al pluralisme ni per a la tolerància —els dos principals dics de contenció enfront de les temptacions totalitàries. El populisme és un enemic íntim de les democràcies perquè utilitza el poble, a través del vot i les urnes, per rebel·lar-se contra les institucions i els valors democràtics.⁹ En despullar les institucions de qualsevol possibilitat de debat racional mínimament serè, el vot populista —tal com ens explica José María Lassalle— no serveix per construir projectes compartits, sinó per expressar sentiments de rebuig i donar sortida al ressentiment dels perdedors:

Lejos de la resignación, el proletario emocional se ha movilizado políticamente en forma de multitud que se ha reservado el voto como un instrumento de reparación y escarmiento frente a los poderosos e intocables. A través de él ha fluido la ira sedimentada en la consciencia de una clase proletaria posmoderna, de una clase transversal que vive deseosa de que se haga justicia al precio que sea. Esa multitud de perdedores [...] se ha revuelto contra las reglas de la democracia liberal [...]. Su voto se rige por la psicología de un perdedor que trata de maximizar el efecto dañino de su papeleta electoral.¹⁰

9 Todorov, T. (2012). *Los enemigos íntimos de la democracia*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

10 Lassalle, J. M. (2017). *Contra el populismo. Cartografía de un totalitarismo posmoderno*. Barcelona: Debate.

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

Lassalle ens parla de populisme, però les seves paraules resulten massa semblants a les que usava Hannah Arendt quan escrivia una de les seves principals obres, *Els orígens del totalitarisme*.¹¹ En definitiva, davant la complexitat del món actual, el desequilibri populista ens proposa una simplicitat grotesca. Es descarten els temps i les normes de les institucions democràtiques. Prometen, en canvi, solucions directes i immediates. Els lideratges populistes no perden el temps pensant, actuen. No elaboren anàlisis complicades sobre les conjuntures. Escolten el poble. No construeixen polítiques públiques sofisticades, prenen decisions definitives i inapel·lables. És el regne de l'antipolítica i, per tant, del desequilibri democràtic més extrem. Tal com ho exposen Fernando Vallespín i Marian Bascuñán:

Contrariamente a su propio relato, que lo presenta como una nueva y original conexión entre gobernantes y gobernados, el populismo sí puede representar una importante amenaza para algunas de las instituciones centrales de la democracia liberal, todas aquellas que velan por el control del poder y la protección del pluralismo social.¹²

El resultat és una democràcia amenaçada per unes emocions que substitueixen les raons; per una mena d'ànim de venjança que deforma qualsevol possibilitat de construir res. Per aconseguir-ho, s'imposa una veu vertadera que, d'una banda, expressa els sentiments populars i, d'altra banda, silencia qualsevol discrepància. El populisme, emprant de nou els termes de Lassalle, apel·la al poble, «però no com a subjecte, sinó com a víctima». El populisme s'alimenta del malestar i de la indignació d'aquells que s'han sentit ofesos i humiliats; d'aquells que se senten maltractats pel present i atemorits davant del futur. No és estrany que la brasa que alimenta el foc populista sigui l'enfrontament, la lògica amic-enemic que defensava Carl Schmitt a principis dels anys vint del segle passat.¹³ L'espai de la política (democràtica) deixa de ser un lloc de convivència en les diferències per convertir-se en un camp de batalla en el qual la fogositat dels ressentits s'imposa a la fredor de les elits. Ja no existeix un altre amb qui deliberar, només un enemic per derrotar. I, fins i tot, aquesta derrota es pot produir a les urnes, de manera que —com pronosticaven Levitsky i

11 Arendt, H. (2006). *Los orígenes del totalitarismo*. Madrid: Alianza.

12 Vallespín, F. i Bascuñán, M. (2017). *Populismos*. Madrid: Alianza.

13 Schmitt, C. (2018). *Un concepto de lo político*. Madrid: Alianza.

Zibblatt— la mort de la democràcia es produirà en mans d'uns electors que, guanyats a la causa de la intolerància, la dinamiten des de l'interior.

En aquest epígraf, hem carregat les tintes de l'exposició, perquè l'objectiu era presentar la desfiguració o el desequilibri que suposa el populisme. Tot seguit, abordarem la seva definició d'una manera més estructurada, destacant aquells aspectes que la literatura assenyalava com a distintius. Volem deixar constància, en tot cas, que estem immersos en un moment populista que expressa un desencís democràtic profund. La ciutadania es mostra desbordada i cansada de tantes dificultats i complexitats. Un estat d'ànim que aprofita el populisme per prometre miracles.

Tanmateix, el terme *populisme* s'ha utilitzat per definir situacions molt diferents, tant en termes històrics com contextuals. Es tracta d'una etiqueta que ha servit per entendre i abordar situacions molt distintes entre elles. En aquest text, però, no podem revisar els diferents moments populistes, ni tan sols construir una cartografia de les experiències més significatives. Optem, en canvi, per oferir una definició bàsica que ens permeti identificar els trets distintius del populisme a partir de la seva relació amb tres conceptes bàsics per a la ciència política: el poble, les emocions i el lideratge.

Un poble, unes emocions i un lideratge

En primer lloc, com ja hem assenyalat, el populisme parteix d'una afirmació etimològica: el poble és l'element sobre el qual pivota la democràcia. A partir d'aquí, un diagnòstic inicial permet entendre el seu argument més bàsic: la democràcia representativa ha perdut el poble com a punt de referència i els populistes ens proposen recuperar-lo. Les dinàmiques de la democràcia moderna es basaven en la relació entre els partits polítics i les classes socials, uns conceptes que només serveixen per explicar el passat. Els partits de classe ja només són maquinàries per accedir al poder institucional i per defensar interessos de partit, mentre que els moviments populistes repudien aquestes institucions (almenys aparentment) i s'abracen a les persones de carn i ossos que formen el poble. Unes persones que no es defineixen mitjançant els referents desfasats de les classes socials, sinó que incorporen atributs nous i diversos.

Aquest poble, a més a més, es manifesta com un bloc homogeniament enfrontat amb aquells que ocupen les posicions de poder. Els partits polítics, ubicats en les poltrones institucionals, no només no ens representen, sinó que són l'enemic. Dos bàndols que no poden dialogar ni harmonitzar les seves posicions, perquè el populisme interpreta la societat a partir del conflicte

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

dels uns contra els altres; la ja citada lògica amics-enemics que defensava Carl Schmitt. Ens trobem davant del que Ernesto Laclau i Chantal Mouffe definien en el seu treball conjunt com la lluita populista per l'hegemonia.¹⁴ El moment populista, segons Mouffe, articula un conjunt heterogeni de conflictes que ja no es poden formular només en termes d'interessos de classe.¹⁵ Per la seva banda, Laclau es refereix a aquesta nova mirada que enfronta els meus amb els altres, els de baix amb els de dalt, amb les paraules següents:

El populismo no es una ideología, sino un modo de construcción de lo político, que se basa en dividir a la sociedad en dos y apelar a la movilización de «los de abajo» contra el poder existente.¹⁶

El populisme s'identifica amb el poble i designa un enemic, les elits governants. No es tracta de l'oposició tradicional que confronta ideologies, sinó d'una batalla autèntica entre el poble i les elits. Un enfrontament en el qual aquells que representen la negació de la voluntat del poble s'han de tractar amb menyspreu, sense cap empatia ni disposició al diàleg. S'ha de batallar contra ells. A diferència d'aquells que encarnen unes elits corruptes i immorals, el poble està format per homes i dones corrents i anònims que emanen qualitats morals. L'enfrontament no només és inevitable, també és del tot legítim.

Les mobilitzacions de les Armilles Grogues a França, que van començar el 24 de novembre de 2018 i es van estendre durant el 2019, són la imatge de l'enfrontament del poble honest amb les malicioses elits polítiques. Renegant de qualsevol adscripció ideològica, sense enarborar valors democràtics abstractes, els ciutadans corrents es van dedicar durant mesos a bloquejar carreteres i a protestar davant del convenciment que havien estat oblidats i maltractats pel sistema. L'enfrontament es va articular a través de manifestacions setmanals i es van generar freqüents episodis de violència, als quals el govern d'Emmanuel Macron també va respondre amb violència policial, fins i tot desplegant l'exèrcit. Per al filòsof i analista polític Jacques Rancière, la lògica de les revoltes s'explica pel ressentiment d'aquells que han viscut en primera persona les injustícies de la globalització i que

¹⁴ Laclau, E. i Mouffe, Ch. (2021). *Populismo y hegemonía*. Barcelona: Gedisa.

¹⁵ Mouffe, Ch. (2016). *La paradoja democrática: el peligro del consenso en la política contemporánea*. Barcelona: Gedisa.

¹⁶ Laclau, E. (2005). *La razón populista*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

responen amb unes mobilitzacions que no són altra cosa que un exercici democràtic de base. Un exercici que expressa un malestar, efectivament; però que també pren la forma d'una distorsió democràtica, perquè utilitza el crit i no la paraula, i opta per la venjança personal i s'oblida del debat i el propòsit col·lectiu. Els Armilles Grogues no representaven una expressió del poble; eren més aviat la suma de queixes i reivindicacions de ciutadans particulars que, de manera explícita, no volien saber res del conjunt. La seva gran exigència es podria resumir en un «deixeu-nos en pau». El món podia anar a la deriva; però declinaven les preocupacions col·lectives per centrar-se en els greuges patits individualment. No presentaven cap voluntat política de transformació, sinó que abanderaven una mobilització antipolítica expressada a través una mirada miop.

Una categoria molt adequada per analitzar el fenomen de les Armilles Grogues és la d'un «poble introbable».¹⁷ Amb aquesta expressió, Rosanvallon es refereix a un col·lectiu sense cap referent ideològic identificable, que no s'expressa a través de cap resultat electoral i que, de fet, ni tan sols podem agrupar al voltant d'uns determinats interessos socioeconòmics —de nou les semblances amb l'obra d'Arendt sobre els totalitarismes. Es tracta d'un poble que simplement manifesta la seva indignació, a les places del 15M de 2011 o a les carreteres franceses durant el 2019. Un poble que, recurrent de nou als termes de Rosanvallon, es presenta com «una forma de multitud electrificada per una mateixa exasperació». En aquesta línia, aquella idea clàssica del *logos* convertit en *nomos* ha perdut tot el sentit. No interessa ni la capacitat de raonar de les persones ni la possibilitat de convertir aquest coneixement en normes que regulin la convivència. Les emocions substitueixen les raons, mentre les normes reguladores deixen pas a les reclamacions, a les exigències immediates. Ens trobem, així, amb el segon tret distintiu dels populismes: l'ús i l'expressió apassionada de les emocions.

La nostra herència il·lustrada no només havia entronitzat la racionalitat, sinó que havia menyspreat les emocions. Mentre la raó s'associava amb l'ordre i el progrés, les emocions eren incontrolables i inestables. Una visió excessivament confiada, ja que els humans estem fets indistricablement de raons i emocions, tal com hem destacat en el capítol anterior dedicat a la democràcia deliberativa. Victòria Camps, professora de Filosofia, ens ho recorda quan afirma que «totes les ciències socials parteixen, avui, del supòsit, sovint exagerat, que som éssers emotius i no només racionals».¹⁸ Incorporar les emocions és rellevant, perquè es converteixen —com hem

17 Rosanvallon, P. (2020). *El siglo del populismo*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

18 Camps, V. (2011). *El gobierno de las emociones*. Barcelona: Herder.

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

vist en l'exemple dels Armilles Grogues— en la palanca per a la mobilització popular, per a l'acció democràtica. La mateixa Victòria Camps, però, observa que les emocions tenen dues cares, aquella que facilita l'acció i aquella que ens paralitza. Tot dependrà del tipus d'emocions.

De fet, com ja havíem esmentat en capítols anteriors, l'arrel moral de la democràcia és la simpatia o l'empatia amb els sentiments aliens, la qual cosa implica que ens atrevim a lliurar-nos als altres; un comportament que requereix valentia i confiança. Aquestes són emocions positives. De manera similar, Marta Nussbaum, en contrast amb la tradició il·lustrada que ha sostingut que les emocions són perjudicials per a la democràcia, considera que són essencials per al seu bon funcionament.¹⁹

En canvi, en el context actual, més que cultivar el sentiment d'amistat, el populisme treu rèdits de les emocions negatives —sobretot de la por i la desconfiança. Hem assistit al que alguns han anomenat un gir emocional en l'àmbit de la política, però el que ha aflorat no és la referència aristotèlica a l'amistat, sinó els vells fantasmes del nacionalisme, la xenofòbia i el populisme. Uns fantasmes que es recolzen en la intensitat dels afectes i les emocions, però que les utilitzen no per enfortir la democràcia, sinó justament pel contrari, per aprofitar-se de la seva fragilitat innata. El resultat, expressat en termes de Manuel Arias Maldonado:

(es) una amalgama de pasiones e hipóboles que se parecen bien poco a la esfera pública sosegada que soñaron los ilustrados como fundamento para nuestras democracias representativas.²⁰

Explorant les raons de la por, Victòria Camps recull dues cites molt il·lustratives. D'una banda, Ciceró, a *Les tusculanes*, afirmava que «el terror expulsa del meu ànim tota saviesa». Montaigne, per la seva banda, escrivia que «res em fa tanta por com la por». La por és, doncs, una emoció dominant que tendeix a estimular tant la ignorància com les derivades més negatives de la feblesa humana. Hobbes havia fet de la por a morir l'origen de l'estat modern, però no podem oblidar com aquesta por també explicava que l'estat proposat fos un Leviatan que no incorporava cap llavor democràtica. Al contrari, la por portava Hobbes a imaginar un estat autoritari dotat, essencialment, del monopoli per a l'exercici de la

19 Nussbaum, M. C. (2014). *Emociones políticas. ¿Por qué el amor es importante para la justicia?* Barcelona: Paidós.

20 Arias Maldonado, M. (2016). *La democracia sentimental. Política y emociones en el siglo XXI*. Madrid: Página Indómita.

violència. Victòria Camps reconeix que la por pot ser una emoció defensiva i protectora; però la història del pensament polític també ens mostra com pot estimular l'agressivitat d'aquells que s'han de protegir. Una emoció que, com afirmava la politòloga de la Universitat de Colúmbia, Sheri Berman, impregna el populisme del segle XXI:

El populismo vende una política del miedo [...] Los sondeos dejan claro que los votantes populistas son muy pesimistas: creen que cualquier pasado fue mejor y están muy preocupados por el futuro [...] las opiniones de la gente, sobre todo en épocas de cambio e incertidumbre, se basan más en emociones que en factores racionales.²¹

Una conseqüència directa de la por és la desconfiança, probablement el factor més corrosiu per al funcionament de la democràcia. La democràcia exigeix una doble relació de confiança: la que s'estableix entre els governants i els governats, i la que hauria de caracteritzar les relacions entre uns ciutadans que formen part d'una mateixa comunitat. D'una banda, deleguem en els nostres representats electes l'adopció de les decisions més crítiques i, per tant, estem fent un exercici extraordinari de confiança amb ells. Convertir-los en els nostres enemics, tal com fa el populisme, independentment del que puguem pensar sobre les raons esgrimides, és un camí que ens porta de manera ràpida i directa a la degradació, si no a la desaparició, de la democràcia.

D'altra banda, la democràcia també necessita que els ciutadans tinguin propòsits compartits i que siguin capaços de col·laborar els uns amb els altres, la qual cosa és impossible, si no els vincula el ciment de la confiança. Quan no podem refiar-nos dels altres, qualsevol voluntat col·lectiva perd tot el sentit. Per aquesta raó, tant des de consideracions morals²² com des de posicions gerencials,²³ la confiança s'ha convertit en el factor més buscat per les democràcies del segle XXI. Una recerca que està resultant infructuosa, sobretot quan es troba permanentment torpedinada per una

21 Berman, Sh. (2018). Política, pesimismo y populismo. Disponible a: https://elpais.com/elpais/2018/10/10/opinion/1539186983_604947.html

22 Uslaner, E. M. (2002). *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press; Tilly, Ch. (2005). *Trust and Rule*. Cambridge: Cambridge University Press.

23 Child, J. i Faulkner, D. (1998). *Strategies of Co-operation*. Oxford: Oxford University Press; O'Leary, R. i Bingham, L. B. (ed.) (2008). *The Collaborative Public Manager*. Washington DC: Georgetown University Press.

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

indignació populista que prefereix invocar els ressentiments i les ànsies de venjança. De nou, amb les paraules de Victòria Camps:

La indiferencia ciudadana hacia el sistema político, la hostilidad manifiesta hacia las instituciones, alimentada por la desfachatez con que se refieren a ellas quienes más respetuosos deberían mostrarse, son una prueba de que la fe en la democracia es muy frágil. [...] Desconfianza, pues, generalizada, unida, pese a todo, a la convicción de que recuperar la confianza es la única forma de no perder pie y mantener los valores por los que se viene luchando durante siglos.

Certament, la confiança és difícil d'assolir en un context tan incert com l'actual, de manera que no es pot donar per descomptada ni sol·licitar-se de manera indiscriminada. Quina confiança queda quan, després de la devastació dels incendis d'aquest estiu, arriba un enfrontament polític descarnat que dinamita qualsevol pont entre nosaltres i ells? En aquest sentit, Pereda considera que la confiança democràtica s'ha de fonamentar a partir d'una cultura de l'argumentació i de la responsabilitat; és a dir, confiem només en aquells amb qui podem parlar i a qui podem demanar rendició de comptes.²⁴ Cap d'aquests factors culturals es troben avui entre nosaltres, sobretot quan els moviments populistes són forts i imposen la seva preferència per la cridòria davant dels arguments; quan la contundència d'uns lideratges que encarnen veritats indiscutibles s'imposa a les explicacions sobre la feina feta i els resultats obtinguts. Ni arguments ni responsabilitats, proclames i adhesions.

Les emocions, en definitiva, són inherents a les nostres relacions socials i polítiques, de manera que no podem prescindir-ne. De fet, poden ser fonamentals des del punt de vista democràtic, ja que la ciutadania vol solucions als seus problemes quotidians, però també necessita somnis i horitzons —l'ànima redemptora de la democràcia. Aquests vincles emocionals que ens proporcionen les mirades compartides al futur són, doncs, imprescindibles per a la democràcia; tot i que, quan s'utilitzen negativament, també poden actuar com un enemic interior que en facilita l'autodestrucció. Aquesta és una distorsió que Pierre Rosanvallon analitza de manera sistemàtica distingint els tres tipus d'emocions característiques dels populismes: les emocions de posició, les emocions d'intel·lecció i les emocions d'intervenció.

²⁴ Pereda, C. (2009). *Sobre la confianza*. Barcelona: Herder.

En primer lloc, les emocions de posició són aquelles que expressen la ràbia de no ser reconeguts, de romandre abandonats i menyspreats en un racó del tauler polític. Remarquen el fet de no importar, una llunyania que alimenta el ressentiment democràtic. Les emocions d'intel·lecció, en segon lloc, són el resultat de la mateixa incomprensió del nostre entorn. Davant la desorientació que ens genera un món opac i intel·ligible, apareixen les visions conspiranoiques; i afloren uns sentiments desesperats —potser també absurds— que atorguen sentit a un món que ens resulta indesxifrabable i amenaçador. Finalment, en tercer lloc, les emocions d'intervenció es materialitzen amb eslògans del tipus «Que marxin tots»; és a dir, reivindicant una sobirania destituent que ens anima a mobilitzar-nos —com en l'assalt al Capitoli de l'any 2021— contra el poder institucional. Una intervenció que podem qualificar de política negativa, atès que passa de la por a la desconfiança i acaba exigint el desallotjament dels governs legalment establerts. Una intervenció que es nodreix de sentiments com el fàstic i el rebuig més absolut a la democràcia vigent.

Els discursos xenòfobs es troben molt còmodes emprant aquests sentiments: d'entrada, identificant els de casa com els oblidats i els marginats davant d'una política que afavoreix els nouvinguts; per després construir teories conspiranoiques com les del gran reemplaçament; i, finalment, instar els ciutadans agreujats a sortir als carrers per fer fora no només els immigrants, sinó també, i potser sobretot, uns governants que no són capaços de defensar els interessos del poble vertader. Un discurs dirigit directament als budells d'una població espantada com hem vist aquest mateix estiu de 2025 a Torre Pacheco, Múrcia.

El nacionalisme també és procliu a aprofitar aquestes emocions negatives. Amb ànim d'estimular el debat, ens podríem preguntar si trobem aquestes emocions polítiques en la dinàmica del procés independentista català. De fet, no estem parlant d'actes tan fogosos com els que van protagonitzar les turbes trumpistes als Estats Units o els defensors de Bolsonaro al Brasil, però no sembla del tot inapropiat que ens interroguem sobre la combinació d'emocions positives i negatives que el van acompanyar. D'una banda, un sentiment molt fort i positiu de comunitat; de l'altra, la ràbia gairebé incontenible, derivada de la convicció d'haver estat oblidats i menyspreats per l'Estat espanyol. També van aparèixer, en ambdós bàndols, teories conspiranoiques que servien tant per explicar l'estratègia catalana d'apoderar-se abusivament dels recursos dels espanyols com per insinuar una versió nostrada del gran reemplaçament, substituint les arribades recents de persones de cultura islàmica per les onades migratòries del sud d'Espanya, que alguns consideren que havien estat obscurament i secretament planificades des de la primera meitat

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

del segle xx. I, finalment, la lògica destituent va esdevenir un dels eixos centrals d'un procés que, amb diferents argücies polítiques, reivindicava una independència basada en la voluntat del poble sobirà que estava bloquejada il·legítimament per unes institucions democràtiques que, de fet, anaven contra aquella versió literal que la defineix com el poder del poble. Un poble, de nou, interpretat en termes estrictament unitaris i que s'expressava a través d'un lideratge que encarna la voluntat del poble, el president Carles Puigdemont.

Acabarem les referències a aquesta segona característica del populisme recordant que aquest moviment no només incorpora les emocions en la seva estratègia política, sinó que, més rellevant, ho fa a partir d'aquelles emocions més negatives per a la democràcia. La por, la ira, el ressentiment, la venjança o la desconfiança són les passions populistes que, instrumentalitzant la veu popular, amenacen la mateixa democràcia. Així doncs, un cop analitzat el concepte de poble i discutit el paper de les emocions, abordarem el tercer tret diferencial del populisme: un model determinat de representació i una forma particular d'exercir el lideratge.

El populisme, tornem a insistir-hi, exalta un poble unitari que rebutja i s'enfronta a les elits i a les oligarquies polítiques de la democràcia liberal moderna. Reneguen del paper crucial que juguen els partits polítics i prefereixen —usant el terme de Hannah Arendt— els moviments. Mentre els partits polítics representen parts de la societat, els moviments aspiren a reunir tota la societat. Aquesta és l'aspiració populista, que —també ens hi hem referit anteriorment— s'aconsegueix mobilitzant emocions negatives com ara la indignació o les frustracions. Tanmateix, l'èxit d'aquesta estratègia política basada en acusacions, en denúncies i en revenges depèn de l'existència d'un lideratge que aglutini i personalitzi tant els greuges com les promeses de salvació. Un lideratge fort al qual es deu obediència i submissió. Un lideratge que arrossega i que obté la seva fortalesa no perquè representa el poble, sinó perquè és el poble. Alguns exemples llatinoamericans són molt il·lustratius, com per exemple quan el colombià Jorge Eliécer Gaitán, uns dels pioners del populisme a la regió, afirmava que «Yo no soy un hombre, soy un pueblo». O el cas paradigmàtic de Veneçuela amb Hugo Chávez:²⁵

²⁵ Les cites de Gaitán i Chávez estan extretes del llibre ja esmentat de Pierre Rosanvallon sobre el populisme del segle xxi.

Cuando yo los veo, cuando ustedes me ven, yo siento algo que me dice: «Chávez, ya tú no eres Chávez, tú eres un pueblo. Ya no soy yo mismo, soy un pueblo y soy ustedes, es así como me siento, me he encarnado en ustedes».

El cesarisme napoleònic és un precedent en termes de lideratge polític, perquè compartia la idea que l'emperador no era un home, era el poble. Lluís Napoleó afirmava que «cap intermediari pot arrogar-se el dret de substituir l'un per l'altre». Una tradició que a França ha donat lloc als lideratges populistes més recents; per exemple, a través de l'eslògan del Front Nacional a les eleccions de 1995: «Le Pen, el poble». O, més recentment, a l'altra banda de l'Atlàntic, quan a les darreres eleccions a la Presidència dels Estats Units, Trump proclamava «Jo soc la vostra veu».

Per tant, el lideratge populista és un lideratge que va més enllà de la representació; expressa i, de fet, es converteix ell mateix en el poble. Chantal Mouffe considerava que quan les demandes són tan heterogènies com ho són a les nostres societats, per crear una voluntat col·lectiva resulta imprescindible un personatge capaç d'articular i expressar una unitat. Aquesta capacitat per ser —per encarnar, si es prefereix— confereix al lideratge populista uns atributs que superen les capacitats habituals d'altres representants polítics. S'erigeixen com a figures gairebé mítiques que desperten adhesions infrangibles. Els seus seguidors no només es mostren d'acord amb les seves posicions polítiques, sinó que se senten inspirats per una figura que els desperta emocions que desborden el dia a dia de l'acció política. El resultat és un lideratge davant del qual es rendeix culte i que, consegüentment, estableix relacions fortes de dominació. La seva veu no només expressa arguments, sinó que manifesta veritats que se'ns imposen: de la representació a l'encarnació, de la proposta a la imposició.

Aquestes són, indubtablement, les característiques que serveixen per entendre el lideratge del president Donald Trump, sobretot en el seu segon mandat. Trump es presenta més com un oracle autoritari que no pas com el representant d'una democràcia electoral. Una posició que li permet sobrevolar els debats ideològics, ignorar les evidències científiques i, en definitiva, situar les seves decisions per sobre del bé i del mal. Unes decisions que indiscutiblement serveixen per defensar el poble i expressen la seva voluntat, de manera que tots els pesos i els contrapesos de la democràcia tradicional són sobrrers. La campanya de Trump contra els immigrants s'emmarca en una estratègia política que no requereix ni arguments ni evidències; ja que els immigrants, més enllà de qualsevol càlcul sobre el que realment fan o deixen de fer, són persones immorals que delinqueixen, violen les nostres dones i es mengen els nostres

animals domèstics. Santiago Abascal aplaudeix aquest posicionament i l'aplica al cas espanyol amb una identificació insistent d'immigració amb inseguretat. VOX no és l'únic partit que utilitza aquesta estratègia, de manera que la influència populista escampa com una taca d'oli la confrontació amb els nousvinguts. A partir d'aquest posicionament moral, irromp un lideratge autoritari que promet una solució simple i contundent: «els farem fora i no els deixarem entrar més».

Seguint aquest fil, les crides nacionalistes també s'utilitzen molt i són molt útils per als lideratges populistes, ja que invoquen conviccions que no cal explicar; n'hi ha prou expressant-les. Probablement, l'eslògan més encertat i més replicat del populisme del segle XXI sigui el famós «Make America Great Again» de Donald Trump. Una frase convertida en moviment MAGA; és a dir, en un corrent de fons que travessa clivelles i s'imposa com la voluntat unànime del poble expressada per la veu del líder. En el moment d'escriure aquestes línies —setembre de 2025—, escolto als mitjans de comunicació que Nigel Farage acaba de prometre el «Make Britain Great Again» o que Javier Milei, embolicat en diferents afers de corrupció, continua afirmant la seva determinació de mantenir el rumb d'unes retallades que busquen «Hacer a Argentina grande de nuevo». El moviment MAGA, doncs, serveix com a denominador comú d'uns populismes que prometen fer França, Alemanya, Itàlia o, també, Catalunya tan gran com havia estat en el passat. Davant dels greuges, la promesa de salvació. Un argument, però, en ell mateix molt feble i descoratjador, perquè es limita a assumir —sense dir-ho— que no hi ha ni present ni futur; que no tenen res a oferir ni per gestionar el present ni per construir el futur, de manera que prefereixen prometre el passat. Un passat qualificat de gloriós, quan segurament amaga molts més límits i molts més defectes dels que reconeix la seva mistificació populista. Es reivindica un passat inexistent i que mai tornarà, però que resulta reconfortant.

En aquest context d'exaltació de passats nacionals s'emmarca el rebuig dels populismes europeus a la Unió Europea, que observen com a símbol i laboratori de la perversa confiscació del poder popular per part tant de la mà invisible del mercat com d'uns buròcrates que acaparen el coneixement i regulen detalladament les nostres vides. Unes vides que ja no són nostres. La campanya que va conduir la Gran Bretanya a sortir de la UE l'any 2016 n'és un exemple molt clar. Un autèntic experiment polític que va servir per provocar el Brexit, gràcies a la victimització d'un poble sotmès als dictats d'algunes absurdes normatives europees i a la promesa de tornar al passat gloriós de la Gran Bretanya. El resultat, igual que les promeses de Trump o les de l'Aliança Catalana de Silvia Orriols, són fronteres, murs i tanques. Un populisme que, davant la por, promet protegir-nos utilitzant

la bandera nacional com a flassada; assegurant que tancarà totes les portes i que instal·larà les alarmes per no deixar que cap intrús entri a casa nostre.

En aquest panorama —caracteritzat per un poble atemorit i empenyat, per l'ús de les emocions més destructores i per un lideratge messiànic i autoritari—, el populisme explota la fragilitat d'una democràcia atapeïda de ressentiment i d'impotència. Com hem vist, es reclamen murs i barreres per protegir una democràcia cada cop més empetida; però també es reivindica un nou model democràtic capaç d'expressar de manera directa, sense intermediació, la voluntat del poble. D'aquesta manera, en paral·lel a la definició dels seus trets distintius, hem d'elaborar una teoria democràtica del populisme, que abordarem en l'epígraf següent.

Una teoria populista de la democràcia

La lògica del populisme reivindica proximitat i immediatesa en la relació entre el poble i un lideratge que no hauria de prendre decisions en representació d'algú, sinó expressant la seva voluntat. Per aconseguir-ho, l'engrenatge mediador de la democràcia electoral resulta insatisfactori, perquè obliga a traslladar la presa de decisions del poble als representants electes —que són l'enemic— i a un conjunt d'institucions —que són del tot inoperants. L'aspiració populista, per tant, pretén substituir l'antiga intermediació per un mecanisme nou que faciliti l'expressió directa de la voluntat popular. Així, es va recuperar una forma inequívoca d'identificar la veu del poble i d'assegurar que no es pugui ni interpretar ni distorsionar per unes esgotades institucions representatives.

El populisme, doncs, s'aproxima als postulats clàssics de la democràcia directa imaginant una ciutadania que s'expressa sense cap filtre, a través d'una mena de plebiscit continuat. El poble no fa cap delegació representativa i, en canvi, assumeix directament l'exercici del poder. Una aposta que Rosanvallon descriu com «l'adhesió festiva d'una massa unitària». Una visió estrictament etimològica de la democràcia que no només assumeix que la voluntat del poble s'expressa nítidament a través de les urnes referendàries o de les proclames dels lideratges salvadors, sinó que, a més a més, sempre serà encertada i honorable. Les veus contràries a la unanimitat populista són il·legítimes i rebutjades com argücies argumentals de polítics i intel·lectuals, quan no de traïdors terroristes o criminals immorals —fent ús del llenguatge de l'actual administració de Trump.

El populisme acusa la representació electoral de no ser més que un artífici tècnic que permet a una aristocràcia electiva apoderar-se del poder. I un punt de raó tenen. En aquest context, per tal de recuperar el control

ciutadà de la política, el populisme proposa la democràcia directa com la vacuna més eficaç contra l'elitisme democràtic. Una fórmula que ens hauria de permetre recuperar aquell «poble intrometible»; aquella ciutadania perduda en un marasme d'institucions representatives i en l'enganyós pluralisme ideològic. Així doncs, la democràcia directa —que els crítics sovint qualifiquen de plebiscitària— juga un paper decisiu a l'hora de dur a la pràctica aquella visió binària i confrontacional del populisme.²⁶ Les urnes de la democràcia directa són el punt final d'un combat i funcionen com un ritual d'unanimitat; és a dir, com un principi de legitimació democràtica que contrasta amb els criteris del pluralisme i la tolerància de la democràcia liberal.

En tot cas, abans de continuar amb l'anàlisi de la pràctica plebiscitària del populisme, sembla imprescindible aturar-nos i presentar, encara que sigui breument, el concepte de democràcia directa; una nova adjectivació democràtica a la qual encara no ens hi havíem referit en el marc del context liberal. Un concepte que, certament, ja utilitzàvem per explicar les característiques de la democràcia dels antics, però que havia quedat relegat durant la construcció lenta de la democràcia dels moderns. Una relíquia del passat que es convertia en una curiositat gairebé turística de la petita i peculiar Suïssa, però que la revifada populista del segle XXI ha situat al centre de l'escena. Un interès renovat que, tanmateix, troba poc suport en la literatura més usada entre els teòrics clàssics de la ciència política, perquè habitualment han tractat la democràcia directa com una forma democràtica empobrida i que, afortunadament, havia estat superada per la democràcia representativa. Conseqüentment, amb poques excepcions, els estudiosos de la democràcia s'han mostrat poc interessats en uns arguments que no només associaven amb l'antiguitat, sinó que, a més a més, els despertaven recels i desconfiances.

La democràcia directa, actualment reivindicada amb insistència i entusiasme, ha estat majoritàriament oculta i desprestigiada en el context liberal dels darrers segles. En tot cas, l'interès renovat que avui desperta no és gratuït; sinó que s'ha d'entendre en el context de la indignació ciutadana creixent davant de la inoperància i la incapacitat dels governants a l'hora de resoldre els seus problemes. Impugnant el sistema representatiu, les veus ciutadanes acusen els polítics amb el popular «no ens representen», alhora que reivindiquen la recuperació de la democràcia directa, exclouint els intermediaris. Hi ha altres eslògans, com aquell que afirma «Nosaltres

26 Haskell, J. (2001). *Direct Democracy or Representative Government: Dispelling the Populist Myth*. Oxford: Westview Editions; Sánchez-Cuenca, I. (2014). *La impotencia democràtica. Sobre la crisis política en España*. Madrid: Catarata.

manem, ells obeeixen», que també són crits per recuperar un protagonisme que les elits electes havien usurpat a la ciutadania.²⁷ Aquesta és la lluita populista per a l'hegemonia que reclamaven Mouffe i Laclau; una lluita entre les intermediacions perverses i la immediatesa de la veu popular.

No és senzill abordar la crisi actual de la representació, però podem apuntar-ne algunes explicacions. D'entrada, autors com Russell J. Dalton es fixen en la capacitat i sofisticació d'una ciutadania cada cop més interessada a prendre les seves pròpies decisions.²⁸ Des d'una perspectiva complementària, trobem altres analistes com Colin Hay que expliquen les demandes de participació directa cada vegada més habituals com la resposta a la desconfiança amb la política, també cada vegada més gran.²⁹ A més a més, en tercer lloc, la fragilitat de la legitimació que avui acompanya les decisions dels polítics electes ha portat els populistes a cercar el que Laurence Morel anomena la «legitimació plebiscitària».³⁰ Finalment, tampoc podem deixar de mencionar l'efecte imitació,³¹ atès que en un context en el qual proliferen aquests tipus d'experiències, és habitual que els responsables polítics no vulguin quedar endarrerits. La democràcia directa està de moda, tal com recullen diferents textos recopilatoris d'experiències locals, nacionals i internacionals.³²

Sigui quin sigui el motiu, volem destacar que mentre el principal argument esgrimit per defensar les formes deliberatives al·ludien a la capacitat per generar intel·ligència col·lectiva, la democràcia directa

27 Butge, I. (1996). *The New Challenge of Direct Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press; Welp, Y. i Ordoñez, V. (2017). La democràcia directa a debate: procesos y mecanismos de participación ciudadana a *Revista de Pensament i Anàlisi*, 21, p. 9-14.

28 Dalton, R. J. (2004). *Democratic Challenges, Democratic Coincides: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.

29 Hay, C. (2007). *Why We Hate Politics*. Londres: Polity.

30 Morel, L. (2001). The Rise of Government-Initiated Referendums in Consolidated Democracies a Mendelsohn, M. i Parkin, A. (ed.). *Referendum Democracy. Citizens, Elites and Deliberation in Referendums Campaigns*. Londres: Palgrave.

31 Cooke, B. i Kothari, U. (2001). *Participation, the New Tyranny*. Londres: Zed Books.

32 Butler, D. i Ranney, A. (ed.) (1994). *Referendums around the World: The Growing Use of Direct Democracy*. Londres: Macmillan. Leduc, L. (2003). *The Politics of Direct Democracy. Referendums in a Global Perspective*. Peterborough: Broadview; Altman, D. (2010). *Direct Democracy Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press. Schiller, T. (ed.) (2011). *Local Direct Democracy in Europe*. VS Verlag.

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

reivindica la capacitat de la ciutadania per adoptar les seves pròpies decisions. No es tracta de contribuir a través del diàleg a què els representants prenguin decisions millors, sinó de prescindir-ne. Aquesta idea clama per una nova radicalitat democràtica³³ i ha fet fortuna davant de l'afartament d'un poble que es considera moralment superior als seus representants, als quals identifica amb corrupció i incompetència. La ciutadania s'allibera del llast de les institucions públiques i dels polítics professionals; mentre l'opció de la democràcia directa els promet volar lliurement i adoptar aquelles decisions que tots saben —o pensen saber— que cal adoptar.³⁴

En aquesta atmosfera de recel radical envers la representativitat, apareix la il·lusió que, usant les noves tecnologies, siguin els mateixos ciutadans els que literalment prenguin totes les decisions i ho facin de forma continuada. De manera efímera, però significativa, l'impacte del 15M va provocar l'aparició de diverses iniciatives, entre les quals destacava el Partit X. Sense entrar ara en detalls, no podem deixar d'esmentar el fet que es tractava d'un partit que renunciava voluntàriament a tenir un programa. Aquest anava emergint a partir de la voluntat d'una ciutadania que participaria de manera intensa i continuada en la seva plataforma digital. Es creava un partit polític que, per definició, era un intermediari; però ràpidament renunciava a la seva funció d'intermediació.

En els paràgrafs anteriors ens hem aproximat a la democràcia directa negativament; és a dir, com a contraposada a la lògica de la intermediació. Però també podem definir-la, en termes positius, com aquella forma de govern en què és el mateix *demos* qui exerceix el poder. Un exercici que, fent un pas més en la indagació sobre el seu funcionament, es pot realitzar de dues maneres: cara a cara (a la plaça pública: dinàmica assembleària) o a través del vot individual (a l'urna electoral: dinàmica referendària). Un dels grans estudiosos de la democràcia, Giovanni Sartori, reconeixia aquesta doble manera de materialitzar la democràcia directa, tot i que considerava que, en un sentit fort, la democràcia directa exigia el contacte i el diàleg cara a cara. Amb paraules seves: «La democràcia directa és també immediata en les interaccions, una relació directa, cara a cara, entre participants reals».³⁵

33 Ibarra, P., Martí, S. i Gomà, R. (2002). *Creadores de democracia radical: movimientos sociales y redes de políticas públicas*. Madrid: Icaria; Nancy, J. L. (2009). *La verdad de la democracia*. Barcelona: Amorrortu.

34 Hagen, M. (2002). Direct Democracy in Practice a Congress 6 the Presidency, 29(29), p. 217-223.

35 Sartori, G. (2007). *¿Qué es la democracia?* Barcelona: Taurus.

Tanmateix, en el context actual, amb unitats polítiques de la grandària d'un estat, la trobada cara a cara esdevé impossible, de manera que el vot individual amb voluntat referendària, no electiva, es converteix en el mecanisme més habitual per traslladar el poder dels representants al *demos*. Un mecanisme que, per tant, funciona a través de la lògica agregativa; és a dir, no només es tracta del poble que pren les decisions directament, sinó que aquestes decisions s'articulen sumant els vots, les preferències individuals de cada votant. Jane Mansbridge usava el terme *adversarial democracy* per definir un model democràtic basat en dues premisses bàsiques: primera, «Una persona, un vot» i, segona, «La majoria guanya».³⁶

Així doncs, quan usem l'expressió *democràcia directa* podem estar invocant pràctiques assembleàries o referendàries. Les primeres, recordant Sartori, són la versió més genuïna de la democràcia directa que, tal com afirma Verhulst, «troba en les assemblees la seva essència».³⁷ Un mecanisme més propi de les polis de la Grècia clàssica, però que ha sobreviscut en els cantons suïssos, en els *town meetings* de la costa est nord-americana³⁸ o, en el cas català, en els consells oberts dels municipis amb menys de 100 habitants.³⁹ Les pràctiques referendàries, en canvi, s'haurien imposat en el context de la democràcia moderna. Així, en el marc del debat federalista, malgrat la debilitat que Thomas Jefferson sentia per les assemblees ciutadanes, es va imposar la perspectiva de James Madison, que observava la votació com l'única manera de doblegar les passions humanes i imposar les raons abstractes.

La democràcia liberal, d'aquesta manera, optava per desconfiar de la capacitat dels ciutadans per dominar els seus interessos, dialogar i explorar respostes compartides a problemes col·lectius. Preferia, més aviat, dirimir els conflictes a través del silenci fred que envolta les urnes. La democràcia es convertia en un acte que es realitzava solitàriament i prenia en consideració els interessos personals egoistes. Segons les paraules magistrals de Jane Mansbridge:

36 Mansbridge, J. (1983). *Beyond Adversarial Democracy*. Chicago: Chicago University Press.

37 Verhulst, J. (2006). *Direct Democracy. Facts and Arguments about the Introduction of Initiative and Referendum*. Zúric: Democracy International.

38 Zimmerman, J. F. (1999). *The New England Town Meeting. Democracy in Action*. Westport: Praeger; Bowler, S. i Donovan, T. (2000). California's Experience with Direct Democracy a *Parliamentary Affairs*, 53(4), p. 644-656.

39 Brugué, Q. i altres (2011). *Democràcia i participació ciutadana. Realitat i futur als petits municipis de Catalunya*. Barcelona: Institut de Govern i Polítiques Públiques (IGOP), Universitat Autònoma de Barcelona.

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

Adversarial democracy is the democracy of a cynical society. It replaces common interest with self-interest, the dignity of equal status with the base motives of self-protection, and communal moments of face-to-face council with the isolation of a voting machine.

Sigui com sigui, en el context actual, la lògica «adversarial» (i agregativa) s'ha imposat a l'assembleària com a forma de materialitzar la democràcia directa. Els referèndums i les consultes ciutadanes s'han convertit en la seva expressió.⁴⁰ Paradoxalment, aquells que reneguen de la democràcia representativa utilitzen el seu ingredient més poderós, el vot, i aposten per una fórmula electoral que permet a la ciutadania prendre decisions sobre assumptes polítics específics. Un mecanisme que facilita recuperar el control per part de la ciutadania, així com assumir de manera compartida la responsabilitat de governar. Les decisions vinculades directament a les votacions referendàries guanyarien legitimitat, identificarien millor la voluntat del poble, facilitarien la transparència i, en definitiva, traslladarien capacitat política als ciutadans i reforçarien els seus vincles comunitaris.⁴¹

Els arguments favorables als referèndums són coneguts i àmpliament compartits, tot i que sovint amaguen objeccions importants. Com ja ens suggerien Giovanni Sartori i Jane Mansbridge, els referèndums també es poden interpretar com formes solitàries i cíniques de participació que empobreixen la democràcia, condemnant-la als límits de la lògica suma zero. Una aproximació simplificadora que no s'adapta a la complexitat dels temps actuals; tot i que, també cal reconèixer-ho, pot ser útil per desencallar alguns conflictes.⁴²

40 Existeix una discussió en la qual ara no podem entrar sobre la distinció entre referèndums i consultes ciutadanes. Sovint, s'ha argumentat que els referèndums són vinculants, tenen per objecte les regles del joc democràtic i requereixen llindars mínims en les votacions; mentre que les consultes ciutadanes no serien vinculants, preguntarien sobre polítiques públiques concretes i no exigirien llindars mínims de participació. Una distinció establerta i discutida per diferents autors, com ara Jäske (2017). *Soft Forms of Direct Democracy: Explaining the Occurrence of Referendum Motions and Advisory Referendums in Finish Local Government* a *Swiss Political Science Review*, 23(1), p. 50-76.

41 Pindado, F. (2015). Recuperar la ciutadania: desenvolupar la democràcia directa a Brugué, Q., Pindado, F. i Rebollo, O. (ed.). *Democràcia local en temps d'incertesa*. Barcelona: UAB-ACM; Kaufman, B., Büchi, R. i Braun, N. (2007). *Guía de la democracia directa en Suiza y más allá*. Wbern: Initiative and Referendum Institute of Europe.

42 Welp, Y. (2023). Querer no siempre es poder: liderazgos populistas, referendos y reelecciones a *Revista Mexicana de Sociología*, 85, p. 39-66.

A més a més, els mateixos autors també ens advertien que les capacitats exigibles als ciutadans que voten en un referèndum no són les mateixes que haurien de mostrar quan escullen els seus representants. Mentre l'elecció dels representants només ens reclama disposar d'un posicionament ideològic i d'una opinió política genèrica; un referèndum implica adoptar una decisió específica sobre un assumpte concret i, per tant, reclama un coneixement més gran sobre el tema; una episteme que ajudi a adoptar decisions sòlides i fonamentades. Però passar de l'opinió al coneixement no és senzill, tot i tractar-se d'una condició indispensable per conjurar el potencial manipulador dels referèndums. Un problema especialment desafiant en el context comunicatiu actual, amb l'efecte distorsionador de les xarxes i les *fake news*.⁴³ D'acord amb els termes provocadors de Sartori, «el poble té dret a equivocar-se, la qual cosa no justifica que l'induem a l'error».

En aquest marc de pros i contres, el populisme ofereix la democràcia directa com la fórmula per regenerar la democràcia del segle XXI; l'alternativa a una democràcia electoral esgotada i desacreditada. Rosanvallon defineix aquesta alternativa com la «teoria populista de la democràcia», i n'identifica tres característiques distintives: referendària, polaritzada i immediata.

En primer lloc, el populisme defensa una versió de la democràcia que rendeix culte al referèndum com a mecanisme que permet tant la manifestació inequívoca de la voluntat de cada persona com la seva agregació per donar lloc a una voluntat col·lectiva inapel·lable. A banda de la capacitat per generar un resultat concret i quantificable, el referèndum també s'aprecia pel seu component performatiu; és a dir, per convertir-se en una mena de ritus que atorga legitimitat i afavoreix l'adhesió dels membres de la societat a un conjunt que simultàniament els engloba i els desborda. Jean Marie Le Pen descrivia el referèndum com «l'expressió més perfecta de la democràcia» i es declarava partidari d'estendre la seva pràctica tan com fos possible. Afirmava que el referèndum servirà per «alliberar el poble francès del domini de la classe política». En el procés independentista català, la celebració d'un referèndum s'ha defensat com l'única sortida legítimament democràtica al conflicte. En aquest cas, el debat estaria entre la seva capacitat per desbloquejar una situació realment enquistada i la voluntat d'oficiar un ritus legitimador en el qual només participarien els més convençuts. Un debat certament complicat.

Al fil d'aquesta situació de conflicte, l'anomenada democràcia polaritzada apareix com la segona característica proposada per

43 Vallespín, F. (2012). *La mentira os hará libres. Realidad y ficción en la democracia*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

Rosanvallon per definir la seva teoria populista de la democràcia. Luis Miller afirma que «la polarització comença amb una divisió, una línia imaginària que separa els nostres dels altres»;⁴⁴ una situació que arrela en la visió schmittiana dels amics-enemics, però que s'instal·la a través dels referèndums en la mecànica decisonal de la democràcia. Com ja hem esmentat anteriorment, el referèndum pot desbloquejar, en determinades circumstàncies, un atzucac polític, però el que fa més sovint és provocar polaritzacions irresolubles. Ho fa a través de la mateixa dinàmica binària dels referèndums, però també després d'assumir la capacitat del poder legislatiu per imposar-se al judicial. A Catalunya, per exemple, el Parlament va xocar amb les normes d'un estat de dret que no en permetia la realització, almenys en els termes que es proposava. Davant d'aquesta tensió, la democràcia reclamava que el govern popular estigués al Parlament, no als jutjats.

En tercer lloc, la teoria populista ens parla d'una democràcia immediata. Amb aquesta expressió es refereix a com la voluntat popular apareix de manera espontània i es manifesta de manera immediata quan, en lloc d'interpel·lar els representants, escoltem directament la veu de la ciutadania. Un cop derrotades les elits aristocràtiques de representats, l'opinió del poble apareix amb naturalitat, sense necessitat ni de sofisticacions tècniques ni d'argumentacions deliberatives. Una immediatesa que, de nou, significa més un acte d'adhesió —fins i tot d'aclamació— que no pas d'elecció. La democràcia immediata, tal com defensa el pensador francès, no requereix cap estructuració d'una organització política que funcioni sobre la base de la democràcia interna, i ens convida més aviat a un actitud d'adhesió a una oferta política ja establerta.

En la mateixa elaboració de la teoria populista de la democràcia, Rosanvallon identifica les esquerdes d'una aproximació que —com s'apunta en el mateix títol d'aquest capítol— sembla més interessada en desfigurar que en transformar la democràcia. D'entrada, ens fa reflexionar sobre com els referèndums poden distorsionar l'exercici de la responsabilitat política a l'hora de prendre decisions. Imaginem que amb les noves tecnologies disponibles fos possible organitzar referèndums de manera constant sobre tot tipus de qüestions, com ara, preguntant-nos avui si estem d'acord o no en instal·lar un parc eòlic marítim al golf de Roses, demà sobre si dedicarem més recursos a les polítiques d'infància, i demà passat responent afirmativament o negativament al projecte d'ampliació de l'aeroport. Aquest escenari d'intensitat i amplitud referendària seria tècnicament possible; però, seria bo per a la democràcia? Estaríem davant

⁴⁴ Miller, L. (2023). *Polarizados. La política que nos divide*. Barcelona: Deusto.

d'una manera d'aprofundir en la qualitat de la democràcia? Seria aquest el camí per salvar la democràcia fràgil i amenaçada del segle XXI?

La resposta als interrogants plantejats no pot ser en cap cas concloent i, de fet, dependrà de posicions i perspectives dispars. Per a alguns, els optimistes de la democràcia directa, no només seria una oportunitat per adoptar decisions coherents amb la voluntat del poble, sinó que, a més a més, serviria per desencallar decisions complexes que les institucions actuals no tenen prou força per adoptar. Els exemples del parc eòlic marítim, de les polítiques d'infància o de l'ampliació de l'aeroport no han estat triats aleatòriament, sinó que són casos reals que exemplifiquen la incapacitat de la democràcia representativa a l'hora d'enfrontar decisions rellevants per al conjunt de la població. Contràriament, els pessimistes respecte a la democràcia directa destacarien la simplificació binària que incorpora la resposta referendària. També ens advertirien de les possibles manipulacions per part dels actors interessats en una resposta o una altra i, finalment, subratllarien la volatilitat d'unes decisions subjectes a preferències individuals que desconeixen o ignoren la coherència i la dimensió estratègica i col·lectiva de les polítiques públiques.⁴⁵ Rosanvallon es refereix a aquesta distorsió com la confusió entre voluntat i decisió; és a dir, la voluntat pot significar apostar per les energies renovables, mentre que les decisions impedeixen construir els equips per produir-les:

En democracia hay siempre una tensión estructural entre voluntad y decisión, entre largo y corto plazo, y el ciudadano mismo está dividido entre su impaciencia y su expectativa de estabilidad o de cambio duradero.

En realitat, l'ús continuat i extensiu dels referèndums alimenta una paradoxa democràtica, ja que reforçar la intervenció directa de la ciutadania ens condueix, inevitablement, a menystenir el poder legislatiu (que ja no pren les decisions) i, simultàniament, a reforçar el rol de l'executiu, que ràpidament adopta formes hiperpresidencialistes (amb el suport referendari). No és estrany, doncs, que la democràcia plebiscitària s'associï habitualment a règims autoritaris que la utilitzen per legitimar les decisions d'un lideratge que busca que les masses el protegeixin. Els

⁴⁵ Una reflexió interessant i original sobre les possibles distorsions d'un referèndum —a partir de l'episodi bíblic en el qual Pilatós planteja al poble que escullin entre Bararabàs i Jesucrist—, la trobem en el text de Gustavo Zagrebelsky (1996). *La crucifixión y la democracia*. Barcelona: Ariel.

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

lideratges polítics encarnen més que no pas representen, de manera que troben en els referèndums l'eina adequada per estalviar-se el debat públic i identificar la voluntat del poble, sense més ni més. Davant d'aquest argument, es pot objectar, amb raó, que la votació referendària ha d'anar necessàriament acompanyada d'un procés previ d'informació i debat públic. Però també és cert que aquests processos són molt difícils de desplegar a la pràctica, especialment si allò que pretenem és multiplicar la quantitat i la freqüència de les experiències referendàries.

Aquesta primera esquerra tenia a veure amb l'exercici de la responsabilitat política, mentre que la segona posa el focus en el que Rosanvallon anomena «la sacralització de la majoria». Una crítica habitual i recurrent que destaca la incapacitat de la democràcia directa a l'hora d'incorporar els matisos i els equilibris en els processos decisionals. Si s'imposa la lògica binària del blanc o negre, es reforça la dinàmica amic-enemic del populisme, però s'afebleix tant la riquesa d'assumir i incorporar la complexitat com la fortalesa que suposa la cerca d'espais d'intersecció. Es tracta de determinar quina posició guanya, inhibint així qualsevol oportunitat d'innovació:

El referéndum pone inmediatamente en escena un enfrentamiento que determina dos campos irreductibles [...], mientras que los debates parlamentarios se basan en la idea de que la búsqueda común del bien público puede hacer surgir nuevas soluciones o dar lugar a compromisos de suma positiva.

Emprant els termes elaborats per Carl Schmitt, l'ús freqüent i constant del referèndum provoca que la «democràcia discutidora» deixi pas a la «democràcia per aclamació». La primera és una democràcia lenta i, pitjor encara, articuladora d'equilibris que només mostren feblesa i equidistància. En canvi, la democràcia per aclamació és ràpida i, sobretot, ofereix decisions contundents, clares i indiscutibles. D'aquesta manera, el populisme ens condueix a una democràcia basada en l'absolutisme de les urnes. Els seus resultats sempre, inevitablement, expressen la veu d'una part sovint reduïda de la població; però la fracció es pren com el tot, la majoria electoral es converteix en unanimitat i, d'aquesta manera, s'elimina sense miraments una de les bases de la democràcia liberal, el pluralisme.

Finalment, la tercera esquerra de la teoria populista de la democràcia la trobem en la seva propensió a la irreversibilitat. Mentre els pensadors liberals, com hem vist en el bloc anterior, consideraven l'alternança i el fet de perdre les eleccions com una característica fonamental de la salut

democràtica, els populistes convoquen el poble a expressar-se directament a través de la solemnitat del vot en referèndum. Un ritual solemne que no espera —ni accepta— ser esmenat en una votació posterior i que, consegüentment, arriba dotat d'irreversibilitat. Tanmateix, com també hem discutit anteriorment, la política democràtica necessita cintura tant per equilibrar els interessos diversos com per adaptar-se a contextos altament volàtils. Un govern democràtic necessita capacitat per fluctuar, mentre que el referèndum fixa les seves posicions. El referèndum que va conduir la Gran Bretanya al Brexit va servir per adoptar una decisió que molts britànics voldrien poder revertir. Però el resultat del referèndum expressa una veu popular que ha fixat la posició i no obre noves portes amb facilitat, almenys durant un període prudencial de temps.

Rosanvallon interpreta la teoria populista de la democràcia com una filosofia de la irreversibilitat, perquè considera que la victòria a les urnes no forma part d'un cicle d'alternances. El populisme no assumeix ni la idea d'un poble dividit ni la imperfecció democràtica que trobàvem tant en la democràcia dels antics com en la democràcia dels moderns. Les urnes populistes ofereixen una sentència inapel·lable i, en el context actual —pensem per exemple en el cas de Trump— els seus resultats s'interpreten com l'inici d'una nova era; una mena de refundació que justifica i legitima una ruptura democràtica que, molt perillosament, pot anar més enllà del mandat electoral en si. De fet, hauria d'anar més enllà, tal com ens proposa l'actual president dels Estats Units. Donald Trump ha guanyat les eleccions populars i, per tant, representa la veu del poble de manera absoluta. I aquesta no és una victòria pírrica que caldrà revalidar en el futur, és la victòria final d'una batalla lliurada contra els enemics del poble vertader. La força que atorga aquest argument als vencedors no té cabuda en una democràcia i els porta inevitablement cap a formes autocràtiques de govern. Han guanyat, representen el bé imposant-se al mal i, per tant, es pot justificar qualsevol procés destituent, es poden reformular les infraestructures democràtiques i, en definitiva, es pot governar des d'una posició autoritària que no es pot controlar. En aquest sentit, ja als inicis dels setanta, el governador d'Alabama George Wallace afirmava:

Hay una cosa más fuerte que la Constitución [...], la voluntad del pueblo. De hecho, ¿qué es una constitución? Una producción del pueblo; el pueblo es la primera fuente del poder y, si lo desea, el pueblo puede derogar la Constitución.

En definitiva, els populistes fan servir la democràcia per accedir al poder, però la destrueixen quan exerceixen aquest mateix poder. Potser volen transformar-la, però acaben ensorrant-la. No accepten les veus discrepants ni els controls institucionals, perquè encarnen el poble veritable. Quan s'està posseït per la veritat, quin sentit té discutir democràticament sobre res? Tampoc accepten valors bàsics com la tolerància i el pluralisme; valors que consideren febles i que no encaixen en la seva aproximació bèl·lica a la política. Radicalitzen l'enfrontament i absolutitzen la victòria. Es presenten a la batalla amb vestidures democràtiques, però un cop han guanyat —actualment a través de les urnes— es mostren nus, ensenyant les seves vergonyes autoritàries. Alguns autors ens parlen de «democradures», tot i que potser seria més precís referir-nos-hi com el pas de l'aparença democràtica a la realitat autocràtica.⁴⁶

Per tot això, Rosanvallon ens presenta una teoria populista de la democràcia que, en realitat, explica el seu procés de degradació. Certament, el populisme inicia el seu trajecte apel·lant a la voluntat del poble, però el final del trajecte descansa en les estances de l'autoritarisme. Alguns en diuen «autoritarisme tou», perquè s'hi arriba a través de les urnes, encara que sigui manipulant-les; però la seva tebiesa es van endurint a mesura que s'instal·la en el poder, aprenent a governar prescindint de qualsevol límit. I, sense límits, la democràcia s'extingeix.

Ens trobem, doncs, davant d'una teoria de l'extinció democràtica que posa en qüestió tant el populisme com la reivindicació de la democràcia directa. Una aproximació que ens mostra el populisme democràtic com una pràctica grotesca. Tanmateix, podem trobar aportacions teòriques més elaborades i amb capacitat no només per explicar la relació entre populisme i desfiguració democràtica, sinó per justificar un gir populista que, ara sí, transformi substancialment la democràcia. En aquesta direcció, una de les elaboracions teòriques més interessant la troben en el text de Jeffrey E. Green, *The Eyes of the People*,⁴⁷ al qual farem referència tot seguit.

De les veus als ulls de la ciutadania

Davant la simplicitat aparent dels arguments populistes, Green ens proposa una construcció normativa sòlida a partir d'un concepte

⁴⁶ Dobson, W. J., Masoud, T. i Walker, Ch. (2023). *Defending Democracy in an Age of Sharpe Power*. Baltimore: Johns Hopkins University.

⁴⁷ Green, J. E. (2009). *The Eyes of the People. Democracy in an Age of Spectatorship*. Oxford: Oxford University Press.

original: la *democràcia ocular*. Partint de les crítiques ja habituals a la democràcia representativa, el professor de ciència política de la Universitat de Pensilvània, en el seu primer llibre —val la pena recordar-ho—, ens proposa no només una estratègia per al combat polític, sinó una alternativa teòrica solvent. No es limita a descriure com els populistes desfiguren la democràcia i proposen falsos paradisos del passat, sinó que elabora un marc normatiu que li permet desgranar una revisió a fons de la teoria de la democràcia. La seva tesi principal es podria resumir amb els termes següents: mentre la democràcia ha estat tradicionalment concebuda com una forma d'apoderar la veu del poble, avui podríem considerar els ulls com la forma més adequada d'exercir el poder per part del poble. De fet, l'autor no defensa la superioritat dels ulls sobre les veus, sinó que es limita a constatar que la perspectiva tradicional (la veu del poble) ja no encaixa en la realitat actual:

The fact is that for most of us, our political voice is something we exercise rarely, if at all [...]. That is to say, most citizens most of the time are not decision makers, relating to politics with their voices, but spectators who relate to politics with their eyes. The ambition of the book is to consider the meaning of democratic ideals in the light of this fact.

Parteix de reconèixer un fet, un de difícilment refutable, ja que certament la nostra veu política s'utilitza de manera molt residual, mentre que efectivament ens dediquem a poc més que a ser espectadors que observem l'escenari de la política. D'aquesta manera, Green parteix de l'aproximació plebiscitària a la democràcia directa, però desenvolupa una construcció teòrica rellevant al voltant de la idea de la democràcia dels espectadors. Un terme —espectadors— que s'ha utilitzat de manera despectiva, vinculant-lo a mentides i manipulacions; però que Green reivindica tot rehabilitant una aproximació teatral a la democràcia. Aquesta reivindicació no és del tot original i connecta amb la noció clàssica de «democràcia d'audiències» de Bernard Manin.⁴⁸ També podria haver trobat inspiració en l'astuta obra de John Gray, *El alma de las marionetas*, un assaig brillant en el qual s'estableix un paral·lelisme entre la llibertat humana i la llibertat dels titelles, moguts per uns fils invisibles

48 Manin, B. (1998). *Los principios del gobierno representativo*. Madrid: Alianza.

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

però impossibles de trencar.⁴⁹ En un sentit diferent, però amb la mateixa terminologia, Andrea Greppi defensa la democràcia representativa a través del seu component teatral.⁵⁰

Tanmateix, més enllà d'aquests referents, l'argument de Green resulta original per la seva capacitat de desmarcar-se tant de la tradició representativa com de la lògica deliberativa. Utilitza tres arguments: parteix de reconèixer que la relació més habitual de la gent amb la política es produeix com a espectadors (argument realista), assumeix que aquest rol d'espectador és capaç d'expressar adequadament la voluntat popular (argument normatiu) i, finalment, identifica la necessitat d'una teoria de la democràcia que respongui a la decepció política actual, a la qual pretén donar resposta (argument analític). El resultat és el disseny d'un model de democràcia ocular on, d'entrada, la mirada es converteix no només en una manera d'observar i inspeccionar, sinó, i més important, en la manera d'autoritzar les decisions polítiques. Ja no són les veus les que es pronuncien, s'escolten i s'articulen en els processos de preses de decisions. Són els ulls, autoritzant amb la mirada, els que possibiliten les decisions democràtiques. Per consegüent, el debat entre les veus públiques deixa pas a un lideratge que es justifica pel fet de ser mirat. Unes mirades que al segle XXI, segons Green, autoritzen democràticament les decisions que emanen del que és mirat:

What the ocular model calls is for a conception of popular empowerment more immediately linked to the conduct of leadership [...] Under the ocular paradigm it is the leader who function as the ultimate site on which democracy is realized.

Així doncs, aquest autor ens presenta una transformació democràtica autèntica. Es desfà de l'ideal tradicional d'un conjunt de ciutadans o de representants que deliberen sobre quines són les millors decisions col·lectives i proposa un nou ideal basat en líders que, vulnerables i subordinats, es presenten davant d'un públic que els aclama o els desautoritza. El poble mana, però ho fa emetent el seu veredict des de la platea, sense participar en cap moment de la posada en escena. Una platea en la qual el poble expressa el seu assentiment o el seu rebuig de manera

49 Gray, J. (2015). *El alma de las marionetas. Un breve estudio sobre la libertad del ser humano*. Madrid: Sexto Piso.

50 Grepp, A. (2016). *Teatrocracia. Apología de la representación*. Madrid: Editorial Trotta.

unitària i unànime, sense matisos ni arguments. La democràcia ocular no s'expressa amb paraules, ho fa amb aplaudiments o amb esbrincades; sota la forma d'un clam. En contrast amb els participants clàssics, Green reclama l'existència d'una ciutadania interessada a exercir els seus drets polítics, però sense cap voluntat d'involucrar-se directament en els processos decisionals. Opta per situar-se en una posició d'espectador, sense renunciar a emetre el darrer veredict sobre el que succeeix a l'escenari en el qual els actors es mostren com titelles dels espectadors. Tot i això, potser són els dits dels actors els que fan ballar els titelles reals, els que estan asseguts a la platea convençuts de la falsa sensació d'estar exercint el control.

Aristòtil considerava que les virtuts de governar i ser governat es corresponien amb els dos ingredients d'una conversa: parlar i escoltar. La virtut del governant consistia a expressar arguments persuasius, mentre que la dels governats descansava en la recepció atenta i conscient d'aquests arguments. Aquests dos ingredients, que Aristòtil concebia entrellaçats, avui s'haurien desacoblat. En la intersecció entre governants i governats apareixia la veu dels arguments; mentre que Green certifica el buidament d'aquest espai. Ja ningú argumenta ni escolta. Avui només aplaudim o esbrincuem l'espectacle polític que es representa a l'escenari i, d'aquesta manera, superem la ficció del control popular a partir de la veu i construïm una alternativa en la qual els ulls permeten exercir el poder d'una manera clara i efectiva. Aquest és el somni plebiscitari. A més a més, mentre les veus ens debiliten quan ens individualitzem en la nostra condició de ciutadans autònoms, Green considera que les mirades aprovadores o refutadores ens reforcen en integrar-nos en un grup que aclama o censura col·lectivament.

El trànsit de la veu als ulls no només encaixa més fàcilment en el context actual, sinó que, addicionalment, en termes de teoria democràtica, ens acosta al propòsit tradicional d'un poble que exerceix el poder de manera directa i efectiva. Aquest és el somni de la democràcia directa. Un somni que el populisme, més barroer, converteix en el malson de la desfiguració democràtica; però que Green, amb subtilesa conceptual, converteix en una possibilitat de transformació i, sobretot, d'adaptació a un entorn polaritzat com l'actual. En tot cas, no podem evitar plantejar dues consideracions sobre aquesta deriva democràtica.

En primer lloc, quan les veus deixen pas a les mirades, el debat democràtic llangueix. En lloc de veus entrecruades, ens limitem a escoltar el llibret que declamen amb més o menys eloqüència els actors professionals a l'escenari. Una declamació que es converteix en la veu unànime i singular d'un poble que l'assumeix festivament. D'aquesta

8. Populisme: transformació o degradació democràtica?

manera, el populisme reclama expressar la veu del poble sense escoltar les veus dels ciutadans. Només necessita el seu assentiment, i aquest depèn més de les emocions que desperti l'espectacle que no pas de les raons esgrimides en una conversa. Un assentiment que es vehicula a través de la democràcia directa. L'aplaudiment convertit en vot ha estat l'estratègia principal dels lideratges populistes actuals. Amb paraules de Margaret Cannovan:

Populists see themselves as true democrats, voicing popular grievances and opinions systematically ignored by governments and mainstream parties. Many of them favour «direct democracy» —political decisions made by referendum and political initiative. Their professed aim is to cash in democracy's promise of power to the public.⁵¹

En qualsevol cas, no hauríem d'oblidar que la confusió entre l'aplaudiment i el vot converteix les decisions referendàries en decisions que tendeixen a la frivolitat i la banalització. Usant un llenguatge més precís, Giovanni Sartori considera que la virtut de la democràcia representativa rau en el fet que pot funcionar a partir dels vots electorals d'una ciutadania que només té una opinió genèrica, mentre que la dificultat de la democràcia directa deriva de la necessitat d'una ciutadania amb coneixement. L'aplaudiment festiu convertit en vot no ho facilita. I no només no facilita el somni de popularitzar radicalment l'exercici del poder, sinó que es converteix en el malson d'un govern basat en el caprici d'ignorants i incompetents. Recordo un article periodístic redactat per un conegut analista britànic, John Carlin, l'endemà d'haver votat la sortida del Regne Unit de la UE, en el qual explicava una sensació força estesa entre els seus conciutadans d'haver-se despertat amb una ressaca tremenda. Havien participat en una festa popular que se'ls havia escapat de les mans i es despertaven pronunciant aquella terrible frase: «Si us plau, digueu-me que no és veritat, que no he fet allò que sembla». El somni convertit en malson; és a dir, l'espectacle populista ha derivat finalment en aplaudiments festius que han acabat substituint una decisió rellevant sobre un tema seriós.

En segon lloc, al malson populista li hem de sumar el malson individualista: el resultat de combinar la democràcia directa amb la

⁵¹ Cannovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy a *Political Studies*, XLVII, p. 2-16.

democràcia agregativa. També ens hi hem referit al principi d'aquest capítol, quan recorriem a la referència de Sartori per definir el referèndum «com una forma empobrida de democràcia directa en la qual la ciutadania decideix directament però sense interactuar, en solitari». Mentre la democràcia deliberativa ens conduïa a un escenari de suma positiva, en el qual s'imposava la interacció i l'amistat, l'opció plebiscitària afavoreix la competència, la confrontació i la pugna. *Amistat i pugna* donen títol al darrer llibre de Jane Mansbridge.⁵² en el qual s'argumenta com, darrere del mecanisme seductor d'unes urnes que converteixen els vots individuals en decisions democràticament fortes, sovint només hi trobem individualisme i polarització. El diàleg ens uneix, mentre les urnes ens separen. En societats complexes i diverses com les actuals, el miratge de la democràcia directa inhibeix la nostra capacitat per trobar-nos i desactiva qualsevol esperança de col·laboració, generositat i inclusió. Votar articula la democràcia representativa; però, en la seva dimensió referendària, pot suposar un perill per a la convivència. I la democràcia, com ens recorda Felipe Rey:

No puede subsistir sin al menos el sentimiento unitario de querer mantener la democracia [...] La democracia adversarial trae el germen de su propia aniquilación. Su subsistencia depende de que la propia democracia recuerde a sus ciudadanos que también les une la amistad política.⁵³

Transformació o degradació democràtica? Aquest interrogant, que hem situat al mateix títol del capítol, és probablement el gran interrogant del moment actual. En un context d'incertesa democràtica profunda, ens preocupa el futur i ens preguntem si serà capaç de transformar-se i sobreviure o si, al contrari, es degradarà fins a ser irreconeixible. No disposem de cap bola de vidre que ens permeti trobar resposta a aquest interrogant, però dedicarem el pròxim i darrer capítol a reflexionar-hi. Aprofitarem, doncs, les conclusions d'aquest llibre per usar el coneixement acumulat per oferir un diagnòstic del present i, d'altra banda, per atrevir-se a especular sobre les opcions del futur.

⁵² Mansbridge, J. (2021). *Democracia. Amistad y pugna*. Barcelona: Gedisa.

⁵³ Rey, F. (2021). Estudio crítico. La teoría sistémica de la democracia de Jane Mansbridge a la introducció del llibre recentment citat *Democracia. Amistad y pugna*.

Conclusions

La màgia de la democràcia descansa en la seva capacitat de renovació i autocorrecció.¹

He donat moltes voltes a la redacció d'aquest darrer capítol, perquè volia evitar convertir-lo en una recapitulació dels continguts anteriorment exposats. Tampoc em sentia còmode presentant unes conclusions amb la pretensió d'identificar lliçons del passat i suggerir recomanacions pel futur. Tancar el llibre amb una recapitulació d'aquesta mena em semblava una manera de simplificar els arguments exposats amb cert detall en les pàgines anteriors i reciclar-los en un format breu i assequible, quan defenso que el debat actual sobre la democràcia ha d'assumir-se en tota la seva complexitat. Concloure amb lliçons i recomanacions sovint només contribueix a la simplificació —fins i tot afegint-hi l'agreujaent de la banalització— d'uns conceptes i d'una realitat democràtica que precisament està avui dominada per una urgència que no fa altra cosa que aportar diagnòstics precipitats i falses respostes que només contribueixen a embolicar la troca. He volgut, d'alguna manera, fer cas a l'advertiment de Todorov quan escrivia que «el pitjor enemic de la democràcia és la simplificació, que redueix allò plural a la unitat i obre així el camí a la desmesura».

Durant tot el text no he deixat d'insistir en una idea: la fortalesa de la fragilitat democràtica. Una idea aparentment paradoxal i que, tot i les importants dificultats del moment, arriba impregnada de certa esperança. La democràcia pateix en la seva fragilitat, com comprovem gairebé quotidianament; però també té la possibilitat de treure forces de la seva debilitat. Pot sobreposar-se, tot i que depèn de nosaltres; d'un nosaltres amb un plural en majúscules. Dedicaré, doncs, aquest darrer capítol a assumir amb cert orgull la fragilitat de la democràcia per, tot seguit, mantenir l'esperança d'una fortalesa que depèn de nosaltres; de si som capaços de superar l'enfrontament, l'atomització i la competència per tornar a construir des de l'amistat, la comunitat i la col·laboració.

1 Krastev, I. (2014) *Democracy Disrupted: The Politics of Global Protest*. University of Pennsylvania Press.

Resulta impossible pensar avui en la democràcia sense quedar aclaparats per les dificultats i els desafiaments. Ens hi hem referit com un equilibri inestable, hem destacat les seves desfiguracions i hem constatat la creixent força dels seus enemics, tant els externs com els interns. La democràcia apareix com una forma de govern molt exigent, que ens reclama esforços i rectitud ètica. També ens demana paciència i comprensió, perquè es reconeix ella mateixa —quan és honesta— incapaç de proporcionar-nos solucions clares i definitives pels problemes i els reptes que li plantejem. No és una bona carta de presentació; però continua sent l'opció més esperançadora. Continuem persuadits, almenys alguns, de l'enorme riquesa i intel·ligència de la democràcia. Apostem per la fortalesa de la seva fragilitat.

Així doncs, pensant en com exposar i compartir aquestes inquietuds vaig recordar la lectura, relativament recent, d'un llibre suggerent: *El pasillo estrecho*, dels Premi Nobel en economia de 2024 Daron Acemoglu i James A. Robinson. Un llibre que es pregunta per què en alguns països fructifica la llibertat mentre altres cauen en l'autoritarisme. Ens proposen una mirada històrica i exemples de múltiples i diverses societats; i ho fan a partir d'una idea sobre com entendre el terme *llibertat* de manera molt propera al republicanisme democràtic definit en el capítol 5. Explícitament, els autors utilitzen l'obra de John Locke per definir la llibertat a partir de l'absència de violència, d'intimidació i d'altres actes degradants. Philip Pettit emprava l'expressió «llibertat com a no dominació»; és a dir, una situació en què les persones no només havien de disposar de capacitat d'elecció sinó, sobretot, de les condicions i les capacitats per exercir-la. I només un estat democràtic podia proporcionar aquestes condicions, com també reconeixen Acemoglu i Robinson quan destaquen que la llibertat necessita simultàniament un estat i d'una ciutadania que participi del seu govern:

(...) la libertad requiere que existan Estados y leyes. Pero no viene dada por el Estado o las élites que lo controlan. La toman las personas normales, la sociedad. La sociedad tiene que controlar al Estado para que éste proteja y promueva la libertad de las personas. (...) La libertad necesita que haya una sociedad movilizada que participe en la política, proteste cuando sea necesario y vote cuando sea posible para que el gobierno abandone el poder. La libertad surge de un delicado equilibrio de poder entre el Estado y la sociedad.²

2 Acemoglu, D. i Robinson, J. A. (2019) *El pasillo estrecho. estados, sociedades y cómo alcanzar la libertad*. Barcelona: Ediciones Deusto.

La darrera frase em va resultar irresistible: «la llibertat sorgeix d'un delicat equilibri». Una idea que ens han acompanyat durant tot el llibre. Acemoglu i Robinson connecten la delicadesa d'aquest equilibri amb la dificultat de travessar un «passadís estret». Hi ha esperança, però la lluita per la llibertat —per la democràcia, afegiria— ens obliga a transitar un camí que pot ser llarg (passadís) i costerut (estret). Un passadís que ens acostava a la democràcia quan som capaços de superar la temptació d'agafar les dreceres d'un estat despòtic o d'una societat anàrquica. Un passadís estret on l'estat i la societat s'equilibren mútuament; però que ens exigeix una lluita diària i constant. Acemoglu i Robinson defineixen aquesta lluita en termes d'encadenar el Leviatà hobbessià. Només un «estat encadenat», argumenten, pot protegir la llibertat i generar prosperitat i benestar. I aquesta és la feina de la democràcia.

Una feina que es va fer tant durant l'època clàssica, per part de la democràcia dels antics, com a la modernitat, per part de la democràcia liberal. D'una banda, allò que van proposar Soló, Clístenes o Pericles pot interpretar-se com una forma d'encadenar el Leviatà a través de la *polis*; és a dir, d'una comunitat que col·labora i s'organitza de manera participativa per assolir el bé comú. D'altra banda, la revolució americana va ser un exemple de disseny institucional, introduint els equilibris i els contrapesos que garantien la igualtat i la llibertat per a tothom; tot i que, més enllà d'això, el cas dels EUA també té a veure amb l'apoderament de les persones a través tant de la intensificació dels espais i les relacions comunitàries com dels límits que s'imposava a les mateixes institucions. El resultat d'aquesta progressiva construcció de la democràcia és l'equilibri que ha permès el desenvolupament de les nostres societats occidentals. Acemoglu i Robinson ho expressen amb les següents paraules:

«Cuando este delicado equilibrio funciona, el Leviatán encadenado no solo acaba con la guerra, sino que se convierte en un instrumento para el desarrollo político y social de la sociedad, el florecimiento del compromiso cívico, las instituciones y las capacidades, el desmantelamiento de la jaula de norma y la prosperidad económica.

També Victòria Camps, en el seu darrer llibre, ens recorda que el factor bàsic per mantenir aquest equilibri és la confiança en els altres; una fe i una esperança que algú estarà amb nosaltres quan ho necessitem. Una expectativa que ha anat diluint-se a mesura que s'ha imposat l'egoisme i l'individualisme de la societat de consum. Una situació en què es distorsiona el valor de la llibertat i s'abandona la lluita per la igualtat, els

dos pilars de la democràcia. L'aposta de la catedràtica de filosofia de la UAB, també citant *El pasillo estrecho*, és la combinació de la coacció estatal amb la participació social:

«Lo que nos dicen tanto los textos antiguos como los modernos es que conseguir un equilibrio entre la vida en sociedad y la libertad individual es una empresa complicada. La solución son las leyes y un poder que obligue a cumplirlas. (...) (L)a necesidad de estado fuerte y poderoso es indiscutible, pero también lo es la de una sociedad que ponga cortapisas al estado que se desmadra.»³

De manera similar, Josep Maria Vallès en una conferència pronunciada a la Universitat Internacional Menéndez Pelayo (UIMP) l'any 2013 reconeixia una crisi de confiança en la democràcia que sintetitzava a partir de tres eslògans molt populars: «no ens representen», «tots són iguals» i «som el 99% enfront de l'1%». Es manifestava, així, la fragilitat democràtica que Vallès resumia a partir de tres afirmacions: la democràcia no és necessària, la democràcia no és irreversible i, finalment, la democràcia sempre és decebedora. Enfrontats amb aquest poc estimulants punt de partida, Josep Maria Vallès apuntava també tres línies de treball per tal d'evitar que la democràcia actual sigui alguna cosa més que una nova excepcionalitat històrica: en primer lloc, reformes institucionals que reforcin la seva funcionalitat i responsabilitat; en segon lloc, polítiques socioeconòmiques que garanteixin els drets socials pel conjunt de la ciutadania; i, en tercer lloc, reivindicar una formació humanista que assegurí una ètica democràtica. Una proposta de reforçament democràtic que, en tot cas, ha de partir d'entendre la democràcia més com un projecte en construcció permanent que no pas com una estació d'arribada:

És l'ambivalència de la proposta democràtica: simultàniament il·lusionant i decebedora. Potser s'entendrà millor si se la contempla com un procés, no com un punt d'arribada fix al que s'accedeix per sempre, que no permeten retrocedir.⁴

3 Camps, V. (2025) *La sociedad de la desconfianza*. Barcelona: Arpa.

4 Vallès, J. M. (2013) «Un futuro incierto para la democracia constitucional», conferència pronunciada a Santander, UIMP, setembre de 2013.

Un procés que ha d'avançar per un «passadís estret», superant perills i dificultats que ens obliguen a veure el procés de construcció democràtica com una tasca exigent, esforçada i perseverant. El gran perill de la democràcia és donar-la per descomptada. També imaginar-la miraculosa. Part de la decepció democràtica actual podria explicar-se per assumir-la com a donada i per esperar massa d'ella. Una pressió excessiva i destructiva, com ja anticipava John Adams, segon president dels EUA (1797-1801), quan afirmava que «la democràcia mai dura molt; aviat es malbarata, queda exhausta i es mor. Mai hi ha hagut una democràcia que no acabes en suïcidi». Una afirmació pessimista que, en tot cas, acompanyava d'una recomanació: «el secret del bon govern està en el control de les passions humanes, no en desencadenar-les.»

Partint doncs d'aquests plantejaments, la fragilitat innata de la democràcia ha de cultivar la seva fortalesa treballant en les tres direccions apuntades per Josep Maria Vallès: desplegar polítiques socioeconòmiques que garanteixin certes condicions de benestar i igualtat social; construir unes institucions de govern que equilibrin l'exercici efectiu del poder amb un control ciutadà que les encadeni; i, finalment, una formació ètica i humanista que doti a la democràcia del seu ingredient més essencial, ciutadans demòcrates. La primera idea ens porta a parlar del context socioeconòmic que propicia la democràcia (factors estructurals), la segona es refereix a les condicions institucionals que permeten la seva materialització (factors institucionals), i la tercera afirma que sense una ànima democràtica que ens impregni com a ciutadans i com a comunitat resulta impossible el seu manteniment (factors culturals). Condicions que, com subratllarem en un darrer epígraf, fan de la democràcia una aposta forta però arriscada. Apostar per mecanismes de radicalització democràtica no salvarà la democràcia, perquè allò que necessitem és assumir i construir amb subtileza el seu delicat equilibri.

Factors estructurals: quanta desigualtat pot suportar la democràcia?

La democràcia, especialment en la seva versió moderna, s'ha basat en valors com els de la llibertat, el pluralisme i la tolerància. També, més recentment, ha incorporat el principi del respecte mutu com un ingredient imprescindible per a governar en contextos de creixent diversitat. Seyla Benhabib analitza la relació entre la democràcia i la diferència,

probablement el principal repte per a les democràcies del segle XXI.⁵ Una relació que, a parer seu, només es pot articular a través de mantenir-nos en un espai polític comú que propiciï el diàleg sense renunciar a l'exercici legítim del poder —exercit democràticament, clar.

El progressiu individualisme de les societats modernes i postmodernes ha situat la democràcia en un marc de reconeixement de les particularitats que, sense cap mena de dubte, l'ha enriquit. Tanmateix, aquesta mateixa evolució ha propiciat que el valor constitutiu de la igualtat quedés, almenys aparentment, en un segon pla. En els seus orígens, els grecs van construir la democràcia sobre la idea d'una comunitat d'iguals. Avui, en canvi, seria impossible renunciar a la diversitat i a les diferències entre les persones que componen les nostres comunitats. Encara més estrafolari resultaria reivindicar una igualtat que s'expressés en termes d'uniformitat. Certament, reconeixem la diversitat i les diferències; però continua interpel·lant-nos aquell interrogant clàssic sobre quanta desigualtat pot suportar la democràcia. Un interrogant que, sense deixar de reconèixer els valors del pluralisme i la diversitat, ens recorda que la democràcia exigeix certa dosi d'igualtat entre els ciutadans que la conformen. A principis del segle XX, el jutge nord-americà Louis Brandeis sentenciava:

Podem tenir una societat democràtica o podem tenir una gran concentració de riquesa en mans d'uns pocs. Allò que no podem tenir és ambdues coses simultàniament.

Durant les darreres dècades, més enllà de dades macroeconòmiques vinculades al creixement o a l'ocupació, hem constatat un important creixement de les desigualtats. Des dels innovadors estudis sobre la desigualtat d'Amartya Sen⁶ fins als treballs més recents de Thomas Piketty,⁷ una extensa i sòlida literatura ens mostra com des de finals dels anys setanta hem estat testimonis d'un autèntic punt d'inflexió en la tendència a reduir les desigualtats que havia acompanyat l'estat de benestar. Una intensificació de la desigualtat que ha fragmentat la ciutadania,

5 Benhabib, S. (ed.) (1996) *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. New Jersey: Princeton University Press.

6 Sen, A. (1995) *Nuevo examen de la desigualdad*. Madrid: Alianza.

7 Piketty, Th. (2014) *Leconomia de les desigualtats*. Barcelona: Edicions 62. Piketty, Th. i Sandel, M. (2025) *Igualtat. Què significa i per què importa*. Barcelona: Edicions 62.

ubicant als diferents en mons separats i fent esclatar pels aires qualsevol possible identificació amb una comunitat compartida. Una ruptura amb aquell ideal democràtic original de la igualtat. Una ruptura que acaba fent tolerable la desigualtat en un marc democràtic. Amb paraules de Pierre Rosanvallon, «es condemnem les desigualtats de fet mentre es reconeixen implícitament els mecanismes de desigualtat que la condicionen.»⁸

Una desigualtat tolerada, però que podria resultar letal per la democràcia. El mateix Rosanvallon es refereix a una «esquizofrènica crisi de la igualtat» que contamina la democràcia i contribueix a la seva desfiguració a través de diluir-ne un component tan essencial com l'existència d'una comunitat de ciutadans que, des de certa condició d'igualtat, han de ser capaços de reconèixer mútuament l'altre i d'establir les relacions d'*amistat* (aristotèlica) sense les quals la democràcia és incapaç de prosperar. Tal com havíem analitzat en capítols anteriors, la tendència radicalment individualista de la democràcia procedimental va contribuir a la fallida democràtica durant les primeres dècades del segle xx, mentre que l'estat de benestar va recuperar el tremp democràtic gràcies, entre altres raons, al reconeixement d'una societat de dependències mútues i amb un projecte compartit. Només una ciutadania capaç d'identificar-se com una comunitat d'iguals fa possible la democràcia. Encara que només sigui il·lustrativament, alguns autors associen l'aparició d'aquestes condicions amb l'experiència de les guerres mundials, on el fet de compartir penúries en les trinxeres reforçava la idea d'una comunitat cohesionada en la lluita. Robert Musil s'hi referia en la seva extraordinària novel·la amb els següents termes:

Esta experiencia produjo el sentimiento exultante de tener por primera vez algo en común con todos los alemanes. De repente uno se había convertido en una simple y humilde partícula sumergida en un acontecimiento suprapersonal; completamente envuelto por la nación, casi se la podía palpar.⁹

Per tant, més que la desigualtat en un sentit aritmètic, allò que actua com a dissolvent de la democràcia és una distància que ens porta a viure en mons distints. Viure en mons diferents fa impossible la convivència i, sense ella, sense un espai compartit de relacions mútues, la democràcia

8 Rosanvallon, P. (2012) *La sociedad de los iguales*. Barcelona: RBA Política y Sociedad.

9 Musil, R. (1970) *El hombre sin atributos*. Barcelona: Seix Barral.

s'esvaeix. En aquest sentit, Michael Sandel considera impossible el desenvolupament de la democràcia si no es donen dues condicions estructurals indispensables: la democràcia, afirma, no pot prosperar sense una política capaç d'imposar-se a l'economia i sense una ciutadania amb una mínima identificació col·lectiva:

No hay verdadero autogobierno si las instituciones políticas no someten el poder económico al control democrático. Tampoco lo hay si los ciudadanos no se identifican lo bastante los unos con los otros como para considerarse partícipes del proyecto común. En la actualidad es dudoso que se dé ninguna de las dos condiciones.¹⁰

És clar, d'entrada, que estem lluny d'una democràcia capaç de sotmetre l'economia. Més aviat succeeix el contrari, amb una economia que — com explicava Ulrich Beck— està jugant en la *champions league* de la globalització, mentre ha deixat als estats jugant a la lliga regional. El poder de l'economia rau en la seva capacitat de sortir —d'escapar, diu el sociòleg alemany— de les fronteres territorials de l'estat. Aquest és l'autèntic poder que s'imposa a una política confinada, incapaç de sortir de les seves fronteres estatals. Fins i tot quan ho intenta, amb experiències com les de la UE o algunes cimeres internacionals, els seus resultats resulten ridículament minsos. L'economia, per tant, pot mirar a la política des d'una posició de clara superioritat. Un context en què, segons Sandel, les expectatives democràtiques són més que limitades. També l'economista Daniel Rodrik expressava aquestes dificultats a través del trilema entre sobirania nacional, globalització econòmica i democràcia: es poden tenir dos d'aquests ingredients, però no els tres.¹¹ Així, en un context de globalització econòmica i de persistència dels estats nació, la democràcia acaba sent la víctima propiciatòria. En una línia similar, Wolfgang Streek es refereix a la crisi del capitalisme democràtic, incapaç de continuar simulant que el 'capitalisme' i la 'democràcia' poden continuar caminant en una mateixa direcció.¹²

10 Sandel, M. J. (2023) *El descontento democrático. En búsqueda de una filosofía pública*. Madrid: Debate.

11 Rodrik, D. (2011) *La paradoja de la globalización. democracia y el futuro de la economía mundial*. Barcelona: Antoni Bosch Ed.

12 Streek, W. (2014) *Buying Time. The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. London: Verso.

Més enllà d'aquesta tensió entre l'economia i la democràcia en un context de globalització, ara volem subratllar la segona condició estructural de Sandel i constatar com la democràcia es dilueix també quan les distàncies entre nosaltres són tan grans i els murs que ens separen tan alts que ens impedeixen compartir res. La democràcia, expressant-ho en termes positius, requereix una ciutadania que es concebi a ella mateixa formant part d'una vida pública compartida. Aquesta és la idea que defensen Blanco i Gomà quan reivindiquen la fraternitat enfront de la segregació,¹³ quan la filòsofa Marina Garcés ens parla d'un món comú,¹⁴ o quan Victoria Camps subratlla la importància de la confiança. Una idea que reclama un esforç estructural que faciliti la construcció de les bases igualitàries i fraternals imprescindibles per una societat democràtica. És a dir, necessitem una comunitat de ciutadans prou semblants per habitar un espai comú i per compartir un projecte col·lectiu. En aquest sentit, per tant, la primera iniciativa per a recompondre els factors estructurals de la democràcia consisteix a desplegar unes polítiques públiques que garanteixin uns mínims de vida digna per a tothom. És a dir, polítiques socials.

Paul Cartledge, estudiós de la democràcia antiga, ho expressava amb contundència quan afirma que no hauríem de deixar-nos enganyar per aquelles definicions que identifiquen la democràcia com el poder de molts i l'oligarquia com el poder d'uns pocs. Allò essencial no és el número, sinó la diferència entre la pobresa i la riquesa; i la democràcia, segons Cartledge, s'associa al govern dels pobres, mentre l'oligarquia seria el govern dels rics. Tanmateix, de manera més equilibrada, el mateix professor de la Universitat de Cambridge incorporava també aquella perspectiva aristotèlica que, en bona part, ens insta a promoure un espai compartit a partir de l'equilibri entre els uns i els altres:

Para Aristóteles, que defendía como siempre el justo punto medio en todas las cosas, la ciudad con más probabilidades de éxito pragmático era aquella en la que los ciudadanos medios mantenían el equilibrio político entre los extremos de ricos y pobres con sus intereses diametralmente opuestos, aunque incluso una ciudad así seguiría

13 Blanco, I. i Gomà, R. (eds.) (2022) *¿Vidas segregadas? Reconstruir fraternidad*. València: Tirant Humanidades.

14 Garcés, M. (2013) *Un mundo común*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

funcionando a un nivel muy inferior al del ideal filosófico aristotélico óptimo.¹⁵

En aquesta mateixa direcció, Michael Sandel critica la desigualtat severa de la societat perquè provoca la corrupció del caràcter tant dels rics com dels pobres, disminuint les possibilitats d'una vida lliure i destruint aquella condició d'equilibri que fa possible que funcioni l'autogovern. «En un món d'extremes —afirma aquest pensador— es troba a faltar l'esperit d'amistat que requereix l'autogovern». El problema actual és el d'unes societats que estructuralment s'allunyen del punt mitjà. La competició cada cop més salvatge entre individus egoistes ens ha separat excessivament, ens ha fet irreconeixibles els uns dels altres, i ha descartat qualsevol opció per l'empatia. La democràcia no pot tolerar ni suportar aquestes condicions, de manera que apostar per ella implicaria apropar-nos, tornar a trobar-nos i recuperar la idea d'un projecte comú que podem construir només des de la col·laboració. La democràcia no pot resistir tanta desigualtat. I la raó d'aquesta incompatibilitat no es troba tant en les diferències materials com en les distàncies relacionals. Allò més corrosiu per la democràcia no és la diferència sinó la indiferència, la incapacitat de mirar a l'altre. Durant les primeres dècades del segle xx, moltes persones van descobrir en les trinxeres que aquells desconeguts formaven part del seu món. Esperem no tornar a trobar-nos en el camp de batalla per assegurar el futur de la democràcia al segle xxi.

Finalment, per tancar aquest epígraf, no hauríem d'oblidar que les primeres mesures que reclama una democràcia debilitada demanen dissenyar i implementar unes polítiques econòmiques i, sobretot, unes polítiques socials que impedeixin que la desigualtat estableixi entre nosaltres una distància insalvable. La democràcia —ho hem anat repetint durant tot el text— és equilibri i necessita, per sobreviure, una societat equilibrada. La democràcia pot suportar certs nivells de desigualtat, però acaba sucumbint quan travessem el llindar que ens porta a viure en mons diferents o, si es prefereix, quan la incapacitat per conviure fa que desapareguin els factors estructurals sobre els quals se sustenta la democràcia.

¹⁵ Cartledge, P (2016) *Democracia. Una historia*. Barcelona: Gredos.

Factors institucionals: quanta polarització pot suportar la democràcia?

Hem argumentat que determinades condicions estructurals, avui en perill, són imprescindibles per la democràcia. Sense elles, simplement no disposem d'un hàbitat que permeti el desenvolupament equilibrat d'aquesta delicada forma de govern. Alhora, fins i tot quan aquestes condicions són propícies, la democràcia depèn també de la qualitat de les seves institucions. Així, mentre Michael Sandel posava l'accent en els factors estructurals, Levitsky i Ziblatt, entre d'altres, responsabilitzen als déficits institucionals d'allò que ells anticipen com la possible «mort de la democràcia». Una extinció democràtica que no s'explica per la influència de factors externs sinó que es llaura en el seu mateix interior:

Las democracias pueden fracasar a manos no ya de generales sino de líderes electos, de presidentes o primeros ministros que subvierten el proceso mismo que los condujo al poder. (...) En la actualidad, el retroceso democrático empieza en las urnas.¹⁶

En el desenvolupament de la seva tesi, aquests autors fan referència tant a les normes que regulen el funcionament de la democràcia com, sobretot, als elements culturals que hi incideixen. Aquesta distinció entre normes i cultura els permet sofisticar un enfocament que no es limita a denunciar problemes d'enginyeria institucional, sinó que subratlla la importància de la interpretació i la manera d'usar els procediments i les estructures que caracteritzen les institucions democràtiques. La democràcia arriba acompanyada d'una complexa arquitectura de votacions, divisions funcionals, protocols, jerarquies i contrapesos de tota mena; però allò fonamental no són les formes institucionals específiques sinó la manera d'apropar-nos a elles, de fer-les funcionar quotidianament. És a dir, més enllà de les previsions normatives, les institucions tenen una personalitat —una cultura— que determina i explica l'ús que en fem. Regles no escrites, però que resulten crucials per entendre el millor o el pitjor funcionament de les institucions. Des d'aquesta perspectiva, Levitsky i Ziblatt resumeixen els seus arguments amb els següents termes:

¹⁶ Levitsky, S. i Ziblatt, D. (2008) *Cómo mueren las democracias*. Barcelona: Ariel.

Dos normas básicas han reforzado los mecanismos de control y equilibrio en EUA de modo que la ciudadanía ha acabado por darlos por supuesto: la tolerancia mutua, o el acuerdo de los partidos rivales en aceptarse como adversarios legítimos, y la contención, o la idea de que los políticos deben moderarse a la hora de desplegar sus prerrogativas institucionales.

Les institucions són el *hardware* de la democràcia; però fixar-nos només en aquest aspecte les convertiria en un simple i fred artefacte. Necessitem complementar-les amb el *software* de la «tolerància mútua» i la «contenció». De res serveixen les millors institucions si en lloc d'usar-les, abusem d'elles; si en lloc de convertir-les en un mitjà de construcció esdevenen una maquinària al servei de la destrucció. Dues idees que recullen Levitsky i Ziblatt quan ens adverteixen dels dos grans perills d'una cultura democràtica distorsionada: en primer lloc, abusar de les regles i, en segon lloc, convertir el legítim enfrontament amb l'adversari polític en un combat contra l'enemic on tot s'hi val. Uns perills que els porta a vaticinar que la mort de la democràcia, usant el títol del seu llibre, no serà tant el resultat del deteriorament de la seva arquitectura normativa com de la irrupció d'una cultura institucional que justifica que quan els governants arriben democràticament al poder, en lloc de contenir-se i moderar-se, abusen de la seva posició i es permeten adreçar-se als adversaris des de l'insult i, com avui observem amb massa freqüència, de la més descarnada deshumanització.

Aquests factors institucionals, tant normatius com culturals, condicionen i determinen la salut i la viabilitat de les democràcies del segle XXI. Dos exemples pròxims poden il·lustrar-ho. En primer lloc, en el marc del *procés* independentista català, les tensions van ser molt fortes i van acabar esquinçant algunes costures institucionals. En un episodi fonamental, el 27 d'octubre de 2017, el Govern de Mariano Rajoy va suspendre l'autonomia del Govern català aplicant l'article 155 de la Constitució espanyola. Més enllà dels debats entre els partidaris de les diferents posicions polítiques, la CE contempla aquesta possibilitat i, consegüentment, la seva utilització pot emmarcar-se institucionalment. Tanmateix, també és justificable considerar que, en el context de 2017, usar aquest article podia interpretar-se com un abús per part d'aquells que es trobaven en una posició de poder. No violentava el *hardware* institucional, però xocava amb la contenció i la moderació que reclamava el *software* de la democràcia a l'hora d'abordar els conflictes polítics.

En segon lloc, més recentment, en l'àmbit de la política espanyola, hem viscut molts exemples de tracte despectiu i deshumanitzador als

adversaris polítics. Potser la situació més extrema, fins i tot grotesca, la trobem en el sorprenent fet de normalitzar que l'oposició del Partit Popular qualifiqui al president Pedro Sánchez de *fill de puta* i que l'acusi de ser un dictador que s'ha enriquit gràcies al negoci de la prostitució. L'ús de la desqualificació sense contemplacions va començar quan Isabel Díaz Ayuso va insultar al president del Govern durant una sessió del Congrés usant aquests termes i, posteriorment, tot fent broma, va explicar que se l'havia malinterpretat, que ella en realitat havia dit *me gusta la fruta*. Avui ja s'ha normalitzat l'ús d'aquesta expressió —també de l'expressió original, que fins i tot es canta en algunes fetes majors. El debat polític pot ser molt dur, però incorporar l'ús rutinari d'aquests insults quedaria fora d'allò que Levitsky i Ziblatt consideren tolerable per la democràcia. Tant aquesta degradació del debat partidista com l'abús de les posicions de poder alimenten el desequilibri i la polarització, escenaris poc propicis per l'exercici del govern democràtic.

En realitat, aquesta perillosa derivada cap a l'abús de les posicions de poder i cap a un enfrontament més bèl·lic que ideològic amb els adversaris polítics implica la no acceptació d'un espai compartit de diàleg entre les diferents posicions polítiques. Quan Trump o Ayuso defineixen la seva estratègia no ho fan des d'una perspectiva política susceptible de ser discutida. Es consideren posseïdors de la veritat absoluta, i aquesta certesa es tradueix en la no acceptació de l'altre. Assumir que algú monopolitza la raó desactiva la possibilitat democràtica; que exigeix assumir la pluralitat de raons. La democràcia sempre es conjuga en plural. De fet, no és altra cosa que un diàleg entre raons diverses en un espai compartit. En la mesura que una part s'apropia de la raó, qualsevol altra mirada deixa de ser mereixedora de reconeixement. Obrim, així, la porta no només a ignorar-la sinó també a atacar-la i, d'aquesta manera, insistim, a desmantellar l'essència de la democràcia. Hannah Arendt ens recordava que «la veritat té un caràcter despòtic»,¹⁷ mentre Fernando Vallespín insistia en el fet que «la democràcia existeix precisament perquè la veritat objectiva no ens és accessible», alhora que es converteix en «la causa fonamental de les majors opressions».¹⁸ Màriam Martínez-Bascuñán, en un recent i excel·lent treball, ho expressava en els següents termes:

17 Arendt, H. (2017) *Verdad y mentira en la política*. Madrid: Página Indómita.

18 Vallespín, F. (2012) *La mentira os hará libres. Realidad y ficción en la democracia*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

Porque cuando lo que se busca es una única voz que imponga una supuesta verdad, lo que se está perdiendo no es solo el conocimiento, sino el sentido de vivir en una sociedad democrática. El pensamiento político, por definición no busca la verdad. Su propósito primordial debería ser algo mucho más profundo y sencillo: la afirmación de un mundo común, ese espacio intangible que, por un lado, nos une y, por otro, nos separa.¹⁹

No assumir l'existència de raons diverses i totes elles legítimes i respectables, comporta el trencament d'una d'aquelles regles no escrites del funcionament de les institucions democràtiques que Adam Przeworski definia com un tret fonamental dels governs democràtics: la capacitat d'acceptar la derrota.²⁰ Des d'aquest punt de vista, molt compartit entre els teòrics de la democràcia liberal, la democràcia és aquell sistema de govern on els partits polítics perden eleccions. Acceptar la derrota i facilitar pacíficament l'alternança en el poder és la condició més bàsica que ha de satisfer la democràcia, que només pot arrelar i sobreviure quan els actors polítics assumeixen rutinàriament el fet de perdre les eleccions i la possibilitat, és clar, de tornar a guanyar-les en el futur.

De nou, Levitsky i Ziblatt, en el seu darrer llibre,²¹ recullen aquesta idea molt consolidada en el pensament polític i l'apliquen a un context com el nord-americà, on el candidat Trump anticipava frau electoral si no guanyava les eleccions i on, posteriorment, el ja president Trump coqueteja amb la idea de perpetuar-se en el càrrec. Un president electe que arriba al poder democràticament, però que es revolta contra la mateixa democràcia quan manifesta que no accepta aquella premissa més imprescindible: la possibilitat de perdre les eleccions. De fet, només quan de forma periòdica i normalitzada es perden eleccions podem gaudir d'un govern democràtic. Des d'aquesta perspectiva, els autors de *La Tirania de la Minoria* proposen que per superar el col·lapse d'una democràcia que no tolera la derrota cal que els actors polítics assumeixin dues condicions: d'una banda, que els partits polítics entenguin que la possibilitat de tornar a guanyar en el futur és del tot factible i, d'altra

19 Martínez-Bascuñán, M. (2025) *El fin del mundo común. Hannah Arendt y la posverdad*. Madrid: Taurus.

20 Przeworski, A. (1991) *Democracia y mercado*. Cambridge: Cambridge University Press.

21 Levitsky, S. i Ziblatt, D. (2023) *Tiranny of the Minority*. New York: Crown.

banda, que considerin que perdre temporalment la seva posició de poder no és una catàstrofe inassumible.

Expressant-ho amb altres paraules, m'atreviria a suggerir que la democràcia exigeix la valentia de no tenir por a la derrota. Una por que s'ha instal·lat en les societats actuals i que, en la seva traducció política, suposa la incapacitat de tolerar als altres. Uns altres que no tenen mai la raó, que són traïdors a la pàtria, que ens condueixen a la dictadura i que convertiran el país en un infern inhabitable. Uns altres desposseïts de qualsevol legitimitat per defensar les seves posicions i que, si no els barrem el pas, provocaran l'apocalipsi. Conseqüentment, aquesta por justifica travessar qualsevol límit, encara que el preu sigui la destrucció de la mateixa democràcia. En paraules de Levitsky i Ziblatt, «la por és habitualment allò que ens condueix a l'autoritarisme; la por de perdre el poder polític i, potser més important, la por de perdre l'estatus social dominant que alguns ocupen.»

Davant l'efecte corrosiu de la por, les regles institucionals són importants, però del tot insuficients. Acceptar i assimilar la derrota requereix una actitud, no un procediment. És a dir, hem d'invocar aquella cultura institucional; aquell *software* que impregna el *hardware* de la màquina democràtica de tolerància i de contenció. També de valentia. Una cultura democràtica que accepti la derrota i que rebutgi, sense ambigüitats, qualsevol amenaça de no acatar-la. Una cultura de la tolerància democràtica que, tanmateix, ha de ser intolerant amb aquells que no la comparteixen. Com en l'epígraf anterior, la resposta a l'interrogant sobre quanta polarització és capaç de suportar la democràcia, també hauríem de respondre amb la preocupació de trobar-nos potser ja massa propers al llindar de tolerància. Una democràcia on els crits i els insults substitueixen a les veus i les raons pot sobreviure com un espectacle mediàtic; però aviat deixarà de ser una democràcia i es convertirà just en això, en un espectacle. Res més. Un espectacle patètic, m'agradaria afegir.

Factors culturals: quant individualisme pot suportar la democràcia?

Més enllà dels factors estructurals i institucionals, la democràcia necessita una ciutadania que comparteixi valors i comportaments democràtics. L'únic ingredient del tot imprescindible per a la democràcia no és altre que una població de demòcrates; és a dir, un conjunt de persones que

comparteixen un espai públic, un projecte col·lectiu i una manera plural i tolerant d'aplegar-se. En aquest sentit, la democràcia queda bloquejada quan no compta amb una ciutadania capaç d'harmonitzar dos elements que no sempre combinen amb facilitat: el conflicte i l'acord. De nou la definició de democràcia d'Innerarity, recordant-nos que es tracta d'aquella forma de governar on avencem junts malgrat les discrepàncies; on acordem els termes dels desacords per tal que no ens paralitzin. Una situació de tensió entre el conflicte com a punt de partida i l'acord que es produeix entre uns ciutadans que discrepen i que, alhora, han de caminar junts. Ciutadans que, partint de mirades i posicions plurals, han de ser capaços de compartir trajecte. La democràcia s'articula a través d'un fil molt delicat que relliga les discrepàncies particulars per convertir-les en apostes públiques. Una aposta arriscada, però que, alhora, promet una gran recompensa en termes col·lectius. Mária Martínez-Bascuñán ho descriu amb elegància:

Y es justo esa pluralidad —inestable, imprescindible, profundamente humana— lo que toda democracia auténtica debe preservar y cultivar. La comprensión verdadera del mundo no es la que afirma una única perspectiva, sino la que se abre al ejercicio profundo —y a veces doloroso— de ver desde los ojos de los demás. Allí donde no hay una sola verdad, sino una constelación de miradas que, al entrelazarse, construyen un horizonte común. Y quizá sea esta la tarea más urgente: no imponer una verdad, sino aprender a convivir con muchas, sin perder de vista la dignidad que cada una encierra.

L'equilibri és un dels atributs més importants per la democràcia, com ja ens han suggerit al llarg del llibre autors com Soló, usant el concepte *eunomia*, o Cannovan, a través de la metàfora de la doble ànima de la democràcia. També Jane Mansbridge, una de les principals teòriques de la democràcia, es referia a l'equilibri quan definia la democràcia com aquell sistema complex que ha de ser capaç d'incorporar tant la pugna com l'amistat; és a dir, assumir el conflicte inherent al pluralisme social i, tanmateix, ser capaç de construir projectes conjunts. Sovint harmonitzar ambdues dimensions és difícil, ja que mentre uns aspiren a la pau dels interessos compartits, altres s'emocionen amb la lluita per defensar les seves posicions. Cal assumir, en tot cas, ens recorda Mansbridge, que la democràcia consisteix en la cerca de l'equilibri entre pols que semblen repel·lir-se, però que els demòcrates hem d'esforçar-nos constantment per tal que s'apropin. La pensadora nord-americana ho expressava amb els següents termes:

El debate público no puede ser una eterna campaña. La democracia tiene momentos de pugnacidad, pero debería tenerlos también para el compromiso y la cautela.²²

Reivindicar una ciutadania capaç d'entendre la delicadesa de l'equilibri democràtic i de comportar-se virtuosament en les seves relacions comunitàries pot ser un cant de sirena si no s'acompanya d'allò que en el capítol 5 havíem definit com la *democràcia formativa*. És a dir, en contrast amb aquella *democràcia procedimental* que va imposar-se i que ens ha convertit en clients que consumeixen la política que millor respon als seus desitjos particulars, hem de reivindicar una *democràcia formativa* que ens eduqui per aconseguir la condició de ciutadans; de persones que participen del debat públic (conflicte) amb la intenció d'assolir propòsits col·lectius (acords). No naixem ni clients ni ciutadans; són les experiències i els missatges dominants en cada època allò que determina la naturalesa de la nostra relació amb la democràcia. I de la nostra relació amb la democràcia en depèn el seu futur.

Com hem analitzat en el bloc dedicat a la democràcia liberal, la modernitat ha acabat imposant un model procedimental on hem après a preocupar-nos només de nosaltres mateixos; de les nostres ambicions i els nostres èxits individuals. La democràcia esdevé instrumental; convertida en el marc que ens permet perseguir els nostres objectius personals en llibertat, sense interferències ni compromisos. Un model de democràcia on cadascú de nosaltres, centrats en els nostres interessos personals, esdevenim incapaços d'entendre l'equilibri democràtic i, en definitiva, acabem contribuint al seu col·lapse. Michael Sandel, l'autor que hem usat per explicar la distinció entre democràcia formativa i democràcia procedimental, afirmava que la concepció consumista de la llibertat democràtica acabava generant una interpretació empobrida d'allò que hauria de ser un ciutadà. Un empobriment que, inevitablement, acaba manifestant-se en una segona forma d'empobriment: la degradació democràtica.

Necessiten, en canvi, recordar que cal formar ciutadans demòcrates de manera activa i explícita, transmeten des de l'escola i d'altres institucions públiques les virtuts del pluralisme, la tolerància, la contenció i l'equilibri. De fet, estem encaparrats a reinventar la democràcia quan potser allò que ens caldria és aconseguir recuperar la seva essència i transmetre-la al conjunt de la població. Podria ser que en lloc d'innovació democràtica,

²² Mansbridge, J. (2022) *Democracia. Amistad y pugna*. Barcelona: Gedisa.

allò que ara més necessitem sigui comprendre el seu significat i acceptar tant els seus potencials com els seus límits. Avui, però, ens trobem amb una població que, convertida en clients exigents, potser fins i tot maleducats, ni comprenen ni accepten la democràcia. Caldria revertir aquesta mena de confusió democràtica i, per aconseguir-ho, recordant la resposta del president Maragall a quines eren les tres prioritats del seu govern, necessitem educació, educació i educació. El lligam històric entre l'educació i la democràcia s'ha anat esquerdant des del segle XVIII i el resultat ha estat un depriment declivi de les expectatives d'una democràcia que va esgotant-se i debilitant-se. Una democràcia desnudrida, sense accés al seu principal aliment: una ciutadania dotada de coneixements i valors democràtics.

L'educació, defensa la democràcia formativa, ha de modelar el caràcter virtuós i cívic dels ciutadans; no deixar, com proposa la democràcia procedimental, que cadascú busqui individualment els seus horitzons morals, sense entendre que forma part d'una comunitat amb la qual interactua. Una comunitat trenada de relacions de dependència mútua. La democràcia instrumental assumeix que som prou forts per guanyar i, si aquest no fos el cas, probablement és que mereixem perdre. Èxits i fracassos individuals. La democràcia formativa, en canvi, parteix de les nostres fragilitats personals, però creu en la capacitat d'enfortir-nos a través de la potència dels vincles i les relacions. Per això hem d'aprendre a compartir, a estar amb els altres. Sense aquesta possibilitat, la democràcia és només una retòrica banal; el «viva la libertad, ¡carajo!» de Javier Milei. Una llibertat que es tradueix en el menyspreu als altres, en la negativa a pagar impostos o, molt significativament, en l'atac a l'educació pública. El cas de les universitats públiques, especialment a la Comunitat de Madrid, és especialment flagrant.

Victòria Camps, en el seu darrer llibre, considera que educar implica «construir un *ethos*, un caràcter, uns costums, una manera de ser que tendeix a l'excel·lència». Unes recomanacions que hem oblidat i, així, han propiciat que aquest *ethos*, especialment entre les generacions més joves, s'hagi conformat a través d'experiències que reforcen el seu individualisme i de missatges del tipus «tant tens, tan vals». Mentre la democràcia exigeix una ciutadania amb sentit de la justícia, amb capacitat de moderar-se i amb empatia davant la situació dels altres; hem permès que les noves generacions creixin emparades per fantasies meritocràtiques, falses promeses d'èxits sempre individuals, i menysteniment de tot allò que sigui col·lectiu i públic. Youtubers i criptobros refugiats a Andorra com a metàfora dels nous temps. Un entorn on, òbviament, la política i la

democràcia només poden marcir-se. Un entorn on, sense demòcrates, la democràcia es queda sense futur.

Hem ensenyat a competir i a perseguir somnis privats; però hem oblidat l'obligació de formar ciutadans demòcrates, és a dir, de cultivar la solidaritat, la consciència cívica i el sentit de comunitat. Ho veiem en la formació universitària, que oferim a l'alumnat exclusivament com una forma d'aconseguir feines de prestigi i ben pagades. Una educació que no interessa substantivament a ningú, perquè tots semblen acceptar que respon a una lògica estrictament instrumental. A la universitat pública no s'ensenya a pensar el món amb el propòsit de millorar-lo, de transformar-lo. Només se certifiquen titulacions i s'estableixen relacions que contribuiran a reforçar les carreres professionals dels alumnes. I no només la docència és instrumental, sinó que la mateixa activitat dels acadèmics ha deixat al marge qualsevol aspiració de comprensió i transformació social. Ja només compta la promoció individual; definida a partir d'una carrera competitiva per derrotar col·legues a base de sexennis i quartils. Aquest és el context en què formem a uns joves que, coherentment, s'ocuparan de les seves trajectòries personals, sense que ni tan sols hagin sentit a parlar de la possibilitat de preocupar-se de la salut de la democràcia.

La culpa no és seva. Ningú els ha explicat que les virtuts cíviques associades als valors de la llibertat, la igualtat i la fraternitat tinguin importància. Desconeixen el funcionament de la democràcia, que confonen amb un govern que sempre els ha de donar la raó, com si les raons individuals fossin úniques i sobiranes. Simultàniament, això sí, els hem submergit en un espectacle de corrupció i insults creuats entre els grotescos protagonistes del sàinet democràtic. Aquesta és l'única imatge que els arriba d'allò que anomenem el funcionament de les institucions democràtiques. I, sobretot, els hem instat a mirar per ells mateixos, a no deixar-se entabanar pels altres, i a fer-se responsables només dels seus èxits i fracassos personals. El resultat no és només una creixent desconexió de les virtuts democràtiques, sinó també l'aparició d'una societat formada per individus enfadats i angoixats. Aquest individualisme rampant s'ha imposat; però també ha fracassat, incapaç de satisfer les recompenses individuals que prometia, abandonant als individus a la fragilitat de la seva soledat i culpant-los de no haver aconseguit guanyar en un context de competència que els desborda. Darrere l'afebliment de la democràcia no apareixen els superhombres, sinó persones desamparades que reflecteixen l'ansietat dels nous temps.

Així doncs, recuperant el títol d'aquest apartat, quant individualisme pot suportar la democràcia? Probablement, la resposta encara ha de ser

més contundent que aquella que hem donat en preguntar-nos en els epígrafs anteriors per la capacitat de la democràcia a l'hora de suportar la desigualtat i la manca de contenció. La democràcia neix vinculada a la il·lustració (clàssica o moderna) i, per tant, al reconeixement de la centralitat dels homes. Tanmateix, aquesta centralitat no s'atorga a una mena individus prometeics sinó a unes persones fràgils que treuen forces del difícil procés de convertir-se en ciutadans. La democràcia és el govern dels homes, però només quan aquests governen relligats per vincles i dependències mútues. Quan els atomitzem i els deixem sols, la finalitat ètica de la democràcia desapareix. En aquest sentit, per tant, l'esforç formatiu de la democràcia no pot limitar-se a cultivar les virtuts de la tolerància i el respecte cap als altres. Ha d'anar més enllà i entrar en el terreny de la formació moral. El gran perill de la democràcia actual és precisament el buit moral sobre el qual opera; un buit que s'omple de la por i la intolerància que amenacen la mateixa democràcia. La resposta: educació, educació i educació. Una educació que ens permeti recuperar les essències de la democràcia.

L'equilibri democràtic: la fortalesa de la fragilitat

Hem presentat una democràcia tensionada per les desigualtats estructurals, la polarització institucional i l'absència d'una ciutadania formada en valors i comportament democràtics. En aquest context, sembla com si aquests darrers anys estiguéssim retransmetem en directe la lenta però imparable extinció de la democràcia. Emergeix un nou ordre il·liberal que posa en escac tant les pràctiques com els principis de la democràcia moderna, mentre els analistes formulen els pitjors auguris i, potser més preocupant, una part creixent de la població valora amb indiferència la possible desaparició de la democràcia — especialment entre els més joves. No sabem quina és la resposta davant aquest desafiament, més enllà d'instar-nos a treballar per recuperar el triple equilibri estructural, institucional i cultural. Una invocació que, en qualsevol cas, tal com reconeix el mateix Sandel, no sembla trobar massa receptivitat:

Ponernos de acuerdo en qué queremos hacer, en qué es lo que de verdad nos importa, no será fácil. Nuestra escena política está llena de rencores y polarización. No estamos acostumbrados a deliberar

sobre cuestiones tan trascendentales como la replantearnos nuestra forma de convivir con la naturaleza.

La història recent ens mostra els efectes democràticament desfiguradors tant de les opcions tecnocràtiques com de les amenaces populistes. Derivades que prometen salvar-nos de la incertesa, però que, en realitat, ens consoliden en un escenari de pors i frustracions. Tant les promeses il·lustrades com el caliu de les invocacions al poble en singular esvaeixen la possibilitat d'una democràcia que només pot sobreviure si l'acceptem com un inestable i fràgil equilibri. Una democràcia que es desploma com un castell de cartes quan li exigim les certeses i les solucions definitives que no pot oferir-nos. La democràcia, ho hem repetit al llarg d'aquest text, reclama la valentia d'entendre i assumir les seves limitacions. Si volem que sobrevisqui, haurem d'acceptar-la i cuidar-la, en lloc d'assetjar-la i desacreditar-la. A la democràcia, ens insta José Maria Lassalle, cal «abraçar-la en les seves dificultats i debilitats». Perquè reconèixer els seus límits no la debilita, la reforça. Es fa gran quan parteix de la seva fragilitat. La democràcia no arriba ni com una superheroïna ni com una promesa divina de salvació. Al contrari, tal com escriu el mateix Lassalle:

La democracia está hecha con las manos temblorosas de los hombres. Estos son los que moldean a partir de su experiencia su institucionalidad y funcionamiento. Nosotros somos los que la hacemos virtuosa o corrupta, exitosa o fallida. Olvidar esto es caer en el error de los profetas y los moralistas que pontifican sobre ella sin entenderla, ya que le piden lo imposible: que deje de ser frágil e imperfecta para convertirse en una divinidad política que se autorregenera periódicamente para seguir siendo prístina e infalible ante la mirada sumisa de sus súbditos.²³

En la mateixa direcció, Tzevan Todorov ens recorda que la democràcia pertany a tots els ciutadans i no només a les persones sàvies i cultivades. «La seva política —conclou— no implica el coneixement vertader, sinó la llibertat (l'autonomia) de la voluntat (...); per això cultiva el pluralisme,

²³ Lassalle, J. M. (2017) *Contra el populismo. Cartografía de un totalitarismo posmoderno*. Barcelona: Debate.

no el monisme».²⁴ Com Hannah Arendt, quan ens proposa una política arrelada en la llibertat, no en la certesa. També John Keane ho expressava amb paraules afilades:

Imbuida por un fuerte sentimiento de que la realidad es fluida, la democracia es una defensora imparcial de la apertura y amiga de la perplejidad cuando está en compañía de aquellos que ejercen el poder con certidumbre petulante. (...) Resulta ser la mejor arma inventada hasta el momento para protegernos contra las ilusiones de la certeza y para romper los monopolios de poder sin restricciones. La ética de la democracia es consciente de sus propios límites. No tolera idiotas arrogantes.²⁵

Només des d'aquestes mirades s'entén que el futur de la democràcia resti lligat a les seves condicions i no, com potser molts voldrien, als seus resultats. Necessitem reconstruir les condicions econòmiques i socials, recuperar unes institucions respectuoses i, finalment, educar en les virtuts d'una ciutadania democràtica. No és un punt de destí, és un trajecte. Perquè la democràcia no és un estat, és un procés. La democràcia ens exigeix un doble esforç: primer, comprendre-la i, després, posar-nos a caminar per un costerut i estret passadís.

²⁴ Todorov, T. (2023) *Memoria del mal, tentación del bien. Indagaciones sobre el siglo xx*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

²⁵ Keane, J. (2022) *Breve historia de la democracia*. Barcelona: Antoni Bosch Editor.

Resulta impossible pensar avui en la democràcia sense quedar aclaparats per les dificultats i els desafiaments que afronta. L'hem descrita com un equilibri inestable, n'hem destacat les desfiguracions i hem constatat la creixent força dels seus enemics, tant externs com interns. La democràcia apareix així com una forma de govern molt exigent, que reclama esforços i rectitud ètica. També ens demana paciència i comprensió, ja que —quan és honesta— reconeix la seva incapacitat per oferir solucions clares i definitives als problemes i reptes que li plantejem. No és una bona carta de presentació; però continua sent l'opció més esperançadora. Continuem persuadits, almenys alguns, de l'enorme riquesa i intel·ligència de la democràcia. Apostem per la fortalesa de la seva fragilitat.

El gran perill de la democràcia és donar-la per descomptada. També imaginar-la miraculosa. Part de la decepció democràtica actual podria explicar-se per assumir-la com un fet donat i per esperar-ne massa. Una pressió excessiva i destructiva que John Adams, segon president dels Estats Units (1797-1801), ja anticipava quan afirmava que «la democràcia mai dura gaire; aviat es malbarata, queda exhausta i mor. Mai no hi ha hagut una democràcia que no acabés en suïcidi». Una afirmació pessimista que, tanmateix, acompanyava d'una recomanació clara: «el secret del bon govern és el control de les passions humanes, no pas desencadenar-les».

Amb el suport de:

Generalitat de Catalunya
**Departament de Recerca
i Universitats**

Universitat de Girona
Consell Social

Diputació de Girona

Universitat
de Girona